

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Gereben Ferenc

IDENTITÁS, KULTÚRA, KISEBBSÉG

OSIRIS

MAG. R. K.

Gereben Ferenc

IDENTITÁS, KULTÚRA, KISEBBSÉG

KISEBBSÉGEK KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN

I.

Sorozatszerkesztő
SZARKA LÁSZLÓ

Gereben Ferenc

IDENTITÁS, KULTÚRA, KISEBBSÉG

Felmérés a közép-európai magyar
népesség körében

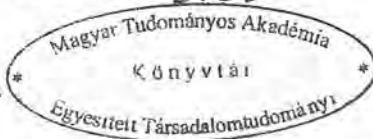
Magyarország az ezredfordulón.
 Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián.
 Kisebbségi konfliktusok, megoldási alternatívák Kelet-Közép-
 Európában.

Lektorálta
 Nagy Attila

Számítógépes adatfeldolgozás
 Bolváry Endre
 Bolváry Regina
 Szabados Tímea

Leltári szám:

9696
 9696

Helyszám:

44.314

A térképeket készítette:
 Sebők László

A felmérések elvégzését és az adatok feldolgozását támogatta az
 Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások Közalapítvány
 (OKTK) IX., majd VIII/b számú főiránya

További támogatást nyújtott
 Nemzeti Kulturális Alapprogram Könyvtári Kollégiuma
 Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány
 Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Műhely

Minden jog fenntartva.
 Bármilyen másolás, sokszorosítás,
 illetve adatfeldolgozó-rendszerben való tárolás
 a kiadó előzetes engedélyéhez van kötve.

© Gereben Ferenc, 1999
 © Osiris Kiadó, 1999
 © MTA Kisebbségkutató Műhely, 1999

Feleségemnek

„Magyar vagyok: lelkem, érzésem örökséget kapott, melyet nem dobok el: a világot nem szegényíteni kell, hanem gazdagítani. Hogy szolgálhatom az emberiséget, ha meg nem örök magamban minden színt, minden kincset, ami az emberiséget gazdagíthatja? A magyarság színét, a magyarság kincsét! De mily balga volnék, ha ugyanakkor más színt, más kincset el akarnék vetni, vagy meggyengíteni!

Én hiszek a testvériségben: a színek együtt adják ki a képet, a hangok együtt adják a koncertet. Nemzet ne a nemzet ellen harcoljon: hanem az ellen, ami minden nemzet nagy veszélye: az elnyomás és a rombolás szelleme ellen!”

Babits Mihály: Örökkék ég a felhők mögött (Részlet)

Z. 13.00

A 72.00

76.10

72.10

72.20

F. 50.00

* identitás és nyelvi
nemzeti identitás
nemzeti kultúra
interetnikus kapcsolatok,
nyelvi valóság
diverzifikáció
diverzifikáció kultúra

TARTALOM

I. A VIZSGÁLATRÓL	11
1. Bevezető	11
2. Mit vizsgáltunk és hogyan?	14
3. A mintacsoportok néhány szociológiai jellemzője	20
II. ÉRTÉKORIENTÁCIÓ, ÉRTÉKREND	26
1. Nevelési értékelvek	27
2. Kisebbségi értékrend	29
3. Vonzások és taszítások	30
4. Értékcsoportok – társadalmi csoportok	36
5. Hét ország – hét értékvilág?	38
6. Összegzés	42
III. NYELVHASZNÁLAT, NYELVVÁLASZTÁS	44
1. Idegen nyelvek ismerete	45
2. Iskolai tannyelv	47
3. Hétköznapi nyelvhasználat	49
4. Összegzés	55
IV. NEMZETI IDENTITÁSTUDAT	56
1. Az identitástudat fogalma	56
2. Az interjúk a nemzeti hovatartozásról	60
3. A nemzeti hovatartozás-tudat típusai és alkotóelemei	73
4. Az identitástudat szerkezete	82
5. A nemzeti hovatartozást befolyásoló tényezők	89
6. Nemzeti önkép	94
7. Az interjúk az auto- és heterosztereotípiákról	100
8. Más népekkel való kapcsolat	110
9. Nemzeti jövőkép	117

10. Vallásosság, vallási identitás	128
11. Identitástudat és értékrend	133
12. Összegzés	138
V. TÖRTÉNELMI TUDAT	140
1. A történelemkép pozitív oldala	141
2. A negatív oldal	147
3. Széchenyi és Kossuth; Hitler és Sztálin	153
4. A határon túli magyarok – Magyarországról nézve	156
5. A nemzeti ünnepek megünneplése	158
6. Történelemkép magyar–magyar összehasonlításban	160
7. Összegzés	164
VI. MŰVELŐDÉSI ÉS OLVASÁSI SZOKÁSOK	166
1. Művelődési szokások	166
a) Szabadidős tevékenységek	166
b) A kulturális orientáció „hívónevei”	170
c) Rádióhallgatás, tévézés	174
2. Az olvasmányok beszerzése	176
a) Értesülési és beszerzési források	176
b) Könyvvásárlás és házi könyvtár	178
c) Könyvtárhasználati szokások	181
3. A különböző sajtótípusok olvasása	185
4. Könyvolvasási szokások	187
a) Az olvasás gyakorisága	187
b) Olvasási módok, olvasói aktivitás	191
c) Az olvasás nyelve	197
d) Az olvasmányanyag összetétele	199
e) Olvasói ízlés	207
5. Az olvasáskultúra és az identitástudat kapcsolata	213
6. Összegzés	218
VII. NÉHÁNY TANULSÁG	220
IRODALOM	223
FÜGGELÉK	231
1. számú melléklet: Térképek (1–6.)	231
2. számú melléklet: Az olvasási aktivitás mutatójának kialakítása	238
3. számú melléklet: Táblázatok (I–XXXII.)	241
Contents	275
Summary	277

I. A VIZSGÁLATRÓL

1. Bevezető

A magyarországi művelődési – elsősorban olvasási – szokások kutatójaként mintegy húsz évvel ezelőtt kezdett foglalkoztatni a kérdés, hogy a határainkon kívül, a Magyarországot övező országokban élő magyarok – immár sok évtizedes különélés után – vajon mennyit tudtak megőrizni anyanyelvi kultúrájukból; hogy vajon azok a kultúrszociológiai tendenciák, amelyeket a magyarországi társadalom vonatkozásában már akkor (a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján) meglehetősen jól ismertünk, hogyan alakulnak más nyelvi, kulturális, gazdasági és politikai környezetben, kisebbségi körülmények között. Egyáltalán: iskolázottságuk, kultúrájuk, olvasottságuk vajon milyen mértékben magyar nyelvű, s milyen mértékben alkalmazkodott országuk többségi nyelvéhez és kultúrájához?

Az ilyenfajta kérdések akkor nem nyerhettek nagyobb (főleg nem Magyarországról megszervezett) empirikus adatfelvételre támaszkodó választ. Voltak azonban helyi kezdeményezésű kisebb felmérések, amelyeknek eredményei fel-felbukkantak a külföldi szakajtóban. Ezek számbavételére, adataik másodelemzésére akkori munkahelyemen, az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központjában beindult egy program, amely a nyolcvanas évek első felében – Mezey László Miklós kolléga értékes közreműködésével – végigszelzte az utóbbi évtizedek romániai, szlovákiai, jugoszláviai stb. periodikumainak művelődésszociológiai (főként olvasásszociológiai) jellegű adatközléseit, információit. Ennek anyagából egy kötetet állítottunk össze, amelyet – kisebb-nagyobb „adminisztratív bonyodalmak” után – 1985-ben sikerült közreadnunk.¹ A kötet információs anyaga

¹ *A határon túli magyarság olvasáskultúrája*. Szerk.: Gereben Ferenc. Budapest, 1985, Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ.

iránymutatást adott arra nézvést, hogy milyen problémákra kellene egy-
 ségesen feltett kérdésekkel rákérdezni, s hogyan kellene egy „magyar-
 magyar” kultúrszociológiai vizsgálatot elvégezni. Az első és legfonto-
 sabb tanulság az volt, hogy a szellemi kultúrához, az olvasáshoz való
 társadalmi viszonyt nem elég önmagában vizsgálni. Ezt egyébként ak-
 kor már itthoni viszonylatban is egyre világosabban láttuk, de ami a
 kisebbségi helyzetet illeti, a tanulság parancsoló szükségszerűségként
 jelentkezett. Kibontakoztak annak a fölöttes rendszernek a körvona-
 lai, amelynek keretében a kulturális magatartásformák kifejtik hatásu-
 kat és elnyerik teljesebb értelmüket: ez a fölöttes rendszer legegyszerű-
 sítve az *identitástudat* fogalmával volt megjelölhető. Így amikor a törté-
 ténelem elhozta annak a lehetőségét, hogy ez a bizonyos magyar-ma-
 gyar vizsgálat realizálódhassék, akkor azokban a kérdőívekben, ame-
 lyekkel 1991 tavaszán megérkeztünk olvasáskutató kollégáimmal²
 Székelyudvarhelyre, a szoros értelemben vett kulturális kérdések mel-
 lett már az önazonosság-tudatra, az értékrendre, vallásosságra stb. vo-
 natkozó kérdések is szerepeltek. Később, a felnőtt népességet célzó
 felméréssorozat folytatásakor (erre már – egészen 1998-ig – a Teleki
 László Alapítvány Közép-Európa Intézetének keretében került sor)³
 az identitásra vonatkozó kérdéssor és az adatfeldolgozó apparátus egyre
 differenciáltabbá vált. Az egykor magyarázó elvként, az egyik fontos
 változóként kezelt kategória szinte főszereplővé lépett elő, és a kultu-
 rális szokások váltak már-már független változóvá, az azonosságtudat
 fontos, de csak egyik befolyásolójává. Illetve a kérdés – ahogy ez majd
 a vizsgálati anyagból is kitudik – ennél bonyolultabb: a kölcsönös hatá-
 sok és együttjárások olyan szövevényéről van szó, ahol nehéz meghatá-
 rozni, hogy melyik a függő, és melyik a független változó, melyik az ok,
 s melyik az okozat.

E kötetben egy hosszadalmas vizsgálatssorozat eredményeiről adunk
 számot, amely nem jöhetett volna létre, ha munkámat nem támogatják

² Lőrincz Judit, Nagy Attila, Szabó Ferenc a középiskolás és a tanárjelölt fiatalokra
 vonatkozó felméréseket végezték, míg én a felnőtt népesség megkérdezését szerveztem meg.
 A vizsgálat e korai szakaszának tanulságait egy közös kötetben foglaltuk össze: Gereben
 Ferenc – Lőrincz Judit – Nagy Attila – Vidra Szabó Ferenc: *Magyar olvasáskultúra határon
 innen és túl*. Budapest, 1993, Közép-Európa Intézet.

³ Az Országos Széchényi Könyvtár műhelyében is folytatódott a határon túli magyar
 fiatalok olvasási szokásainak vizsgálata. E munkának terméke két tanulmány: Nagy Attila:
 „Mindkét hazából kiárvulva...” (Kárpátaljai és vajdasági magyar középiskolások olvasás-
 kultúrájáról.) *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 1994. 12. sz. – 1995. 1. sz.; W. Péterfi Rita: Kár-
 pátaljai pedagógusjelöltek olvasáskultúrája. *Iskolakultúra*, 1997. 1. sz.

állami, illetve alapítványi pénzügyi források, és nem segítik – munkájukkal, hozzáértésükkel – határon inneni és túli kollégák. Az előbbieket – köszönetem jeléül – a címlap hátoldalán tüntettem fel. De köszönet illeti az utóbbiakat is. Néhányukat hadd emeljem ki név szerint is: köszönöm Kiss Gy. Csabának a Közép-Európa Intézet igazgatójaként nyújtott hathatós erkölcsi és szakmai támogatását; Nagy Attilának a kutatás kezdeteitől játszott iniciatív szerepét és folyamatosan megnyilvánuló kollegiális együttműködését; Zelliger Erzsébetnek saját ausztriai vizsgálati anyaga egy részének önzetlen átengedését; Füstös Lászlónak a sokdimenziós skálázás MINISSA-eljárására vonatkozó hasznos módszertani tanácsait; valamint Sebők Lászlónak a mintacsoportok kialakításához nyújtott statisztikai adatszolgáltatását és a térképek elkészítését.

Köszönöm továbbá a *kérdőíves adatfelvételek megszervezésében és lebonyolításában* nyújtott pótolhatatlan segítséget Végh Lászlónak (Szlovákia); Orosz Ildikónak és Balla Gyulának (Kárpátalja); Kiss Jenőnek, Pillich Katalinnak, Pillich Lászlónak és Spielmann Mihálynak (Erdély); Hajnal Jenőnek, Matuska Máriának és Matuska Mártonnak (Vajdaság); Horváth Lászlónak (Horvátország); Göncz Lászlónak (Mura-vidék), akik közül többen a mélyinterjúk elkészítésében is részt vettek. Az interjúzás munkájából további tekintélyes részt vállaltak, és ezért köszönet illeti őket: Bergendi Mónika, Gyurgyík Lászlóné és Kurcsa Pálné (Szlovákia); Fedinec Csilla (Kárpátalja); Domokos Edit, Lukács István, Szabó Katalin (Erdély); Kovács Zsolt (Bécs). A magyarországi adatfelvétel megszervezéséhez nyújtott segítségért hálás vagyok a hatvani és a dombóvári városi könyvtárak vezetőinek: Kocsis Istvánnak és Koszorús Katalinnak, valamint a hatvani Fazakas Zsigmondnének. További köszönet illeti azt a több tucat kollégát: könyvtárost, pedagógust, újságíró, egyetemi hallgatót és a szlovákiai CSEMADOK számos aktivistáját, akik a *kérdőíves kérdezés* nem könnyű feladatát jó színvonalon elvégezték. Az adatfeldolgozás felelősségteljes munkavégzői közül – a címlap hátoldalán szereplő számítógépes szakembereken kívül – hadd emeljem ki köszönettel Bárdos Tamásné és Havas Katalint, akiknek áldásos tevékenysége végigkísérte a teljes felmérési folyamatot, valamint Nagy Zsombort, aki az identitástípusok tartalomelemzéséhez nyújtott értékes tartalmi segítséget. Végül, de nem utolsósorban hadd mondjak köszönetet a grafikonok elkészítéséért Gereben Orsolyának, Gereben Baláznak és Prigya Évának, valamint a kézirat és a táblázatok

gondos rögzítőinek és szerkesztőinek: *Dömök Zsuzsának* és ugyan-
csak *Prigya Évának*.

Mindebből kitűnik, hogy ha a vizsgálati eredményekről (mint sok-
szor előfordul) többes szám első személyben szólok, akkor ezt nem
alaptalanul teszem.

2. Mit vizsgáltunk és hogyan?

Kutatási témánk óhatatlanul kapcsolatba kerül a *regionalitás* problema-
tikájával, hiszen – Magyarország szemszögéből – a határon túli magyar-
ság által lakott, különböző országokba eső tájegységeket mint sajátos
régiókat szemlélhetjük, amelyek – hipotézisünk szerint – sajátos kultúrá-
val is rendelkeznek. A magunk részéről úgy véljük, hogy a régió tartalma
– a földrajzi kerethez való kötődésen belül és azon túl⁴ – *kulturális töltést*:
hagyományokat, sajátos mentalitást, értékrendet stb. is hordoz, illetve
ilyen töltéssel teljesedik ki igazán. Természetesen egy ilyen (magyarok
által is lakott) régió kutatása több nézőpontból történhet: az egyik meg-
közelítés az adott térség együtt élő népeinek *multietnikus* vizsgálata le-
het (ez a törekvés jellemezte például Éger György szintén a kilencvenes
évek első felében végzett kutatását).⁵ Mi egy másik irányt követtünk: nem
tagadva, sőt nagyon fontosnak tartva az interetnikus kulturális egymásra
hatások témáját, mi a *magyar kultúra regionális változatairól* igyekeztünk
adatokat gyűjteni úgy, hogy ebbe a többségi nyelvnek és kultúrának a
kisebbségi magyarságra gyakorolt hatását is „belekalkuláltuk”.

Kutatásunk – ahogy az már a Bevezetőből is kiviláglott – az *identi-
tástudat* és a *kultúrához való viszony* kettős pillérén nyugodott, s e két

⁴ Joó Rudolf: *Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában*. Budapest, 1988, Gondolat Kiadó.

⁵ Lásd Éger György vonatkozó közleményeit:
Multietnikus határtérségek Közép-Európában. *Regio*, 1993, 3. sz.
Kettős tükrőben. Etnikai preferenciák néhány közép-európai határtérségben. *Pro Minoritate*,
1996, 3. sz.
Regionalizmus, határok és kisebbségek Kelet-Közép-Európában. In: *A mai világ és a jövő
forgatókönyvei*. Szerkesztette Varga Csaba és Tibori Tímea. Budapest, 1997, MTA Szocio-
lógiai Intézet és HÉA Stratégiakutató Intézet, 223–242. p.
A határ, ami elválaszt és összeköt. Életmód, életkörülmények, etnikai preferenciák az or-
szághatár mentén élő magyar népesség körében. *Limes*, 1997, 2. szám.

pillért erősítettük meg olyan témakörök vizsgálatával, amelyek közelebbi-távolabbi kapcsolatban álltak velük. Ilyen volt az *értéktrend* és *értékszemlélet* kérdése, amelynek bemutatása a közösségi tudat jellegéről, főbb orientációiról olyan információs alappal szolgálhat, amelybe a két fő téma – mindkettőjük gazdagodására – jól beágyazható. Ilyen általános információs bázisnak számít a *nyelvhasználat* kérdése is, konkrétan annak tisztázása, hogy a kisebbségi helyzet az anyanyelv és a többségi nyelv használatának milyen arányait hozza létre, s hogy az anyanyelvhez való (nemegyszer korlátozott) viszony hogyan hat az identitástudat minőségére, illetve az anyanyelvi kultúra esélyeire.

Ezek után az *identitástudat* részletes és beható vizsgálata következik, szemügyre vesszük típusait, alkotóelemeit, struktúráját, az emberek – saját identitásérzetükről szóló – közvetlen megnyilatkozásait. És górcső alá vesszük azokat a tudati képeket és jelenségeket, amelyek szorosabb vagy lazább módon kapcsolatba hozhatók az identitástudat fogalmával: a *jövőkép*et, a *nemzeti önkép*et, a *vallási identitást* és – mintegy a nemzeti és a kulturális identitás fogalma közötti összekötő kapocsként – a *történelmi tudat* témakörét. Ezek után kerül sor a *kulturális magatartásmód* néhány összetevőjének vizsgálatára, amelyek közül jelentőségben és a vizsgálat részletességét illetően kiemelkedik az olvasáskultúra, illetve az *olvasási szokások* témaköre, amelyet végül összekapcsolunk az identitástudat empirikus típusaival.

A kutatás a fentebb jelzett főbb témakörökben (identitás, érték-szemlélet, kultúra stb.) olyan állapotrajzot kíván adni, amely – magyar-magyar viszonylatban – egyrészt a *kisebbségi és többségi helyzet*, másrészt a *különböző régiók* teljesítményszintjeit hasonlítja össze, a *hasonlóságokat* és a *különbségeket egyaránt* kutatva.

A kutatás az alábbi főbb kérdésekre kíván – legalábbis hipotetikus – választ adni:

- Milyen elemekből és milyen arányban építkezik az identitástudat (s ennek függvényében etnikai vagy nemzeti identitásról célszerűbb-e beszélni az adott közegben)?

- Hogyan függ az identitástudat a réteghelyzettől, a társadalmi erőter különböző független változóitól (beleértve a kisebbségnek a többséghez mért arányát, a tömbszerű és diaszpórikus elhelyezkedést)?

- Milyen kapcsolatban áll az identitástudat más tudatformákkal (vallás, érték-szemlélet stb.), és milyen kapcsolat fűzi a kultúra, a művelődés különböző formáihoz, jelesül az olvasáskultúrához?

– Léteznek-e, s ha igen, milyen formában, bár ugyanazon nyelvhez tartozó, mégis jelentősen eltérő regionális kulturális övezetek, vagy inkább a régiók feletti összetartozás, a hasonlóság jegyei az erősebbek?

– A magyar–magyar relációt kiegészítik a más (főleg a többségi) népekről alkotott vélemények, amelyeket a mélyinterjúk tovább differenciáltak. Ugyancsak főleg a mélyinterjúk járnak körül és írják le azokat az eseteket (például vegyes házasságban élő vagy abból született interjúalanyok), amelyek interetnikus identitástudat kialakulására hajlamosítanak. Vajon milyen arányban realizálódik ez a lehetőség?

A kérdéseket még sorolhatnánk. Ami pedig a válaszokat illeti, ezeket – az általában nyitott kérdésekkel feltárt vélekedések alapos, lehetőség szerint ideológiamentes elemzése után – először *leíró* szinten, majd *induktív* építkezéssel, szándékaink szerint egyre differenciáltabban és egyre mélyebbre hatolva fogalmazzuk meg. Ennek ellenére – interdiszciplináris összefüggéseket észelve – nemegyszer kénytelenek leszünk megállni bizonyos jelenségek *együttjárásának*, feltételezhető *kölcsönhatásának* megállapításánál.

Említettük már, hogy kutatásunk történelem által „engedélyezett” nyitó évszáma 1991 volt, amikor három ország (Románia, Szlovákia, Magyarország) egy-egy magyarok lakta *kisvárosának*⁶ körzetében elővizsgálatot végeztünk. Sajnos arra nem volt anyagi lehetőségünk, hogy a folytatást szigorú racionális terv szerint bonyolítsuk: felmérés-sorozatunk – ahogy újabb és újabb pénzeket tudtunk szerezni – egyre gyarapodó hólabdaként gördült végig a kilencvenes éveken és a Kárpát-medencén. Az anyagiak függvényében egyre több országban jelentünk meg kérdőívünkkel, és egyre intenzívebb adatnyerési, illetve adatfeldolgozási metódusokat tudtunk alkalmazni.

A „hólabda” időbeli és térbeli útját szemlélteti alábbi összeállításunk, amely 1995/96 teléig kíséri nyomon annak a hét országban élő *2414 magyar nemzetiségi felnőtt* (18 éven felüli) *személynek* kikérdezési folyamatát, akiknek lakására kérdezőbiztosaink eljutottak. Vizsgálati eszközként egy olyan, jobbára *egységes*⁷ *kérdőív* szolgált, amelyet alkalmasan (többnyire általunk) betanított kérdezőbiztosok (könyvtárosok, pedagógusok, egyetemi hallgatók stb.) a személyes kérdezés módszerével (lakáson) töltöttek ki.

⁶ Székelyudvarhely, Dunaszerdahely, Hatvan és mindegyik közelében két-két falu.

⁷ 1992–93-ban a kérdőív néhány új kérdéssel gyarapodott (nemzeti önkép, történelmi tudat), ezt leszámítva mindenütt ugyanazokat a kérdéseket tettük fel.

<i>Vizsgálati helyszínek:</i>	<i>Kérdések száma és időpontja:</i>
(Dél-)Szlovákia:	463 fő (1991. tavasz, 1993. ősz);
Ukrajna (Kárpátalja):	303 fő (1992. ősz, 1992/93 tele);
Románia (Erdély):	536 fő (1991. tavasz, 1993. ősz és tél);
Kis-Jugoszlávia (Vajdaság):	320 fő (1992. ősztől 1993 tavaszáig);
Szlovénia (Mura-vidék):	105 fő (1995/96. tél);
Ausztria (Bécs, Linz, Wels és környékük):	223 fő (1993 áprilisa, 1994. október, 1995. október);
Magyarország (vidék):	464 fő (1991. tavasz; 1993. március).

A kérdőíves felmérés a hét ország mintegy 120 települését érintette.⁸

Országanként a települések száma:

Szlovákia	26 (Pozsonytól Rimaszombaton át Kisgéresig)
Ukrajna	12 (Ungvártól Beregszászon át Tácsóig)
Románia	37 (Nagyszalontától Zágonig, Szatmárnémetitől Temesvárig)
Kis-Jugoszlávia	21 (Szabadkától és Zentától Hertelendyfalváig)
Szlovénia	4 (Lendva és a környező falvak)
Ausztria ⁹	(főleg Bécs, Linz, Wels és környékük)
Magyarország ¹⁰	9 (Hatvan, Dombóvár és környékük, Kaposvár és Kecskemét)

* Lásd ezeket a Függelék térképmellékletein. Az egyes országok térképein a kérdezés helyszínénél szolgáló települések mai hivatalos többségi nyelvű, valamint magyar neve egyaránt fel van tüntetve.

⁹ Ausztria esete különleges: itt egyrészt a *Bécsi Napló* című kéthavi újság olvasói körében végeztünk körkérdest (a válaszadók főleg Bécsben élő magyar emigránsok voltak), másrészt *Zelliger Erzsébet*nek a linzi és welsi (ugyancsak emigráns) magyarok körében végzett nyelvészociológiai vizsgálatából kölcsönöztem – néhány közösen feltett kérdés nyomán létrejött – adatokat. Az ausztriai mintacsoporthoz viszonylag alacsony létszáma (ez Szlovéniára is vonatkozik!), valamint a bécsi adatfelvétel speciális módja miatt ezeket az adatokat különös óvatossággal kell értelmezni. Sajnos *Burgenlandban* többszöri próbálkozás ellenére sem sikerült a felmérést realizálnunk.

¹⁰ Magyarország elsősorban kontrollszerepben, a kisebbségi helyzet „ellensúlyaként” került a vizsgálatba. Mivel a kisebbségi magyarsággal való minél jobb összehasonlíthatóság volt a célunk, s mivel Budapestnek nincs nagyságrendi (jelentősebb létszámú magyar népesség által lakott) közép-európai ellenpárja, a kérdezést vidéken bonyolítottuk le. Mivel országos reprezentatív felmérésre nem volt pénzünk, arra törekedtünk, hogy adataink minél közelebb essenek a (vidéki) átlaghoz, ezért nem az ország meglehetősen szélsőséges arculatú keleti vagy nyugati, hanem *középső* vidékein, mégpedig dominánsan *kisvárosi* (de ezenkívül falusi és nagyvárosi) helyszíneket választottunk, mert művelődésszociológiai tapasztalataink alapján ez a településtípus áll legközelebb az országos átlaghoz.

Mindezt 1995 őszén, valamint 1995/96 telén kiegészítettük hat környező országban végzett 60 interjúval, amelyek főleg az identitástudat és a nyelvhasználat kérdésének mélyebb feltárására törekedtek.¹¹

A különböző országokban végzett felméréseket tehát nem tudtuk – ami ideális lett volna – azonos időpontban realizálni, egy-egy régió tudati „átvilágítása” egyes esetekben párhuzamosan (Csallóköz–Székelyföld; Kárpátalja–Vajdaság; Erdély–Dél-Szlovákia stb.), más esetekben egy-két éves időbeli távolságban történt meg. A korszak azonban azonosnak mondható: a kilencvenes évek első fele (1991–1995), a közép-európai rendszerváltozási folyamat első esztendei, amikor még a diktatúrák idején kialakult olyan életvezetési stratégiák továbbélésével számolhatunk, amelyeket meglehetősen lassúsággal váltja fel a demokratizálódás és piacgazdálkodás újfajta szemlélete. Az időbeli eltolódás tehát nem jelent igazi longitudinális vizsgálatot, inkább csak egy *elnyújtott pillanatfelvételt*. (E felvétel különböző – legfontosabbnak ítélt – részmozzanatairól időközben több publikációt is megjelentettem, először hat, majd hét ország vonatkozásában.)¹²

Aggályosnak tartanám ugyanakkor, hogy a kilencvenes évek második felében nyert adatokat fenntartás nélkül „belekeverjük” a korábbi

¹¹ A 60 mélyinterjú azokban a Magyarországot övező országokban készült, ahol a kérdőíves vizsgálat is: Szlovákiában 13 db 5 településen: Fél (Tomášov); Galánta (Galanta), Nagycétny (Velký Cetin), Pozsony (Bratislava), Vágkirályfa (Král'ová nad Váhom); Kárpátalján 9 db 5 településen: Bátor (Batyove), Beregszász (Berehove), Nagyszőlős (Vinohradiv), Nevetlenfalú (Gyakove), Ungvár (Uzhhorod); Erdélyben 20 db 7 településen: Kolozsvár (Cluj-Napoca), Lőrinczréve (Leorint), Nagyenyed (Aiud), Oroszhegy (Dealul), Segesvár (Sighisoara), Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc), Szováta (Sovata); Vajdaságban 10 db 6 településen: Feketics, Kisorosz (Rusko Selo), Szaján (Sajan), Újvidék (Novi Sad), Zenta (Senta), Zombor (Sombor); Szlovéniában 3 db 2 településen: Göntérháza (Genterovci), Lendva (Lendava); Ausztriában 5 db Bécsben.

¹² Lásd Gereben Ferenc:

Nemzeti és vallási identitás kisebbségi és többségi helyzetben. Empirikus vizsgálat hat közép-európai ország magyar nemzetiségű lakossága körében. *Protestáns Szemle*, 1995, 3. sz.

Az olvasáskultúra és az identitástudat kapcsolata. Vizsgálat hat ország magyar nemzetiségű polgárai körében. *Új Pedagógiai Szemle*, 1996, 3. sz.

Nyelvhasználati szokások kisebbségi helyzetben. (Egy határon túli magyarok körében végzett kérdőíves felmérés adatai alapján.) In: *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat. A 8. élnyelvi konferencia előadásai*. Szerk.: Csernicskó István és Váradai Tamás. Budapest, 1996, Tinta Kiadó, 91–97. p.

A történelmi tudat kisebbségi helyzetben. (Egy tudatszociológiai felmérés tanulságai). *Válóság*, 1997, 4. sz.

A kisebbségi magyar társadalmak értékszemlélete. In: *Közép-Európa az integráció küszöbén. A Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézet 1996. évi konferenciája*. Szerk.: Kovács Éva, Zsinka László. Budapest, 1997, Teleki László Alapítvány. 120–129. p.

adatbázisba. Úgy adódott, hogy a *horvátországi magyarság* soraiban (elsősorban a délszláv háborúskodás és a menekültek nagy száma miatt) csak 1997 őszén sikerült egy (357 főre kiterjedő) felmérést végezni. E vizsgálat kérdőíve, illetve feldolgozási szempontrendszere némileg megváltozott a korábbiakhoz képest (épp a korábbi tapasztalatok alapján). Emiatt, és főképp a jelentősebb időbeli elcsúszás okán a horvátországi adatokat (általában) nem olvastottuk bele a korábbi adatok közé. Mivel a horvátországi magyarok identitástudatáról és nyelvhasználatáról (adataink alapján) a közelmúltban két elemzés is született,¹³ időnként utalni fogunk ezek tanulságaira is, sőt ahol nagyon fontosnak tartottuk, hogy kerek legyen a kárpát-medencei magyarságról alkotott kép (például a nyelvhasználat bizonyos típusait és arányait, valamint a környező népekhez való kapcsolódást illetően), ott (zárójelben) a táblázatokba is betettük a horvátországi adatokat. Ugyanakkor nem mindig tudhatjuk, hogy ezek az adatok a regionális sajátosságok, vagy a közben eltelt idő (vagy mindkettő) miatt térnek-e el a többi régió adataitól, vagyis hogy az észlelhető eltérések inkább a térbeli vagy inkább az időbeli változás eredményei-e. A horvátországi magyarságra vonatkozó adatok majd akkor nyerik el valódi helyüket, ha sikerül az ezredforduló táján *megismételni* a felméréssorozatot, és lehetőség nyílik a kilencvenes évek első feléből és végéről származó adatok összevetésére. Ennek első biztató jeleként – a Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet megbízásából – 1998 kora nyarán sikerült egy ezerfős reprezentatív felmérést végeztünk (Tömka Miklóssal) az *erdélyi magyarok* között. Ennek eredményeire – bár az adatok kiértékelése még nem fejeződött be – szintén több ízben utalunk felmérési tapasztalataink interpretálása során.

Azért is tesszük ezt, mert az új erdélyi vizsgálat – ahogy már említettük – *reprezentatív* volt, és a kilencvenes évek elején mintacsoportjaink összeállításánál még nem tudtunk szoros értelemben vett reprezentativitásra törekedni. Ezt részint – az anyagi források szűkösségéből adódóan – az országonkénti mintaelemszámok viszonylag szerény mennyisége, másrészt (s ez volt a fontosabb) a magyar nemzetiségre vonatkozó, kellő részletezésű népszámlálási adatok akkori hiánya okozta. (A felmérések idején nem ismertük például pontos életkorbeli, is-

¹³ Gereben Ferenc: A horvátországi magyarok identitástudata (Amilyennek egy szociológiai felmérés tapasztalta). *Kisebbségkutatás*, 1998, 4. sz.; uő.: *A horvátországi magyarok nyelvhasználati szokásai*. Budapest, 1998. (Kézirat.)

kolázottsági stb. összetételüket.) Amit általában ismertünk: a magyarságnak a településeken belüli részarányát, illetve ennek összetételét. Ezt – amennyire csak tudtuk – érvényesíteni igyekeztünk, tehát a *többszerű és szórványsituáció* (és átmeneti fokozataik) tekintetében országokénti mintacsoportjaink megközelítőleg reprezentatívnak mondhatóak. A *településtípusok* és a *tájegységi* elhelyezkedés esetében már csak a változatosságra, a túlzott egyoldalúságok elkerülésére tudtunk törekedni (lásd a Függelék térképmellékletein a vizsgálati helyszíneket). Az egyes településeken belül módszeresen választottuk ki az *eltérő településrészek* (faluban „alvég”-„felvég”, városokban a városközpont, a családi házas, a lakótelepi blokkházas övezet) egy-egy utcáját, amelyekben *véletlenszerűen* keresték fel kérdezőbiztosaink a lakásokat, ahol elsősorban a családfőt, illetve feleségét (felváltva!) igyekeztek megnyerni a kérdőíves adatfelvétel számára. Végeredményben mintacsoportjaink (lásd részletesebben a következő fejezetet) a különböző országokban élő magyar kisebbségi társadalmak átlagánál *képzettebbek és fiatalabbak*, és egyúttal a *városlakókat* is *túlreprezentáltak*. Eredményeink tehát olyan jelenségek esetében, ahol a kvalifikációnak pozitív jelentősége van (a kulturális jelenségek például ilyenek), kifejezetten „főléhordanak”. Ahol azonban épp a tanultabbak szoktak „rosszabb” eredményeket elérni – például anyanyelvi nyelvhasználat, valóságosság –, ott a mi adataink valamelyest alacsonyabbak az átlagnál. Ezeknek az eltéréseknek a „bekalibrálásában” segíteni tudnak az időközben elkészült reprezentatív igényű szlovákiai és erdélyi vizsgálatok¹⁴ (többek között a mi új erdélyi felmérésünk) adatai.

3. A mintacsoportok néhány szociológiai jellemzője

Említettük az előző fejezetben, hogy a *magyarság részaránya* tekintetében reprezentativitásra törekedtünk (a nagyobb mintacsoportok ese-

¹⁴ Dobos Ferenc – Gyurgyík László: Válaszok és értékrendek. Közvélemény-kutatás a szlovákiai magyarság körében. I. *Magyarság és Európa*, 1994, 5. sz.; *Erdély '95. Szociológiai tanulmányok az erdélyi magyarságról*. Szerk.: László Miklós, Kovács Tibor, Kovács Lajos. Budapest, é. n. Kód K.; Kovács Éva – Misovicz Tibor – Bárdi Nándor: Politikai attitűdök az erdélyi magyarság körében. *Regio*, 1998, 1. sz.; Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária – Csere Gábor: Jelentés a Tündérkertből. Romániai magyarok és románok nemzeti identitás mintái Erdélyben. In: *Társadalmi riport 1998*. Szerk.: Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György. Budapest, 1998, TÁRKI. 527–548. p.

tében). (Lásd a Függelék V. táblázatát.) Korlátozott szervezési lehetőségeink ellenére ez meglehetősen jól sikerült, különösen ha összevontuk a 70% feletti kategóriákat (amire egyébként – a keresztáblánál az elemszámok növelése céljából – a gyakorlatban többször is rákényszerültünk). Legpontosabb egyezést e téren a *szlovákiai* minta mutat (mind a hat kategóriában), a *Vajdaság* középkategóriáinál van némi eltérés, de a végpontokon itt is egyeznek a minta és a népszámlálás adatai. Erdélyben a 90% feletti, Kárpátalján a 70–90% közötti kategória felülreprezentált, de a két felső kategória említett egyesítésével az egyensúly helyreáll. Szóval a szórványszituáció és a tömörszerűen együtt élő magyarság tudatbéli jelenségeiről (valamint jobbára az átmeneti kategóriákról is) felmérésünk főbb arányaiban hű (bár kissé „intellektualizált”) képet tud rajzolni. A Függelék V. táblázata szerint egyébként *erős többségben* (70% feletti arányban) a határon túli magyarságnak meglehetősen nagy hányadai élnek: Szlovákiában – felmérési adataink szerint – 58% (a népszámlálási adatok szerint: 59%),¹⁵ Kárpátalján 64% (65%), Erdélyben 44% (39%) és a Vajdaságban 47% (37%).¹⁶

Ami a *települések nagyságrendjét* illeti (lásd a Függelék IV. táblázatát), itt általános az a tendencia, hogy 10–50 ezer lakosú *kisvárosok* lakossága minden országban túlreprezentált,¹⁷ a falvak (Erdélyben csak a nagyobb *falvak*) rovására, amelyek így alulreprezentáltak. Tehát a bemutatandó vélekedések *közelebb állnak a városi népesség, mint a községben élők véleményéhez*, de mivel a kisváros volt a domináns helyszín, a szélsőségesen urbánus hatásokat sikerült elkerülnünk.

Már szóba került, hogy mintacsoportjaink *képzettebbek* (iskolázottabbak) a valóságos helyzetnél. Ezt azzal tudjuk illusztrálni, hogy országunként közöljük a *diplomások* általunk regisztrált és – ahol lehet – későbbi reprezentatív felmérések, illetve a népszámlálási statisztikák által mért arányszámát (1. táblázat).

¹⁵ A magyarság *részarányának*, valamint a települések *nagyságrendjének* a kilencvenes évek elejéről származó népszámlálási adatokból való országunkénti (és kategóriánkénti) kigyűjtését Sebők László kollégának köszönhetem (Teleki László Alapítvány).

¹⁶ De a 90% feletti részarány vajdasági kategóriájában mindkét százalékszám azonos: 11–11%.

¹⁷ Ez szándékos törekvés eredménye: azt a településtípust – már említett átlagközelisége miatt – nemcsak a felmérés kezdeti szakaszában (Hatvan, Székelyudvarhely, Dunaszerdahely), hanem a jobb összehasonlíthatóság kedvéért a későbbi munkafázisokban is előtérbe állítottuk (Dombóvár, Beregszász, Zenta).

1. táblázat

A diplomások aránya az egyes régiók magyar nemzetiségű megkérdezettjeinek százalékában

Régiók	Általunk mért adatok	Reprezentatív felmérési adatok	Népszámlálási adatok
Dél-Szlovákia	25,5	7,2 ¹⁸	3,7 ¹⁹
Kárpátalja	17,8		5,0 ²⁰
Erdély	26,1	13; ²¹ 17; ²² 18; ²³ 8 ²⁴	4,0 ²⁵
Vajdaság	22,2		5,1 ²⁶

Ahol az összevetésre lehetőség nyílik, a mi vizsgálatunk *értelmiségi (diplomás) arányszámai erősen túlreprezentálnak* bizonyulnak. (Mellesleg megjegyezzük, hogy a miénknél későbbi reprezentativitásra törekvő felmérések is – főleg Erdélyben – érzékelhetően túlreprezentálták a diplomások rétegét.) A felmérési technikának (főleg a miénknek) ez az elhajlása a képzetesebb rétegek felé természetesen – mint már utaltunk is rá – bizonyos értelmiséghez közel álló vélekedéseket, tudatbéli jelenségeket (például a tudatosabb identitástípusokat, aktívabb kulturális magatartást stb.) nem elhanyagolható módon *felerősít*, amit adataink értelmezése során be kell kalkulálni. Hangsúlyozni kívánjuk: felmérésünk adatai elsősorban *a különböző régiók jellemzőinek összevetésével* nyerik el információs értéküket, és nem az egyes régiókon belüli megoszlásukkal.

A mintacsoportok *átlagosnál fiatalabb* volta – ahogy ezt a Függelék II. táblázata és a fentebb hivatkozott irodalom tükrözi – nem is annyira a legfiatalabb felnőtt (18–30 éves) korcsoport, hanem inkább *a középkor-*

¹⁸ Dobos F. – Gyurgyík L.: i. m. *Magyarság és Európa*, 1994, 5. sz. 33. p.

¹⁹ Dobos F. – Gyurgyík L.: i. m. *Magyarság és Európa*, 1994, 5. sz. 33. p.

²⁰ Dobos Ferenc (Balázs Ferenc Intézet) kigyűjtése és közlése alapján.

²¹ *Erdély '95*. I. m. 11. p.

²² Kovács É. – Mirovics T. – Bárdi N.: i. m. *Regio*, 1998, 1. sz. 101. p.

²³ Csepeli Gy. és mások: *Jelentés a Tündérkerből*. Budapest, 1998. (Kézirat.) 7. p.

²⁴ Saját 1998-as erdélyi vizsgálatunk adata.

²⁵ Dobos Ferenc (Balázs Ferenc Intézet) kigyűjtése és közlése alapján.

²⁶ Dobos Ferenc (Balázs Ferenc Intézet) kigyűjtése és közlése alapján.

osztályok túltreprezentálásával és az idősebb (50 év feletti) korosztályok alulreprezentálásával jött létre. Ez a tendencia különösen a szlovákiai, kárpátaljai és az erdélyi mintacsoportra érvényes – ők koncentrálnak leg-erősebben a középkorosztályokra, a vajdasági megkérdezettek összetételén már erősen érződik a (háború elől elmenekült) fiatal és fiatal középkorú korcsoportok megfogyatkozása; a két kisebb mintacsoport (az ausztriai emigránsok és a szlovéniai falusi lakosok, különösen az utóbbiak) összetételén pedig erősen érződnek az előregedés jegyei.

Meg kell még jegyezni – bár ennek az adatok értelmezése során különösebb hatása nem mutatkozik –, hogy a valóságban fennálló enyhe női fölényt mintacsoporthajunkban *enyhe férfifölény* váltotta föl (lásd a Függelék I. táblázatát).

Mielőtt elkezdenénk felmérésünk tudatszociológiai eredményeinek bemutatását, ismerkedjünk meg még egy-két olyan „kemény” tényezővel, amelyek mintacsoporthajunk hétköznapi életének háttértényezőihez tartoznak.²⁷ Az eddig elhangzottak alapján nyilván ezek is a valóságosnál jobb állapotot fognak mutatni, de az egyes régiók eltérései mégis beszédesek lehetnek.

Nézzük meg elsőként a válaszadók lakáskörülményeit, konkrétan a lakások komfortfokozatát. A 2. táblázat a komfort nélküli és az összkomfortos otthonok arányát szemlélteti.

A lakások komfortszintje a szlovákiai magyar és a magyarországi népesség körében a legmagasabb; őket a vajdaságiak és a Mura-vidékiek követik; a lakások legszármottevőbb civilizációs-infrastrukturális hátrányaival Erdélyben és Kárpátalján kell számolnunk.

Nemcsak a lakások komfortfokozata, hanem (kisebb mértékben) a bennük élő családok összetétele is mutat eltérést. Lényegében három családtípus: a kettőnél több generációt felvonultató nagycsalád, valamint a gyermekes (ép struktúrájú) és a gyermektelen kiscsalád vonatkozásában találtunk említésre méltó különbségeket (3. táblázat).

Az archaikusabb, hagyományörzőbb többgenerációs családdal leginkább Kárpátalján és a (rurális) Mura-vidéken, legkevésbé pedig Magyarországon és a szlovákiai magyarok körében találkoztunk. Az utóbbiak inkább a kiscsaládos modellt követik (Magyarországon főleg a gyermektelen altípusban járnak – a Vajdasággal együtt – az élen). A Mura-vidékiek viszonylag magas életkorukból adódóan a gyermekes kiscsa-

²⁷ Erre Ausztria esetében nem lesz módunk, ugyanis ott nem tettünk fel ilyen irányú kérdéseket.

2. táblázat

A komfort nélküli* és az összkomfortos** lakások aránya az egyes régiók magyar nemzetiségű megkérdezettjeinek százalékában

Régiók	Komfort nélküli	Összkomfortos
	lakások aránya	
Dél-Szlovákia	0,2	89,6
Kárpátalja	11,2	39,3
Erdély	7,1	36,6
Vajdaság	0,6	55,0
Mura-vidék	2,9	63,8
Magyarország	3,2	78,4

* A komfortnélküliség jelen esetben azt jelenti, hogy a lakásban legfeljebb csak villany és konyha van.

** Összkomforton azt értjük, hogy a lakás villanyon, folyóvízen, konyhán, fürdőszobán és (belső) WC-n kívül központi fűtéssel és állandó melegvíz-szolgáltatással is rendelkezik.

ládok kategóriájában alacsony arányt képviselnek, s ezt a hiányt a (táblázatban nem szereplő) *családtöredék* kategóriában kompenzálják. A *csonka* (egyszülős) családok arányában nem találtunk jelentős eltéréseket; általában mindenütt 6–9% körüli adatokat regisztráltunk.

3. táblázat

Három családtypus aránya az egyes régiók magyar nemzetiségű megkérdezettjeinek százalékában

Régiók	Nagycsalád	Gyermekes kiscsalád	Gyermektelen kiscsalád
Dél-Szlovákia	7,8	61,1	13,6
Kárpátalja	19,8	54,5	11,2
Erdély	11,6	58,8	14,6
Vajdaság	10,6	52,8	20,6
Mura-vidék	20,9	40,9	10,5
Magyarország (vidék)	9,5	56,0	17,7

A vizsgált régiók tehát a modernizációs folyamat különböző lépcsőfokain állnak, s ez meglátszik otthonaik infrastrukturális állapotán és családszerkezeti jellemzőiken egyaránt. Amíg azonban a kevésbé modernizált, archaikusabb lét egyik tényezője (a lakások komfortfokozatának hiányossága) az életminőséget negatívan befolyásoló hátránynak, addig a másik (a hagyományőrzőbb többgenerációs nagycsalád) inkább olyan állapotnak tekinthető, amelynek jelentős előnyei is lehetnek, amelyekről viszont a „modernebb” régiók – az individualizálódás jegyében – hajlamosak lemondani. A modernizációs különbségek természetesen nemcsak az itt prezentált egy-két tényező mentén, hanem sokféleképpen megnyilvánulhatnak, és az ezután vizsgálandó tudati jelenségek is nemegyszer magukon viselik hatásukat.

II. ÉRTÉKORIENTÁCIÓ, ÉRTÉKREND

Az alábbi fejezetben – mintegy érdemi ismerkedésül – a vizsgált társadalmi közeg legáltalánosabb tudati, konkrétan: értékszemléleti jellemzőivel foglalkozunk. Lényegében két kérdésre kíséreljük meg a válaszadást. 1. Milyen irányban, milyen mértékben módosíthatja a kisebbségi helyzet az emberek cselekedeteit, döntéseit irányító értékrendet – amelyet az *anyagi, szellemi, erkölcsi, transzcendentális stb. javak tudatunkban kialakult fontossági sorrendjének viszonylag állandó struktúrájaként* kezeltünk? 2. Milyen szerepet játszhat az egyes (kisebbségi) régiók sajátos kulturális arculata és hagyománya az értékszemlélet eltéréseiben? A kérdések konkrétabbá válnak, ha érvényességük körét egy viszonylag szűk, de konkrét vizsgálati terepre korlátozzuk: jelen esetben a magyar nemzetiségű népesség különböző országokban élő közép-európai csoportjaira, beleértve az anyaországot is. Ez utóbbi helyszín jelenti a viszonyítási pontot a többi régióra jellemző *kisebbségi* szituáció bizonyos tudatformáinak tanulmányozásához, míg a régiók eredményeinek egymással való összevetésétől a *helyi színárnyalatok* kirajzolódását várhatjuk.

A második (a regionális kultúrákat illető) kérdésre először Magyarország határain belül kezdtük meg a válasz keresését, és ennek során jól érzékelhető eltéréseket tapasztaltunk Nyugat- és Kelet-Magyarország társadalmának kulturális és értékorientációs arculata között.¹ Ugyancsak jellegzetes eltéréseket regisztráltunk három, főleg magyarok lakta, de három különböző országban található tájegység: Csallóköz, Székelyföld, valamint Hatvan város és vidéke tanulóiifjúságának és

¹ Gereben Ferenc – Nagy Attila: Adalékok Magyarország olvasás- és értéktérképéhez. *Jel-Kép*, 1991, 3–4. sz.

felnőtt népességének értékpreferenciái között.² Ez utóbbi munka már a kisebbségi szituáció bizonyos értéktudatbéli következményeire is rá tudott mutatni. Nevezetesen arra, hogy a kisebbségi identitástudat ön-maga erősítése céljából hajlamos erőteljesebben támaszkodni a *hagyományokra*, a *kulturális és vallási értékekre*, miközben regionális jegyeket is felmutat. Ebből az is következik, hogy a két felvetett téma – a kisebbségi helyzet és a regionalitás kérdése – nem választható el élesen egymástól.

Korábbi vizsgálódásainkat most kitágítjuk: térben az említett hét közép-európai ország magyar nemzetiségű polgáira, módszertanilag pedig a sokdimenziós skálázás MINISSA-eljárására.

1. Nevelési értékelvek

Felmérésünk meglehetősen sokféle tudati jelenség vizsgálatára vállalkozott, korántsem csak az értékek témájára specializálódott. A kérdőív egy értéktesztet tartalmazott csupán, a nevelési értékelvek Noelle-Neumann-féle változatát.³ Nem állítható, hogy a vizsgálati adatok az értékrend minden fontos összetevőjét tükröztetni tudják, inkább csak a *legfőbb jellemzők és tendenciák* érzékeltetésére alkalmasak.

A kérdőívben szereplő feladat a következő volt: *„Összeállítottunk egy listát, amelyik különböző követelményeket tartalmaz arra vonatkozóan, hogy mit kell a gyerekeknek későbbi életükre útravalóul adni, mit kell a gyerekeknek a szülői házban tanulniok. Melyeket tartja Ön ezek közül különösen fontosnak? Válasszon ki ötöt!”*

A választható 16 értékelvet az 1. táblázat tartalmazza, a határon innen és túl regisztrált említési arányokkal együtt. A közép-európai összmagyarság vezető nevelési értékeinek, amelyek átadását a következő generáció számára különösen (50 százalékot meghaladó arányban) fontosnak tartja, a rendszeren elvégzett munka, az egészséges(ebb) életmód és az udvariasság bizonyult. A szerényebben preferált, de a kérdezettek 30-40 százaléka által kiemelt nevelési elvek között – az érvényesülés, emberismeret, takarékoság, tehát a praktikum és önérvé-

² Gereben Ferenc – Lőrincz Judit – Nagy Attila – Vidra Szabó Ferenc: *Magyar olvasáskultúra határon innen és túl*. Budapest, 1993, Közép-Európa Intézet.

³ Noelle-Neumann, Elisabeth: Buchhändler und Buchkäufer 1978. *Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel*, Frankfurter Ausgabe, Nr 90, vom 10. November

nyesítés értékei mellett (illetve azokat követően, a 7–9. helyen) – olyan, a kultúrával és a nyitottsággal kapcsolatos értékekkel találkozunk, mint a *tudásszomj*, a *tolerancia* és az *olvasás* szeretete. Jelentősen lemaradva, 10 és 20% közötti említésszámokkal szerepelnek a transzcenden-

1. táblázat

Nevelési értékek említési aránya Magyarországon és a határon túli magyarság körében 1991–1995 (Százalékos megoszlás)

Ranghely	Nevelési értékelvek (Az összes említések csökkenő sorrendjében)	Az összes válaszadó százalékban	Magyarország (vidék)	Hat közép- európai (külföldi) ország magyar nemzetisége együtt
1.	Munkáját rendszeren és becsületesen végzi	76,9	79,1	76,3
2.	Egészséges életmód	73,1	69,8	73,9
3.	Udvariasság és jó magaviselet	52,6	50,2	53,1
4.	Érvényesülni, ne hagyja magát könnyen legyőzni	40,4	37,5	41,0
5.	Emberismeret a megfelelő barátok és barátnők kiválasztásához	37,7	40,3	37,0
6.	Pénzzel takarékosan bánni	37,2	45,5	35,0
7.	Tudásszomj, vágy a szellemi színvonal állandó emelésére	35,8	39,9	34,7
8.	A másképpen gondolkodókat tisztelni, toleránsnak lenni	35,4	33,8	35,7
9.	Örömet találni a könyvben, szívesen olvasni	32,4	31,0	32,8
10.	Szilárd hit, szilárd vallási kötődés	17,7	7,5	20,4
11.	A rendbe beilleszkedni, alkalmazkodni	17,2	19,2	16,7
12.	Szerénynek és tartózkodónak lenni	13,8	11,6	14,3
13.	Kedvét lelteni a művészetekben	13,1	11,2	13,6
14.	Technikai szakértelem, a modern technika értéke	8,5	10,6	7,9
15.	Érdeklődés a politika iránt, a politikai összefüggések megértése	6,7	7,1	6,6
16.	A sok tévénézés mérséklése	3,7	5,2	3,3
	Összesen:	502,2	499,3	502,3
	N =	2255,0	464,0	1791,0

cia, valamint az önkorlátozás és önálárendelés közösségi értékei: az *alkalmazkodás*, a *szerénység*, a *vallásos hit*; és itt húzódik meg szerényen a *művészetek* iránti vonzalom is. Végül (10% alatt) találjuk meg az értékek olyan, vegyesnek mondható együttesét, amelyben a *technikai szakértelem*, a *politikai érdeklődés* és a sok tévénézés *mérséklésének* kívánalma szerepel.

Ezt a nevelési értéktesztet – a Rokeach-féle cél- és eszközértékek tesztjével együtt – egy korábbi, a nyolcvanas évek derekán végzett magyarországi reprezentatív felmérés során is alkalmaztam, így lehetőségem volt nyolcvanas és a kilencvenes évek (magyarországi) értékvalasztásainak egybevetésére. Ezzel a lehetőséggel, erősen támaszkodva az MTA Szociológiai Intézetének másfél évtizedes értékutatási eredményeire,⁴ már korábban éltem, a következő konklúzióra jutván: „...a rendszerváltozási folyamat első néhány esztendeje főként a hagyományos – önkorlátozó és közösségi – értékekre (takarékoság, alkalmazkodás, szerénység, fegyelmezettség, udvariasság, közügyek iránti érdeklődés stb.), és a lelkiismeretes munkavégzésre hatott sorvasztóan, ezzel szemben növelte az individuális önérvényesítő hajlamot, a kreativitást, az anyagiasság szemléletét és a racionalitást, s egyúttal az információkra és másfajta véleményekre való viszonylagos nyitottságot.”⁵

2. Kisebbségi értékrend

Az *időbeli* összehasonlítás, mint említettük, csak a magyarországi vizsgálati terepre vonatkozott. Az 1. táblázat viszont a határon inneni és túli, vagyis a *térbeli* összevetés lehetőségét kínálja.

A Magyarországon kívüli magyarságot egy tömbként kezelve az anyaországhoz mérten viszonylag kicsi különbségek mutatkoznak: a *vallásos hit* (10. hely) egyértelműen közelebb áll a *határon túli* magyarokhoz, s ez kisebb mértékben az *egészséges életmódra* (2. hely) és az *udvariasságra* (3. hely), és talán a *szerénységre* (12. hely) és a *művészetek*

⁴ Füstös László – Szokolai Árpád: *Értékek változásai Magyarországon 1978–1993. Szociológiai Szemle*, 1994, 1. sz.

⁵ Gereben Ferenc: *Könyv, könyvtár, közönség. A magyar társadalom olvasáskultúrája olvasás- és könyvtárszociológiai adatok tükrében*. Budapest, 1998, Országos Széchényi Könyvtár, 74–75. p.

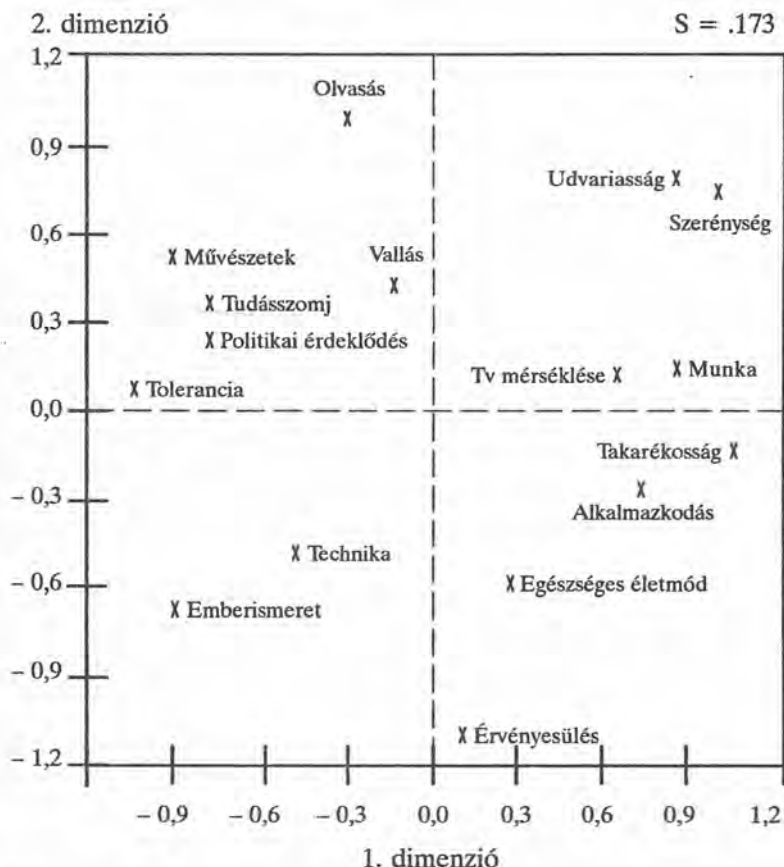
iránti affinitásra (13. hely) is elmondható. Ezzel szemben a *takarékos-ság* (6. hely), a *tudásszomj* (7. hely) és az *emberismeret* (5. hely) inkább az *anyaország* által preferált értékeknek tűnnek. A többnyire nem túl jelentős értékorientációs eltéréseket nem szabad túlértékelnünk, de annyi mégis elmondható, hogy a *határon túl inkább bizonyos poszt- (vagy pre-?) materiális és önkorlátozó; a határon innen pedig inkább a praktikus és a hétköznapi élethez kapcsolódó értékek iránt mutatkozik valamivel nagyobb affinitás*. Nehéz lenne megmondani, hogy ezek a különbségek milyen mértékben írhatók *magának a kisebbségi helyzetnek* a számlájára, s mennyiben magyarázhatóak a Magyarországot környező országok egy részének *fejletlenebb modernizációs szintjével* vagy *regionális történelmi hagyományaival*. A kérdésre – az egyes értékek országonkénti népszerűségét vizsgálva – később még visszatérünk.

3. Vonzások és taszítások

Vizsgáljuk meg közelebbről a határon inneni és túli értékrendek *belső szerkezetét*, az egyes értékek társulási hajlandóságát. Az 1. és 2. ábrák a sokdimenziós skálázás MINISSA-eljárásával készültek. Valójában olyan „térképek”, amelyek szemléltetni képesek az egyes értékek egymáshoz viszonyított helyzetét, attól függően, hogy a válaszadók a matematikai valószínűségnél nagyobb vagy kisebb mértékben preferálták-e őket egymás társaságában. Azok az értékek, amelyeket sokan választottak be *együtt* a legfontosabbnak tartott öt közé, a koordináta-rendszerben közel kerülnek egymáshoz (vonzás), amelyeket pedig kevesen, nagyobb távolságot tartanak (taszítás). Az egymást vonzó értékek esetében felmerülhet a kérdés, hogy milyen szempontok, milyen hasonlóságok alapján rokonították őket a válaszadók; hasonlóképpen vizsgálható, hogy milyen szempontok jegyében jönnek létre a taszító kapcsolatok.

Az 1. ábra a vidéki (Budapest nélküli) *Magyarországnak* a kilencvenes évek első felében regisztrált értékstruktúráját mutatja be. A koordináta-rendszer *vízszintes* tengelyének bal oldalán (hogy melyik oldalról van szó, az egyébként esetleges) olyan egymást erősen vonzó értékek sűrűsödnek (*tolerancia, művészetek kedvelése, tudásszomj, politikai érdeklődés*), amelyeket összefogóan a *humanista nyitottság* értékeinek nevezhetünk. E csoport tagabb holdudvarához tartozik a vízszintes ten-

gelyen mérve ugyancsak erősen balra húzódnó, de a függőleges tengely által is erősen befolyásolt („lefelé” kitérített) *emberismeret*. (Ezt az értéket a MINISSA-számítások alapján jelentő Yule–Kendall-féle asszociációs együttható Q -számértékei kettős arculatúnak mutatják: vonzási kapcsolatok fűzik egyrészt a fenti „humanista” csoporthoz, másrészt „lenti” szomszédjához: a praktikus technikai szakértelemhez is.)

1. ábra

Nevelési értékelvek térképe Magyarországon (Budapest nélküli vidék)
1991–1993 (MINISSA-eljárás)

A vízszintes tengely másik oldalán, a „humanista nyitottság” értékeit erősen taszítva helyezkedik el egy lazább csoportosulás, amelynek magjában a *takarékosság* és a *lelkiismeretes munka*, tágabb holdudvarában pedig az *udvariasság*, a *szerénység*, valamint az *alkalmazkodás* található. Ezeket összefoglalóan *hagyományos közösségi értékeknek*, a *munkaközpontúság*, a *puritán életvitel és önálárendelés* értéknyalábjának nevezhetnénk. (Érdekes, hogy az udvariasság, amelyet a tolerancia velejárójának vélhetnénk, milyen messzire sodródott az utóbbitól, kapcsolatukat közepesen erős tisztítás jellemzi. Ebben szerepe lehet az érték-kérdőívben szereplő teljes szövegének: „udvariasság és jó magaviselet”, s ez a megfogalmazás – az 1. ábrán is jól láthatóan – inkább az önkorlátozó *szerénységgel* rokonítja.) Sajátos, hogy a vízszintes tengely két oldalán milyen nagy mértékben zárja ki egymást a hagyományos közösségi gondolkodás önálárendelő attitűdje és a „humanista nyitottság” tolerancia által vezetett (és a közélet dolgai iránt is némi érdeklődést mutató) értékcsoportha. Az utóbbinak ez a poláris viszony erős *individuális* színezetet kölcsönöz. A vízszintes tengely eme dichotómiája az ezópusi mese példázatát idézi a szorgos *hangyáról* és az „önmegvalósító” *tücsökről*, vagy a Thomas Mann-i életmű vissza-visszatérő küzdőpárosát juttatja eszünkbe: a dolgozós, puritán *polgárt* és az individualista *művészt*. Ez a kettősség jelenkori társadalmunk érték tudatában is jelentős megosztó erőt képvisel. Állításunkat erősíti, hogy a nyolcvanas évek derekán végzett *országos reprezentatív* vizsgálatunk értékterképén éppúgy megjelenik, mint más (a MINISSA-eljárást előttem alkalmazó és egy más típusú nevelési értékesztet használó) országos és lokális vizsgálatok értékstruktúrájában.⁶

A munkacentrikus, önkorlátozó puritanizmus és a toleranciára, szellemi értékekre nyitott individualizmus bipoláris világa nemcsak Magyarországra, hanem – lásd a 2. ábrát – a *határon túli magyarságra is* érvényes. Történetek azonban kisebb helyváltoztatások. Az *udvariasság* például közelebb húzódott a *lelkiismeretes munkavégzéshez*, s mindkettő egyúttal a vízszintes tengelynek a humán értékektől még távolabb eső pontjára vándorolt. Mivel a humanista értékek (a toleranciával az

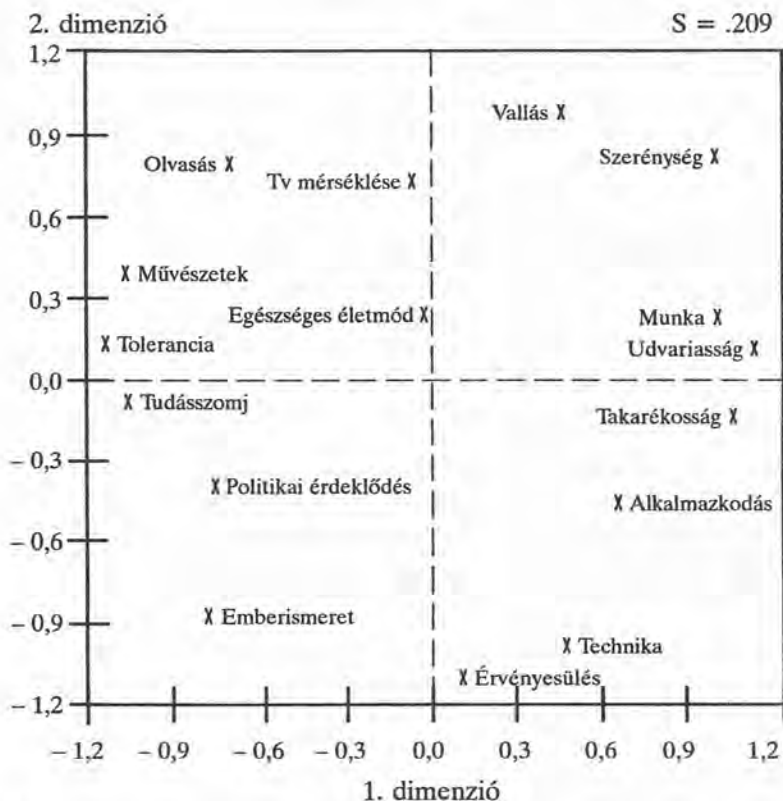
⁶ Füstös László – Könyves-Tóth Ildikó: *Gyermeke nevelési elvek. (A magyar társadalom és Kővágóörs – egy helyi társadalom – értékrendjének összehasonlító vizsgálata.)* Budapest, 1988, MTA Szociológiai Kutató Intézet. /Műhelytanulmányok./; Szabados Tímea: *Gyermeke nevelési elvek a magyar társadalomban. (A magyar társadalom és két falusi közösség értékrendjének összehasonlító vizsgálata.)* Budapest, 1995, MTA Szociológiai Intézet. /Műhelytanulmányok./

élen) ugyancsak polarizálódtak, elmondható, hogy a vízszintes tengely két értéktípusának ellentéte és szembenállása kisebbségi helyzetben tovább fokozódott. (Ezt a taszítást kifejező *Q*-értékek megnövekedése is jelzi.) Az *olvasás* a függőleges tengely mellől közelebb lépett természetes „rokonaihoz”, a vízszintes tengely humanista értékeihez, s így a két tengelytől kb. egyforma távolságra helyezkedett el (erre még visszatérünk), maga után „húzva” az olvasás által vonzott „*a sok tévézés mérséklése*” nevelési elvet. A másik változás ennek tükörképe: a *vallásos hit*, ugyancsak a függőleges tengely mellől, a hagyományos értékek táborához közeledett. (De úgy, hogy a függőleges tengelyen is messzebb – vagyis polárisabb helyzetbe – került az origótól.) A kisebbségi helyzet tehát – a vízszintes tengely erőterét tekintve – nem hozott strukturális változást az értékek világában; a változások inkább a *hazai tendenciák markánsabb, kiélezettebb megjelenítését* szolgálták. (A vallás és az olvasás módosult szerepére a függőleges tengely elemzésekor visszatérünk.)

Ami az 1. ábra függőleges tengelyét illeti, „zenitjét” a *könyv és olvasás*, „nadírját” az *érvényesülés* képezi. (Ez is beszédes, a hazai társadalmi tudatot jól jellemző bipolaritás!) Az olvasás közelében a *vallásos hitet* és – már a hagyományos közösségi értékek körébe áthajolva – a *szerénységet* és az *udvariasságot* találjuk: közös jegyeik alapján *posztmaterális-önkorlátozó* értékeknek nevezhetjük őket. „Lent”, az érvényesülés szomszédságában pedig a *technikai ismereteket*, az *egészséges életmódot* és az *emberismeretet* (amelynek másik, a humán értékcsoporthoz való kötődéséről már korábban szóltunk) fedezhetjük fel. Közös vonásaik alapján ezeket *pragmatikus-önérvényesítő* értékeknek hívhatjuk. Ezzel kialakult a magyarországi értékrend sematikus vázának az a változata (lásd a 3. ábrát), amelyet vizsgálatunk tapasztalatai valószínűsítene, s amely – lényegét illetően – a nyolcvanas évek közepén végzett országos reprezentatív felmérésünk értékstruktúráját is híven modellezi.

A 2. ábrát szemlélve hozzátehetjük, hogy ehhez a *határon túli* (közép-európai) magyarok értéktérképe – immár a függőleges tengelyt is figyelembe véve – szintén nagyon hasonlít. (Az eltérések inkább a köztes zónákat érintik: az *emberismeret* elhúzódott a humán értékek közeléből és a hazainál praktikusabb színezetet öltött; az *olvasás* és a *vallás* köztes zónák felé való elmozdulásáról már korábban szóltunk.) Az egyetlen jelentősebb változás az, hogy a Magyarországon pragmatikus környezetben szereplő *egészséges életmód* kisebbségi helyzetben posztmaterális színezetet kapott a *tévézés mérséklésével* együtt, így a függőle-

ges tengely pozitív szakaszának értékvilága „létszámban” és koherenciában egyaránt erősödött. A jelek szerint *a kisebbségi lét több szempontból is nehezebb életkörülményei a hétköznapiak uralmával, a prakticista haszonelvűséggel szemben egy markánsabb posztmateriális ellenvilág kiépítésére hajlamosítanak*. Ugyanakkor a pragmatista értékmező is gazdagodott: *a politikai érdeklődés értelmiségi luxusból a kisebbségi hétköznapiak praktikus elemévé vált*. Amellett elmondható, hogy ennek az értékmezőnek a pólusa is tömörödött, „izmosodott”, s ez végső so-

2. ábra

Nevelési értékelvek térképe a határon túli – hat közép-európai országban élő – magyar nemzeti-ségű népesség körében 1991–1995 (MINISSA-eljárás)

ron a kisebbségi értéktérnek *mind a négy* pólusára elmondható. Vagyis *a határon túli magyarság értékstruktúrája* – a hasonló szerkezet mellett – *a magyarországinál kontúrosabbnak és polarizáltabbnak tűnik. A vallásos hit* értékkörnyezetének a 2. ábrán látható – már említett – átrendeződésében is szerepe lehet a kisebbségi helyzetnek: vizsgálatunk során bebizonyosodott (lásd később), hogy a határon kívüli magyarság jobban ragaszkodik a valláshoz (lásd az 1. táblázatot is) és az egyházakhoz, mint a hazai társadalom; s hogy a hit és a vallásgyakorlás kisebbségi helyzetben az identitástudat fontos támaszául szolgál, *s fokozott mértékben kötődik a hagyományos értékekhez.* Mindez szerepet játszhatott abban is, hogy a 2. ábrán a vallásosság mint nevelési értékely közelebb került (azokat erősítendő) a hagyományos közösségi értékek csoportjához. Némileg hasonló a helyzet az *olvasáskultúrával*, amelyről ugyancsak kimutatható (lásd ugyancsak később), hogy kisebbségi helyzetben mennyiségi és minőségi pozíciói általában jobbak, s hogy szintén jelentős szerepet tölt be az azonosságtudat erősítésében. A 2. ábrán ezért léphetett le – a vallásos hit mellől – a posztmateriális értékek hazai piedesztáljáról, hogy közelebb kerüljön természetes (és nagyobb hatékonyságot sejtető) közegéhez: a művészetek, a tudásszomj és a tolerancia humanista világához.

Néhány – meglehetősen jól értelmezhető – eltérést leszámítva, a határon túli magyarok egyesített csoportja a magyarországi értéktérkép főbb „égtájit” bátran *magáénak vallhatja*, s ezért a 3. ábra semati-

3. ábra

Közép-európai magyar nemzetségsű társadalmak értéktérének sematikus rajza

kus vázrajza egyaránt érvényes a (nyolcvanas)–kilencvenes évek hazai és határon túli magyar nemzetiségű társadalmára.

Végül hangsúlyozni kell, hogy ez a sematikus struktúra nem statikus, hanem térben és időben egyaránt *dinamikus* rendszer. „*Térbeli*” dinamizmusát (a valódi térbeliség regionális eltérésein túl) a struktúra virtuális terének köztes szféráiban (a képzeletbeli *átlók* mentén) elhelyezkedő értékek kettős kötése adja; valamint az a tény, hogy az egyes értékcsoporthoz – a hozzájuk tartozó értékek említési arányait illetően – nem egyformán „erősek”: a legnagyobb súlyt még mindig (főleg a „munka” és az „udvariasság” magas említési aránya miatt) a hagyományos közösségi értékek képviselik; leggyengébbnek pedig a humanista és a posztmaterális értékek csoportja mutatkozik. A struktúra időbeli mozgalmasságát – legalábbis a magyarországi térben – a már említett értékváltozási folyamatok jelentik: a *hagyományos önkorlátozó közösségi értékek visszaszorulása*, a „humanista individuális” értékcsoporthoz tartozók (tudásszomj, tolerancia), valamint a *pragmatikus-önérvényestítő értékek előtérbe kerülése* – vagyis egy *erőteljes individualizációs folyamat zajlik napjainkban*. Ez a tendencia nem magyarországi specialitás, hanem nemzetközi értékvizsgálatok által dokumentált *összeurópai* jelenség.⁷ Úgy vélem, nincs messze az idő (vagy talán már el is érkezett), amikor e jelenség bizonyos markánsabb jegyei a határon túli magyarság körében is megjelennek.

4. Értékcsoporthoz – társadalmi csoportok

Ha abból a szempontból tekintjük át – külön-külön – a vizsgált országok válaszadóinak értékválasztásait, hogy milyen *rétegspecifikus vonásokat* hordoznak, megbizonyosodhatunk arról, hogy a fenti ábrák tengelyei mentén széttörődező értékterek egymással szembekerült „égtájai” nemcsak virtuális, hanem – ahogy ezt korábbi vizsgálatok eredményei is jelezték⁸ – az egyes értéknyalábok társadalmi bázisában is jelentkező *valóságos* szakadást fejeznek ki. Ez konkrétan azt jelenti,

⁷ Tomka Miklós: Európa változó (?) értékrendje. *Mérleg*, 1995, 3. szám.

⁸ Hankiss Elemér – Manchin Róbert – Füstös László – Szokolczai Árpád: *Folytonosság és szakadás*. Budapest, 1982, MTA Szociológiai Kutató Intézet; valamint Füstös L. – Könyves-Tóth I.: *Gyermekevelési elvek*. I. m.

hogy az egyik értéknyaláb hívei – társadalmi összetételük tekintetében – általában élesen elkülönülnek a másiktól.

A *hagyományos közösségi értékeket* főképpen az alacsonyabb iskolázottságú fizikai munkások és nyugdíjasok, a falvak és a kisvárosok idősebb lakói preferálták minden vizsgált országban. (Az ausztriai magyarok értékválasztásairól – az alacsony mintaelemszám miatt – nem készítettünk kereszt táblázatokat.) A határon túl jobbra a tömbszerűen (vagy legalább többségben) együtt élők (inkább, mint a szóróvándékok lakói), végül a könyvtől távolabb álló (keveset vagy nem olvasók), s általában a romantikus és kommersz szórakoztató irodalmat kedvelő válaszadók említették meg.

A *humanista személyiségértékek*, épp ellenkezőleg, egyértelműen az értelmiséghez, a fiatalokhoz, a nagyobb városokban élőkhez és általában a szoros értelemben vett kisebbségi (vagy szóróvándó-) helyzethez, illetve az aktív s a nívós irodalmat olvasókhoz kötődnek a legerősebben.

A *pragmatikus, önérvényesítő* értékcsoporthoz társadalmi bázisa már nem volt ennyire homogén: a képzettebb munkásokhoz és a nem diplomás szellemi dolgozókhoz (vagyis a középhelyzetűekhez) vonzódott leginkább. (Az *érvényesülést* a határon innen a szellemi, a határon túl jobbra a fizikai rétegek választották. A jelek szerint ez az érték a kisebbségben élő szellemi foglalkozásúak körében még nem nyerte vissza morális szalonképességét.) A pragmatikus értékeket valamelyest inkább városban, mint falun kedvelik, vegyesen kisebbségi és többségi helyzetekben. Az olvasáskultúrának főleg gyenge-közepes szintjeivel (a szórakoztató és bestseller irodalom mellett a kizárólagos non fiction-érdeklődéssel) mutat leginkább társulási hajlandóságot.

Végül a *posztmateriális, önkorlátozó* csoport értékeinek egy része (vallás, szerénység) iránt elsősorban az idősebb, nyugdíjas és fizikai foglalkozású rétegeknek volt affinitásuk, más részüket (egészséges életmód, olvasás) pedig inkább a szellemi foglalkozásúak (sőt értelmiségiek) említették meg. Sajátos módon ez utóbbiak inkább vidéki (kisvárosi vagy falusi) lakosok voltak, de a többiek vegyesen éltek kisebb és nagyobb városokban, valamint falun. Tehát a posztmateriális értékek társadalmi bázisát nem jellemezte sem a vidékies lakhelynek, sem az alacsonyabb társadalmi státusnak az a dominanciája, amit korábban a hagyományos közösségi értékek híveinél tapasztaltunk. Tarka kép alakult ki a magyar ajkú lakosság településen belüli részarányát tekintve is, mind egy-egy (kül)országon belül, mind pedig az országok között.

Annyi mégis elmondható, hogy a *vallásosság* kisebbségi (szórvány-) helyzetben áll mindenütt a legnagyobb becsben. Ami pedig a posztmaterális érték-csoport kulturális háttérét illeti, az idetartozó értékek említői általában szerény aktivitással, de nem lebecsülendő színvonalon olvasnak, s főleg a klasszikusok, romantikusok és a bestsellerek kedvelésével jellemezhetőek.

A négy nagy értékorientációs típus tehát eltérő rétegspecifikus vonásokkal és társadalmi arculattal rendelkezik. Ez az arculat különösen az alapvetőnek tűnő „vízszintes” tengely két oldalán: a hagyományos közösségi értékvilág és a humanista nyitottság modernebb értékei mentén különül el markánsan.

S végül emeljük ki azokat az értékeket, amelyek a vizsgált régiókban az általános kisebbségi léten belül is a *szórványhelyzetben* (vagy legalábbis nem többségi szituációban) kapták általában a legtöbb említést: a *tolerancia*, a *vallásos hit*, a *tudásszomj* (és helyenként az *emberismeret*, a *politikai érdeklődés*, a *szorgos munka* és az *érvényesülés vágya*). Közülük is a legkövetkezetesebben a *tolerancia* fontossága növekszik – azzal (fordított) arányban, ahogy a kisebbség részaránya (a vizsgált helyszíneken) csökken. Tehát a közép-európai magyarság körében a *fokozott kisebbségi helyzet elviselési stratégiájának központjában* – *bizonyos praktikus és transzcendens törekvésektől övezve* – a *tűrelmesség áll.*

5. Hét ország – hét értékvilág?

Az 1. táblázatból már ismert nevelési elveket – amelyeket a kérdezettek alfabetikus sorrendben ismertettünk meg – a 2. táblázat a kérdőívvel azonos sorrendben, a hét vizsgálati csoport százalékos említési arányszámaival együtt közli.

Mielőtt a különböző országokban élő magyar kisebbségek értékrendjéről külön-külön szólnánk, tegyünk néhány általános észrevételt. Először egy hagyományos értékről essék szó: a tisztességesen végzett *munka* (7. sz.) magas presztízsnak örvend, és vezető értéknek számít minden régióban. Nem így a *politika iránti érdeklődés* (3. sz.), amelynek egybehangzóan alacsony arányú említése feltehetően térségünk demokratikus gyakorlatának fejletlenségéről árulkodik. Az egyetlen kivételt az ausztriai (bécsi) magyarok jelentik, akik egyrészt már jobban ismerik a demokratikus politizálás jelentőségét és tétjét, másrészt – emig-

2. táblázat

Nevelési értékelvek választása hét ország magyar nemzetisége körében.

1991–1995 (Százalékos megoszlás)

Sor-szám	Nevelési értékelvek (ABC-rendben)	(Dél-) Szlovákia	Ukraina (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia (Muravidék)	Ausztria (főleg Bécs)	Magyarország (vidék)
1.	Egészséges életmód	74,5	78,2	74,4	66,2	75,2	70,3	69,8
2.	Emberismeret a megfelelő barátok és barátinők kiválasztásához	34,8	38,9	40,5	31,6	29,5	48,4	40,3
3.	Érdeklődés a politika iránt, a politikai összefüggések megértése	6,7	6,6	4,5	7,8	1,9	23,4	7,1
4.	Érvényesülni, ne hagyja magát könnyen legyőzni	42,1	35,6	41,8	48,4	43,8	6,2	37,5
5.	Kedvet lenni a művészetekben	13,4	11,9	14,0	14,4	12,4	15,6	11,2
6.	A másképpen gondolkodókat tisztelni, toleránsnak lenni	40,8	26,7	28,4	45,9	32,4	53,1	33,8
7.	Munkáját rendszeren és lelkiismeretesen végezni	78,6	76,6	75,0	72,5	80,9	70,3	79,1
8.	Örömet találni a könyvben, szívesen olvasni	33,5	29,0	36,2	32,5	27,6	21,9	31,0
9.	Pénzzel takarékosan bánni	31,5	38,6	28,7	44,7	51,4	15,6	45,5
10.	A rendbe beilleszkedni, alkalmazkodni	9,5	13,5	22,9	22,2	10,5	10,9	19,2
11.	Szerénynek és alkalmazkodónak lenni	13,8	23,8	11,4	13,1	7,6	14,1	11,6
12.	Szilárd hit, szilárd vallási kötődés	15,3	23,1	22,8	17,2	20,0	39,1	7,5
13.	Technikai szakértelem	6,1	8,9	8,4	10,0	7,6	–	10,6
14.	A sok tévézés mérséklése	3,2	3,6	1,3	5,0	2,9	10,9	5,2
15.	Tudásszomj, vagy a szellemi szívmozgás emelése	39,3	22,4	36,6	32,5	30,5	56,2	39,9
16.	Udvariasság és jó magaviselet	55,5	63,7	51,9	38,1	60,9	51,9	50,2
Összesen:		498,6	501,1	498,8	502,1	495,1	507,6	499,3
N =		463,0	303,0	536,0	320,0	105,0	64,0	464,0

rások lévén – már sorsukkal magával is politizáltak. A művészetek kedvelésére (5. sz.) is egységesen kevesen szavaztak (11–16%), ami azt is jelezheti, hogy térségünkben a szocialista kulturális forradalom pszeudovívmányainak, és a politikapótló szerepet kényszerből vállaló művészetek heroikus teljesítményeinek korszaka után *eljött az anyagi javak és a pragmatizmus primátusának művészetapályos időszaka*. (Lehet viszont, hogy a kisebbségi helyzet továbbra is municiót ad a műpártolásnak?) A *tolerancia* (6. sz.) iránti igény és érzékenység is – ha nyugati adatokhoz viszonyítjuk⁹ – meglehetősen fejletlen, de a különböző országokban nem egyforma mértékben: legtöbb említést az ausztriai, majd a vajdasági magyaroktól kapott, legkevesebbet pedig Kárpátalján és Erdélyben.¹⁰ Az imént említett modern humán értékek sorába tartozik a *tudásszomj* (15. sz.) is, amely Ausztriában kapott kiemelkedő, Szlovákiában és Magyarországon átlagon felüli szerepet.

Az *alkalmazkodás* (10. sz.), *szerénység* (11. sz.), *udvariasság* (16. sz.) – tehát a hagyományos közösségi értékek – elsősorban kisebbségi érényeknek mutatkoznak: hol Erdély és a Vajdaság (*alkalmazkodás*), hol Kárpátalja (*szerénység* és *udvariasság*) vezet említésükben. A *vallásos hit* (12 sz.), amely (kisebbségi helyzetben) rokona a fenti értékeknek, ugyancsak a határon túl kapott jelentősebb szerepet (Ausztria, Kárpátalja, Erdély); legkisebb jelentőséget pedig Magyarországon tulajdonítanak neki.

A kép tehát sokkal színesebb, mint amikor csak az anyaország és a határon túli magyarok összevont adatait vetettük egybe: a különböző régiók – a hasonlóságok mellett – a különbözőségek gazdag színskáláját mutatják fel. A különbözőségeket és a hasonlóságokat nemcsak „szabad szemmel” vizsgáltuk, hanem (a Pearson-, Kendall-, valamint Spearman-féle korrelációs együtthatók segítségével) *matematikailag* is kifejeztük. Ezek az együtthatók – a 2. táblázat adatait országonként összehasonlítva – az eltéréseket természetesen mechanikusan (nem tar-

⁹ Noelle-Neumann, E.: i. m. 708. p.

¹⁰ A bevezetőben említett, 1997 végén végzett *horvátországi* vizsgálat eredményeiben is visszaköszönnek a fenti megállapítások. A horvátországi magyarok mindössze három értéknyaláb tekintetében tértek el jelentősebben az átlagtól: a *szellemi kultúra leértékelésében* (a művészetek és az olvasás említése rekordalacsonyágú volt körükben) és a *humanizált emberi kapcsolatok*, valamint a *dolgos, takarékos életvitel és az előrejutás* felértékelésében (a *tolerancia*, az *udvariasság*, a *munka, takarékoság* és az *érvényesülés* választásának horvátországi arányai a legmagasabbak közé tartoztak). Az egyfelől pragmatikus, másfelől békeségre, türelemre vágyódó értékorientáció tipikusan „csata utáni” lélektani „tájképnek” tűnik, tehát mindenképpen a kilencvenes évek második felének terméke.

talmilag) bíralták el. Azt mutatták ki, hogy egyik ország százalékos adata sora egy másikéhoz – globálisan – milyen mértékben hasonlít. (Az alábbiakban – a hasonlóságok és különbségek tartalmi elemzése mellett – utalni fogok a korrelációs együtthatók értékeiből kiolvasható tanulságokra is.)

Leginkább a (sajnos meglehetősen alacsony létszámú) *ausztriai* (bécsi) mintacsoport különül el a többi csoporttól információkra (15. sz.) és közéletiségre (3. sz.) erőteljesen nyitott konzervatív értékrendjével, és leginkább az eltérő vélemények tiszteletének (6. sz.) lényegesen magasabb szintjével. (Ezt az elkülönülést a korrelációs együtthatók is jól kimutatják: például a Spearman-féle Ausztria és a többi hat ország viszonylatában csak 0,504 és 0,659 közötti hasonlósági értékeket mér, az összes többi relációban viszont 0,8 és 0,9 fölöttieket.)

Erdély és Kárpátalja magyarságának értékvilága hasonlóságot mutat abban, hogy mindkettőben kiemelten fontos az olyan tradicionális érték, mint a vallásos hit (12. sz.), ugyanakkor mindkettőben az átlagosnál jóval alacsonyabb szintű a toleranciára (6. sz.) való készség. Jelentős különbség is akad köztük (Erdély javára) a kultúrához, tudáshoz (5., 8. és 15. sz.) való hozzáállásban (lásd például az olvasás [8. sz.] megítélése terén Erdély vezető helyét!); valamint a beilleszkedés, alkalmazkodás (10. sz.), valamint a szerénység (11. sz.) és az udvariasság (16. sz.) eltérő megítélésében. Ez utóbbiakat – a hagyományos közösségi értékekhez való erős vonzódás jeleként – a kárpátaljai mintacsoport preferálta, mégpedig az összes régió közül a legerősebben. (A korrelációs együtthatók Kárpátalja legközelebbi rokonának – az értékek terén – Erdélyt, második helyen Magyarországot mutatták; Erdély értékvilágához viszont leginkább nem a kárpátaljai, hanem a szlovákiai hasonlított.)

*Szlovákia, Vajdaság és Szlovénia*¹¹ magyar kisebbségi csoportjai között is több hasonló vonás mutatkozik (viszonylagos értékbeli összetartozásukat jobbra a korrelációs együtthatók is megerősítették). Mindháromban erőteljes önérvényesítő vágygal (4. sz.) és a 6. sz. tolerancia (Vajdaság és Szlovákia), valamint a 9. sz. takarékoság (Vajdaság és Szlovénia) iránti átlagon felüli fogékonysággal találkozunk. Közöttük is a rendbe való beilleszkedés (10. sz.) említésében mutatkozott komolyabb különbség: erre – adataink szerint – a vajdaságiak inkább az erdélyiekkel együtt mutatnak nagyobb hajlandóságot.

¹¹ És idetartozhat – a 10. jegyzetben említett tendenciák alapján – *Horvátország* is.

A magyarországi mintacsoport értékarculata mintha inkább az utóbbi (szlovákiai, vajdasági és szlovéniai) kisebbségi csoportokhoz állna közelebb: lásd a takarékos életvitel (9. sz.), a munka (7.) és az információéhség (15. sz.) hasonló említési arányait. Az emberismeret (2. sz.) vonatkozásában viszont inkább Erdélyhez és Kárpátaljához hasonlít. Magyarország a vallásos hit (12. sz.) legalacsonyabb, illetve a művészetek iránti fogékonyság (5. sz.) egyik legalacsonyabb említési arányával egyben tovább is lép e hasonlóságon – egy kisebbségi sorssal nem nehezített és (emiat? ezzel együtt?) egy erősen szekularizált, pragmatikus életvitel és értékvilág felé. (A korrelációs együtthatók Magyarország kétirányú kötődését hangsúlyozzák: legnagyobb hasonlóságot – legmagasabb értékeket – a szlovéniai és az erdélyi relációban mutatnak.)

Erős leegyszerűsítéssel azt is mondhatjuk, hogy az *értékegyüttesek eltérései az életvezetési, fennmaradási stratégiák különböző, egymást átfedő típusait sejtetik Közép-Európa széttagolt magyar népcsoportjai körében*. Hipotetikusán megnevezhetünk egy „nyugati” (konzervatív) polgári típust (főleg Ausztria); egy „keleti”, *tradicionális*, befelé (és közösségekre) építő, premodern típust (főleg Erdély és Kárpátalja); egy nyitottabb, *polgárosuló, közép-európai* modellt (főleg Szlovákia és a délszláv térség magyarsága); valamint az utóbbi típusnak egy meglehetősen *prakticista és individualista* változatát (Magyarország). Természetesen az egyes típusokon belül is akadnak regionális és egyéb (a társadalmi környezettől, történelmi-kulturális hagyományoktól függő) különbségek, mint például Kárpátalja és Erdély értékrendje között, ami leginkább az utóbbi erősebb kulturális elkötelezettségében mutatkozik meg.

6. Összegzés

A kisebbségi sors, amely próbára teszi az identitást, és kihívja az azonoságtudatot védelmező gesztusokat, bizonyos mértékig konzerválhatja az értékrendet, s erősítheti a hagyományos közösségi, transzcendentális és kulturális értékekhez való kötődést. Ez az általános tendencia azonban a regionális kultúrák és a réteghelyzet szűrőjén keresztül érvényesül, s ez a tény – a kisebbségi szituáción belül is – nem kis eltéréseket okozhat. A régió fogalmán jelen esetben nemcsak egy-egy ország magyarok lakta vidékét értjük, hanem olyan – esetleg több országot is

átfedő – övezeteket, amelyeknek értékrendje (a különbségek mellett) lényeges pontokon megegyezik. Így például a közép-európai magyarság értéktérképén kirajzolódik egy nyugati, fejlett polgártudatú, egy északkeleti-keleti elhelyezkedésű, a tradíciókhoz erősen kötődő értékvilág, és a kettő között egy – minden tekintetben – köztes zóna, amelyben (különösen erőteljes prakticista orientációja miatt némileg elkülönülten) az anyaország is benne foglaltatik.

A kisebbségi helyzetből és a regionalitásból fakadó minden eltérés ellenére nagyon erősek, mondhatni erősebbek az összetartozás és a hasonlóság jelei, különösen az értékrendek pólusait és belső szerkezetét, valamint társadalmi arculatát (az egyes értékcsoportok rétegspecifikus vonásait) illetően.

III. NYELVHASZNÁLAT, NYELVVÁLASZTÁS

„...egyetlen batyunk botunk fegyverünk / az anyanyelv”
(Kányádi Sándor)

Ha – a szállóigével szólván – „nyelvében él a nemzet”, mi a helyzet – nyelvhasználat tekintetében – a nemzeti kisebbségekkel? Ők kétnyelvűségben (Péntek János találó kifejezésével: „kényszerkétnyelvűségben”)¹ élnek. Ez az állapot azonban rendkívül sokféle lehet: jelentheti anyanyelvük teljes háttérbe szorulását, de jelentheti azt is, hogy többnyire saját nyelvükön bonyolíthatják életüket. Arra a kérdésre, hogy e változatos esetek a gyakorlati életben milyen arányban fordulnak elő, s hogy a közép-európai magyar kisebbségek milyen mértékben kötődnek anyanyelvükhöz, felmérésünk egyik kérdéscsoportjának segítségével szeretnénk válaszolni.

Emlékeztetnünk kell az olvasót, hogy megkérdeztjeink köre az átlagosnál valamelyest fiatalabb és iskolázottabb volt, ezért feltételezhető, hogy a felmérés a valóságosnál valamivel jobb képet mutat. E valóságosnál „jobb” helyzet azonban nem egyformán érvényes a tárgyalt témakörökre: a nyelvtudásra vonatkozó adataink egyértelműen jobbak az átlagosnál, de a tannyelv és a hétköznapi nyelvhasználat adatainak „betájolása” már bonyolultabb. Az értelmiség túlréprezentáltsága ugyanis épp hogy a nem magyar (többségi), valamint a vegyes nyelvhasználat mutatóit növeli (majd meglátjuk, hogy miért), a szórványban viszont (a véletlenszerűség követelménye ellenére) minden valószínűség szerint az anyanyelvhez közelebb állók voltak inkább hajlamosak a válaszadásra. Ha a két ellentétes hatású tényező közül az utóbbit vélel-

¹ Péntek nagyon fontos tényre hívja fel a figyelmünket: a kisebbségi kétnyelvűség Közép-Európában általában nem természetes, *nem kölcsönös* jelenség, hanem „egyoldalú, függő, aszimmetrikus kényszerkétnyelvűség”. Péntek János: Szociolingvisztikai dilemmák. *Korunk*, 1996, 9. sz. 36. p.

mezzük erősebb hatásúnak, adataink akkor is csak viszonylag kevés haladhatják meg a tanulmányaikat, illetve hétköznapi kommunikációjukat anyanyelven folytatók valóságos arányait. (Adataink pontosításához segítségül hívjuk friss, még feldolgozás alatt lévő erdélyi reprezentatív felmérésünk vonatkozó eredményeit is.)

1. Idegen nyelvek ismerete

A fentiekben a kisebbségi helyzetet meglehetősen magától értetődő módon hoztuk összefüggésbe a kétnyelvűség állapotával. Elsőként – az 1. táblázat segítségével – vizsgáljuk meg, hogy a kérdezettek (ezúttal – Horvátországgal kibővítve – nyolc ország csaknem 2800 magyar nemzetiségű polgára) anyanyelvén kívül valójában hány nyelv használatára képes – saját bevallása szerint:

1. táblázat

Idégen nyelvismeret az egyes régiók magyar anyanyelvű megkérdezettjeinek százalékában*

Régió	Anyanyelvén kívül		
	nem ismer más nyelvet	egy nyelven olvas és beszél	2 vagy több nyelven olvas és beszél
Dél-Szlovákia	5	40	52
Kárpátalja	4	24	70
Erdély	2	44	49
Vajdaság	2	42	45
Horvátország	(1)	(63)	(35)
Szlovénia	1	32	66
Ausztria (Bécs + Linz + Wels)	1	37	61
Magyarország (Budapest nélküli vidék)	78	12	4

* Az egyes vízszintes sorok számadatainak összege azért marad el valamivel a 100 százaléktól, mert a táblázat azokat nem tartalmazza, akik *csak olvasnak* vagy *csak beszélnek* egy vagy több idegen nyelven.

Amíg a kisebbségben élő magyarság mind a hét vizsgált környező országban 5% alatti arányban állította, hogy a magyaron kívül *nem tud* más nyelvet, addig az anyaországban ezek aránya rendkívül magas, 78 százalékos volt.² Legalább egy idegen (vagy második) nyelven a kisebbségi magyaroknak túlnyomó többsége (87–98 százaléka) beszélt és olvasott, a magyarországiaknak csak 16 százaléka. Sőt, a határon túl – a magyaron kívül – *legalább kettő* (vagy több) nyelv aktív ismeretéről is a megkérdezettek tetemes hányada nyilatkozott. Kárpátalján – az államnyelvnek a történelem által motivált cseréje miatt – különösen magas: 70 százalékos ez az arány. (Ez azoknak az aránya, akik az orosz és ukrán nyelvet egyaránt olvassák és beszélik.) Még ha ezek az arányszámok minden valószínűség szerint meghaladják is a reális átlagot, *a környező országok kisebbségben élő magyarságáról elmondható, hogy túlnyomó része (általában több mint kilenc-tizede) anyanyelvén kívül beszéli és olvassa a többségi nép nyelvét.* (A Vajdaságban ez a megkérdezettek 82 százalékára, Kárpátalján pedig – az ukrán nyelv vonatkozásában – 61 százalékára volt igaz.) Sőt: a 2. táblázat tanúsága szerint a határon túli magyarság az *egyéb idegen nyelvek* ismeretében is általában megelőzi Magyarország vidéki társadalmát. Ez azt jelenti, hogy Kárpátalja kivételével minden vizsgált régióban (főleg az ausztriai emigráns magyarok közül) többen tudnak beszélni és olvasni németül, angolul vagy franciául, mint Magyarországon.

2. táblázat

Egyes idegen nyelveken olvasók és beszélők százalékos aránya az egyes régiók magyar anyanyelvű megkérdezettjei között

Régió	Angol	Német	Orosz	Francia
Dél-Szlovákia	6	10	18	1
Kárpátalja	3	2	92	–
Erdély	6	9	3	7
Vajdaság	7	18	3	1
Horvátország	(10)	(21)	(1)	(1)
Szlovénia	6	31	1	1
Ausztria (Bécs + Línz + Wels)	25	98	5	10
Magyarország (Budapest nélküli vidék)	5	8	3	1

² 1985/86 telén végzett országos reprezentatív felmérésünk során a magyarországi felnőtt népesség 82 százaléka mondta, hogy nem tud egyetlen idegen nyelven sem beszélni, sem olvasni. A kilencvenes évek első felében mért 78% talán valamelyes javulást jelez, bár (legalábbis részben) a minta emelt szintjének, illetve a mintaválasztási bizonytalanságoknak a következménye is lehet.

Ha pedig azokkal is számolunk, akik *csak* beszélni vagy *csak* olvasni tudnak az említett idegen nyelveken, akkor a kisebbségi magyarok – immár a kárpátaljaiakat is beleértve – Magyarországhoz mért előnye még szembetűnőbb.

Egyértelműnek mondható az a szociológiai tendencia is, hogy az anyanyelven kívüli nyelvismeret mennyisége és minősége a *szellemi foglalkozásúak* (főleg az értelmiségiek), valamint azok körében a legmagasabb, akik (az adott település népességének 30 százalékát el nem érő) *szórványhelyzetben* élnek.

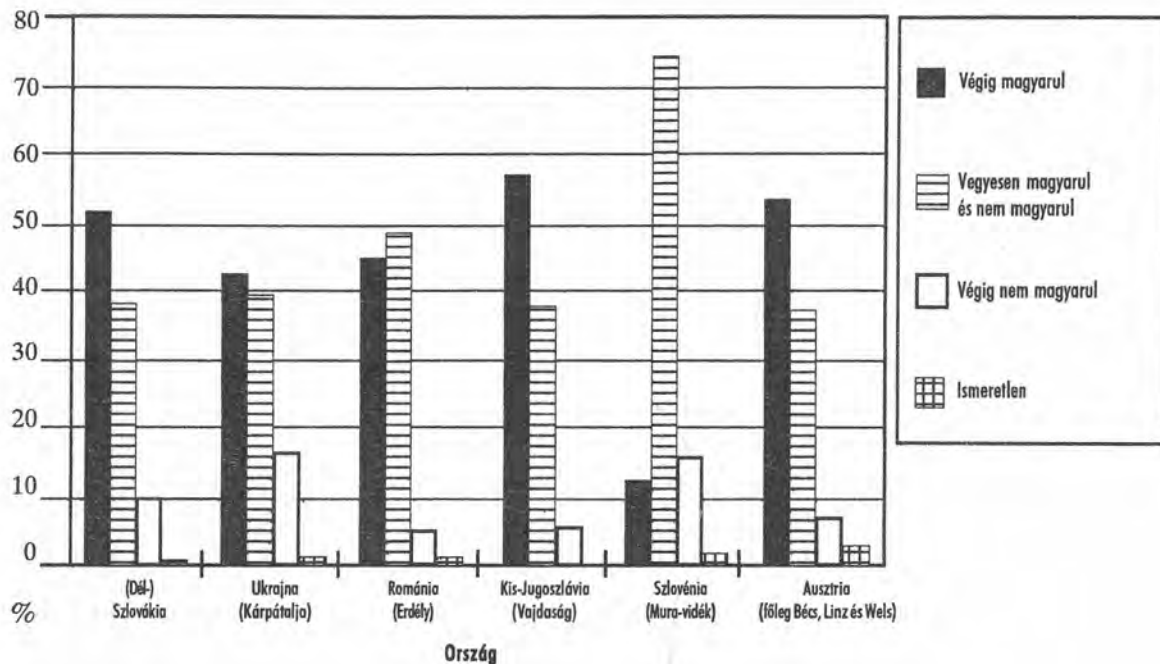
2. Iskolai tannyelv³

Az interjúalanyokat megkérdeztük, hogy az általuk látogatott iskolai fokozatokat (az alap-, közép-, felső, illetve szakiskolát) külön-külön milyen tannyelven végezték el, majd a különböző fokozatokra vonatkozó információkat az 1. ábrán látható kategóriákba tömörítettük. (Lásd még Függelék VI. táblázatát.) Az ábra szerint hatból öt környező ország retrospektív tannyelvi helyzete nagyon hasonló. (Az egyedüli kivételt a szlovéniai magyarság jelenti, ahol a vegyes tannyelvűség erősen domináns jelenség.)⁴ Nagy átlagban a kérdezetteknek mintegy *fele folytatta tanulmányait végig anyanyelvén*; mintegy 40% a különböző iskola-típusokat (vagy azonos típuson belül a különböző osztályokat) *vegyesen* anyanyelvén, illetve a többségi nyelven végezte; kb. 5–10 százalékuk pedig *egyáltalán nem* járt magyar tannyelvű iskolába, vagyis *végig államnyelven tanult*.⁵ Azt a felmérési tapasztalatot, mely szerint az anyanyelv

³ Itt az iskola „hivatalos” nyelvének megválasztásáról esik szó, nem pedig az iskolások nyelvhasználatának szociolingvisztikai elemzéséről. Ez utóbbi témával – a szlovákiai magyar és magyarországi nyelvátalakítások szignifikáns különbségeivel – egy empirikus alapozású nyelv-szociológiai munka foglalkozik: Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella: *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség*. Pozsony, 1997, Kalligram Könyvkiadó. /Mercurius Könyvek./

⁴ A jelenség mögött meghúzódó és évtizedek óta működő speciális kétnyelvű iskolatípusról, és ennek az anyanyelvi kultúrára előnytelen hatásairól lásd Vörös Ottó: A szlovéniai kétnyelvű oktatás és tankönyvei. In: *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Szerk.: Csemicskó István és Váradai Tamás. Budapest, 1996, Tinta Kiadó. /8. Élőnyelvi Konferencia előadásai./

⁵ Ezeket az arányokat 1998-as erdélyi, reprezentatív adataink is megerősítik: ezek valamelyest magasabb anyanyelvi iskolázottságot mértek, mivel a fenti arányokat az értelmiség túlréprezentáltsága „leszorította”. A *horvátországi* adatok viszont a szlovéniaiakhoz közelítenek, és az anyanyelvi iskolázás meglehetősen alacsony szintjéről vallanak.

1.ábra

Milyen nyelven végezte tanulmányait?

(Hat ország magyar nemzetiségű felnőtt polgárainak válasza alapján) 1991–1995

szerepe az oktatási folyamatban a vizsgált régiók közül – a szlovéniai (és a horvátországi) magyarok speciális helyzetét leszámítva – Kárpátalján volt a legszerényebb, a szakirodalom is megtagadja.⁶

Természetesen nem mindegy, hogy milyen magas fokozatig jut el az az iskolázottsági folyamat, amelyet a válaszadók „végig magyarul” végeztek. Adataink arról vallanak, hogy e kategória többnyire *általános (alap-) iskolai* vagy *gimnáziumi (liceumi)* végzettséget takar. A legfeljebb 8 osztállyal rendelkező válaszadóknak – régióként némi hullámmal – 80–90 százaléka végezte tanulmányait „végig” magyar nyelven, az érettségizetteknek is fele-kétharmada. A szakiskoláig (szakmunkás-oklevél) jutott kérdezetteknek már csak harmada-fele (Kárpátalján alig egytizede!) tudott végig anyanyelvén tanulni, a diplomásoknak pedig mindössze – szűk vagy bő – egyötöde.

Az anyanyelven végzett tanulmányok lehetőségével főként az alacsonyabban kvalifikált falusi, valamint a tömbszerűen együtt élő magyar lakosság él, illetve rendelkezik; míg a vegyes tannyelvű vagy elejétől végig nem anyanyelven folytatott tanulmányokkal főleg az értelmiségiek, a városlakók és a szóránylakosság körében találkozunk. Végül meg kell jegyeznünk (még ha tudjuk is, hogy megjegyzésünk tartalma nem csak a magyar kisebbségekre igaz), hogy a fönnebb regisztrált állapot korántsem felel meg az 1996-ban elfogadott Nyelvi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának, amely 24. cikkében például kimondja a kisebbségek jogát arra, hogy anyanyelvüket „az oktatás minden szintjén” használhassák.⁷

3. Hétköznapi nyelvhasználat

Mielőtt a kérdőívekre adott válaszokra rátérnénk, vegyük szemügyre az 1995/96 telén készült *interjúk* vonatkozó nyilatkozatait: ezek ugyanis a nyelvhasználat kérdésére is kitérnek, s nemegyszer drámai adalékokkal szolgáltak a kisebbségi kétnyelvűség hétköznapijairól. (Ez a drámai-ság természetesen főként az anyaországban és a környező országok

⁶ Lásd például Csernicskó István: A kárpátaljai magyarság és a kétnyelvűség. In: *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Szerk.: Kassai Ilona. Budapest, 1995, MTA Nyelvtudományi Intézet. (Lásd különösen: 131. p.)

⁷ A Nyelvi Jogok Egyetemes Nyilatkozata. *Magyar Napló*, 1996, 10. sz. 50. p.

többször magyar vidékein érezhető, a kisebbségi helyzetben élők az alábbi idézetekben életük mindennapi jelenségeire ismerhetnek.)

Egy Szlovákiában élő középkorú tanárnő például arra a kérdésre, hogy *szűkebb családi körben* milyen nyelven beszél, ezt válaszolja:

„Inkább szlovákul, mert ott van a [szlovák] férjem. Szüleimmel és testvéremmel csak magyarul. Gyermekeimmel férjem jelenlétében szlovákul.” Ugyanő a *baráti kör* nyelvhasználatáról a következőt mondja (és egyúttal eklatáns példát szolgáltat a kisebbségek *aszimmetrikus* két-nyelvűségéről): „...attól függ, hogy a társaságban milyen nyelvűek vannak. Ha csak egy nem ért magyarul, szlovákul beszélünk, alkalmazkodunk hozzá.” *Álmai* nyelvéről az említett tanárnő így nyilatkozott: „Saját magamon tapasztalom, hogy folyamatosan váltottam szlovákra, még álmaimban is. Ennek fő oka: szlovák egyetem, szlovák férj, szlovák iskola, szlovák környezet, társaság. Szüleimen, testvéreimen, gyerekeimen kívül nem beszéltem magyarul. Ám egy eset: ebben az időben műtét után, altatás utáni állapotomban a szlovák kérdésekre magyarul feleltem. Az orvos mesélte: így tudták meg, hogy magyar vagyok.” (7. sz. *interjúalany*)

Egy fiatal vajdasági ápolónő ugyancsak a *családi kör* nyelvválasztásának problémáiról nyilatkozik: „Általában szerbül [beszélek], a legkisebb gyermekemhez magyarul. A többi gyermekemet a szüleim clontották, mert a férjem miatt csak szerbül szóltak hozzájuk. Azóta külön élünk a szüleimtől.” (52. sz. *interjúalany*)

Arra a kérdésre, hogy milyen nyelven szokott *számolni*, egy sok nyelvet beszélő idősebb kárpátaljai hölgy így válaszolt: „7-ig szlovákul tanultam meg számolni, 7-től 10-ig németül, összeadni-kivonni németül, ezért amikor pénztáros voltam, nagyon sokat tévedtem, mert felcseréltem a számokat. Magyarul nem tudok számolni, le kell fordítanom.” (14. sz. *interjúalany*)

Ismét egy példa az *aszimmetrikus* nyelvhasználatra, egy kárpátaljai középkorú (férfi) tisztviselő szájából: „*Baráti körben* milyen nyelven szokott beszélni? – Attól függ, kikkel beszélek, magyarul vagy oroszul, vagy helyi keverék nyelven. Az *illemhez* hozzátartozik [kiemelés tőlem – G. F.], hogy tíz magyar közé bekerül egy orosz, oroszul kell beszélni.” (13. sz. *interjúalany*)

S végül lássunk egy példát a *szimmetrikus* nyelvhasználatra. Igaz: ez többször magyar területről (Székelyföldről) származik. „Üzletben, hivatalban milyen nyelven beszélek? Magyarul és románul. Románul abban az esetben, ha román anyanyelvű a beszélgetőpartnerem. Például egy

ügyvédnövel ügyeim intézése során kölcsönösen kedveskedtünk egymásnak: ő román lévén én románul beszéltem, ő pedig magyarul szólt hozzám.” (33 éves művezető; Románia. 37. sz. interjúalany)

Kérdőívünk, amely a nyelvhasználat kérdésével csak főbb vonalakban foglalkozott, a hétköznapiak színterei közül – külön-külön – az alábbiak domináns nyelvére kérdezett rá: a) munkahely; b) üzletek, hivatalok; c) szűkebb családi, baráti kör. A 3. táblázat a *főleg* (vagy kizárólag) magyar nyelvet használók – helyszínenkénti és régiónkénti – százalékos arányát mutatja be.

3. táblázat

Főleg vagy kizárólag magyar nyelvet használók százalékos aránya az egyes régiók magyar anyanyelvű megkérdezettjei között

Régió	A nyelvhasználat helyszínei		
	Munkahely	Üzletek, hivatalok	Családi, baráti kör
Dél-Szlovákia	65	60	96
Kárpátalja	62	55	99
Erdély	60	48	97
Vajdaság	51	55	96
Horvátország	(20)	(5)	(70)
Szlovénia	47	65	90
Ausztria (Bécs + Linz + Wels)	Nincs adat	Nincs adat	73

A *munkahelyi* – dominánsan magyar – nyelvhasználat a különböző régiók interjúalanyainak 60% körüli (a délszláv térségben alacsonyabb) hányadát jellemezte, s főleg a *tömbmagyar* vidékek *fizikai* dolgozóit, s kisebb mértékben az értelmiséget. Az 50–60 százalékos (de Horvátországban szinte elenyésző) súllyal szereplő, *üzletekben, hivatalokban* használt anyanyelv ugyancsak a *tömbmagyar* szituáció sajátja, és főleg a *fizikai* foglalkozású és az *inaktív* (nyugdíjas, háztartásbeli) rétegekben honos. Ami pedig *családi, baráti kör* nyelv választását illeti, ez az általunk vizsgált közegben túlnyomóan (90% fölött) az anyanyelv javára dőlt el, szórványvidékeken is. A kivétel Ausztria (és Horvátország), ahol

a megkérdezett magyarságnak csak szűk háromnegyede szokott családtagjaival – domináns nyelvként – magyarul érintkezni. Ausztriában a családi szintű nem magyar (jelen esetben főként német) nyelvű kommunikáció oka jobbra (27-ből 16 százaléknál) esetben az, hogy a családtagok nem is tudnak magyarul.

Itt felmerül az a kérdés (és ezt felmérésünk szlovákiai és erdélyi helyszínein fel is tettük), hogy a kérdezett együtt élő házastársának *mi az anyanyelve*. A két régióban hasonlóképpen alakultak az arányok: az interjúalanyok 73 százalékának (Dél-Szlovákia), illetve 76 százalékának (Erdély) magyar anyanyelvű; 8, illetve 6 százalékának pedig nem magyar anyanyelvű házastársa volt. (A fennmaradó 18–19% nem rendelkezett együtt élő férjjel vagy feleséggel.)⁸ A szlovák vagy román anyanyelvű házastársak inkább fordultak elő az aktív, mint inaktív foglalkozási rétegekben (a szlovákiai magyarok esetében pedig leginkább az értelmiség körében), és sokkal inkább *szórványban*, mint tömbmagyar vidékeken. Visszautalva a tannyelv kérdésre, szolid korreláció (de korántsem egybeesés) fedezhető fel az elejétől végig a többségi nyelven folytatott tanulmányok és a nem magyar anyanyelvű házastárs választása között; következetesen érvényesülő tapasztalatunk volt, hogy *a vegyes házasság a családi kommunikáció nyelvválasztását tendenciaszerűen a többségi nyelv irányába téríti*.

A 2. ábra (és a Függelék VII. táblázat) a hétköznapi nyelvhasználat főntebb említett három színterének *összevont* értékelésével szolgál, és (Ausztria kivételével) régióként mutatja be a nyelvválasztás mechanizmusát. A vizsgált országok nagyobb létszámú magyar kisebbségeinek mintegy fele része (friss – reprezentatív – erdélyi adataink korrekciós készítését figyelembe véve: *közel fele része*) rendelkezik azzal a *lehetőséggel, hogy hétköznapi életét jórészt anyanyelvén bonyolítsa*.⁹ Természetesen ebben az esetben sem beszélhetünk monolit anyanyelvi egynyelvűségről: az utcai feliratok, a médiumok, a hivatalos nyomtatványok és közlemények, a térképek, a más nyelvűekkel való ritkább-sűrűbb találkozások stb. mind megannyi alkalmat jelentenek a többségi nép nyelvének aktív vagy passzív hasz-

⁸ Az időközben elvégzett *horvátországi* vizsgálat a vegyes házasságok lényegesen nagyobb – 36 százalékos – arányát regisztrálta.

⁹ Ez nem is olyan sok, ha belegondolunk, hogy nagyobb mintacsoportjainknak 45–65 százaléka élt olyan területeken, ahol a magyarok részaránya meghaladta a 70 százalékot (lásd a Függelék V. táblázatát).

nálatára. Ezt a nyelvhasználati formációt *anyanyelvdomináns kétnyelvűségnek* nevezhetjük.¹⁰

A kisebbségi magyar társadalmak másik (az 1998-as friss erdélyi adatok korrekciós hatását figyelembe véve: *valamivel nagyobb*) fele lényegében szoros értelemben vett, *viszonylag kiegyensúlyozott, illetve a többségi nyelvet preferáló kétnyelvűségben él*: vagy munkahelyén, vagy az üzletek, hivatalok felkeresése során (vagy itt is, ott is) rendszeresen és túlnyomórészt államnyelven kommunikál. Az anyanyelv használatának egyetlen biztos bázisát ebben a kategóriában a magánszféra (család, baráti kör, a civil társadalom, az egyházi és a kulturális élet) jelenti.

Az a nyelvhasználati szituáció, amely *a hétköznapi élet minden fontos területén* (a családi életben is) *a többségi nyelvnek ad elsőbbséget*, már túllendül a tulajdonképpeni kétnyelvűség állapotán, s az anyanyelvet – afféle „konyhanyelvként” – teljesen alárendelt szerepre készíti. Ne csodálkozzunk, hogy ezt a típust jelen esetben olyan kevesen (5 százalékon belül) képviselik: a mi felmérésünk azokkal találkozott, akik magyarnak, magyar anyanyelvűnek tartották magukat.¹¹ Azokról, akik már elindultak a nyelv- és identitásváltás, az asszimiláció útján, akik számára a kétnyelvűség már nem stabil, hanem egyensúlyából kibillent, az anyanyelv fokozatos elvesztését jelentő állapot, azokról nem ez a felmérés, hanem külön, célzott vizsgálatok¹² hivatottak tudósítani. Itt ismét utalni kell a *Nyelvi Jogok Egyetemes Nyilatkozatára*, amely 15–22. cikkeiben részletesen kifejti a nyelvi közösségek abbéli jogát, hogy a hatóságokkal saját nyelvén kommunikáljon.¹³

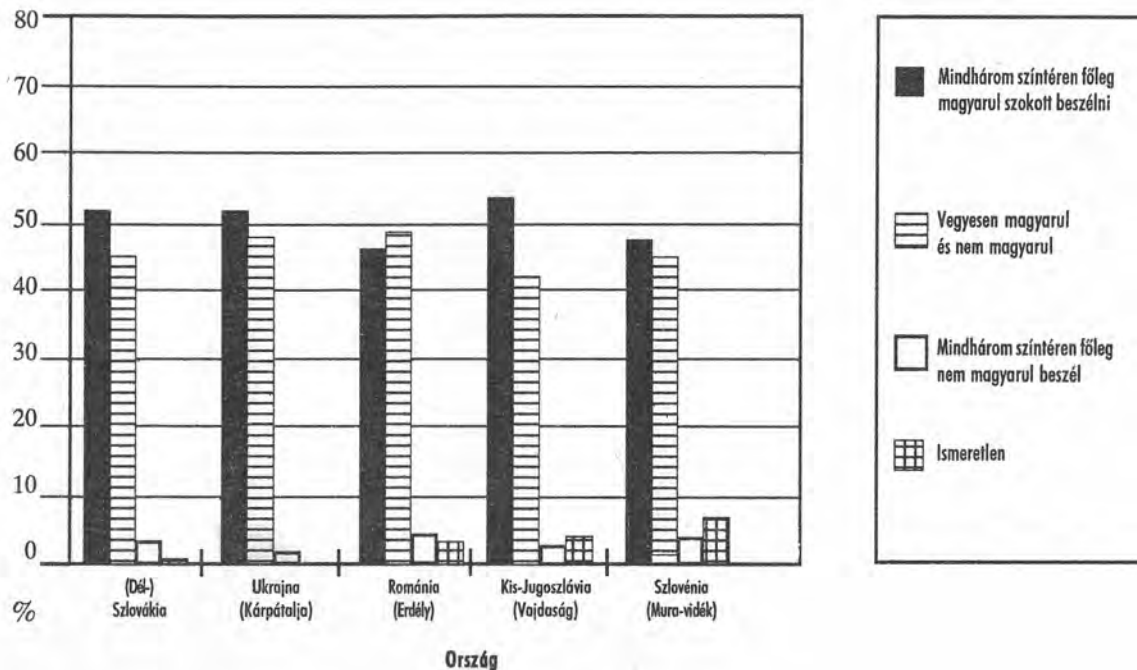
Végül ejtsünk szót a fenti nyelvválasztási típusok rétegspecifikus vonásairól. Akik munkahelyen, hivatalokban és a családban egyaránt – *főleg vagy kizárólag* – *anyanyelvüket* tudják használni, azok többnyire *többszörösen* élő magyarok, főleg a *fizikai* (és az inaktív) foglalkozásúak

¹⁰ A kétnyelvűség típusairól lásd a Kiss Jenő: *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest, 1995, Nemzeti Tankönyvkiadó. 212–216. p.

¹¹ Ennek ellenére a *horvátországi magyarok* körében e kategória aránya majdnem elérte a 30 százalékot!

¹² Mint például Susan Gal munkái. Lásd Gal, S.: *Mi a nyelvcseré és hogyan történik?* In: *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Szerk.: Kontra Miklós. Budapest, 1992, MTA Nyelvtudományi Intézet. Lásd még: Máthé Dénes: *A verspataki magyarság kétnyelvűségének/nyelvcseréjének előzményei és jellemzői. Kétnyelvűség*, 1995, 2. sz. Kifejezetten az asszimilációt állítja jelenleg folyó kutatása középpontjába Gyurgyik László. (Gyurgyik László: *Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében*. Budapest-Pozsony, 1998. Kézirat.)

¹³ Lásd *Magyar Napló*, 1996, 10. sz. 50. p.

2. ábra

Hétköznapi nyelvhasználat: munkahelyen – hivatalban (üzletben) – családban (baráti körben)
(Öt ország magyar nemzetiségű polgárainak válasza alapján) 1991–1995

közül kerülnek ki, s leginkább nagyobb *falvakban* és *kisebb városokban* (2–10, illetve 10–50 ezer fős településeken) laknak. Ezzel szemben a *vegyes* nyelvhasználat, amely a kommunikációs színterektől függően rendszeresen változtatja az anyanyelvet az államnyelvvel, az átlagosnál jóval nagyobb eséllyel jelenik meg a *szórványban* és a *nagyobb városokban*, illetve a *szellemi* foglalkozásúak között.

4. Összegzés

Vizsgálati eredményeink egyrészt rámutatnak a kisebbségben élő közép-európai magyarság interetnikus és interkulturális *nyitottságára*, amely főleg az urbanizált, szellemi foglalkozású, különösen az értelmiségi rétegnek sajátja. (Olyan rétegeké tehát, amelyeknek elitje – erre vonatkozó bizonyítékokkal még később is találkozunk – egyúttal az anyanyelvi kultúrának is legfőbb letéteményese.)

Másfelől azonban nem lehet nem észrevenni ennek az interkulturális nyitottságnak a *kényszerelemeit* és *aszimmetrikus* vonásait, sőt azt a *diszkriminációs* tendenciát, amely a domináns szerepű kisebbségi anyanyelv legadekvátabb társadalmi közegének a falusi társadalmat és az alacsony kvalifikált rétegeket jelöli ki. A *kisebbségi helyzet* tehát – vizsgálati helyszíneinken – *degradálta a kisebbségi nyelvhasználat társadalmi presztízsét*: anyanyelvén tanulva jobbra csak szakképzetlen fizikai munkás (vagy legföljebb irodai dolgozó) lehet az ember; értelmiséggé (sőt: szakmunkássá!) nagyrészt már csak a többségi nép nyelven válhat.

A térségben uralkodó tendenciák eredményeképpen a *kisebbségi anyanyelv épp a modernizációs centrumokban szorul leginkább háttérbe*, mind *lokális* értelemben (a nagyvárosokban), mind pedig *szociokulturális* vonatkozásban (a magasabb iskolázottságú és képzettségű társadalmi rétegekben). Amennyiben az említett tendenciák nem mérséklődnek, vagy kellő hatékonyságú ellentendenciák (például az anyanyelvű értelmiségképzés elterjedése) nem lépnek működésbe, óhatatlanul fel fog gyorsulni a kisebbségek nyelvének és kultúrájának periferikussá és provinciálisává válása, a közös gyökerekről való leszakadása.

IV. NEMZETI IDENTITÁSTUDAT

„Mir wölle bleiwe wat mir sin”

(XV. századi luxembourgi polgárház falfelirata)

1. Az identitástudat fogalma

Az identitás-, azaz azonosságtudat, amióta 1950-ben Erikson¹ révén bekerült a szociálpszichológia és a szociológia szakszókincsébe, nagy karriert futott be napjainkig: nemcsak könyvtárnyi irodalom tárgya lett, hanem bevonult a műveltebb hétköznapi nyelvbe is. Pataki Ferenc, az identitásproblematika elmélyült kutatója, egy angol–amerikai kutatócsoport véleményét (látható egyetértéssel, s e kérdésre könyvében többször is visszatérve) úgy interpretálja, hogy „az identitás a *személyiségnek* nevezett konstrukció és a *társadalmi struktúra* közé elhelyezhető *közvetítő kategória*, amely az egyén–társadalom viszonyt reflexív módon és szimbolikus formákban építi fel”.² [Kiemelések a szerzőtől.]

Az identitás fogalmát a – sok szempontból „identitászavarosnak” tekintett – modern kor tudományossága vetette felszínre, és ugyancsak ez a modern (vagy inkább már posztmodern) kor vonja kétségbe tartós létezését: „Meglehet, hogy a személyes identitás szilárdsága és folytonossága igaz volt a múltban [...], de nyilvánvalóan mind nehezebb – ha nem lehetetlen – elérni a gyorsan változó mai világban. Az egész életciklus során szilárdan, folyamatosan fennmaradó személyes identitás nem csupán atipikusnak látszik a posztindusztriális és posztmodern társadalomban, hanem egyenesen patológikus és retardált.”³

A *társadalmi* vagy csoportidentitással, azon belül is a nemzeti azonosságtudattal szintén többen foglalkoztak. Hadd utaljak ismét Pataki Ferencre, aki központi kategóriánkat így definiálja: „A nemzeti identi-

¹ Erikson, E. H.: *Childhood and Society*. New York, 1950, Norton.

² Pataki Ferenc: *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Budapest, 1982, Kossuth Kiadó. 300. p.

³ John Marxnak az amerikai társadalom elemzésére alapozott vélekedését idézi Pataki Ferenc: *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. I. m. 312. p.

tás én-rendszerünknek az az összetevője, amely a nemzeti-etnikai csoporthoz (kategóriához) tartozás tudatából és élményéből származik – ennek minden értékelő és érzelmi mozzanatával, valamint viselkedési diszpozíciójával egyetemben.”⁴ Csepeli György is több könyvet és számos tanulmányt publikált e kérdésről,⁵ és példáját mások is követték,⁶ akiknek kutatási eredményeire a későbbiekben jórészt még visszatérünk.

Úgy vélem, ezek után szükségesnek látszik annak tisztázása, hogy a kutatás során mi magunk hogyan értelmezzük az identitástudat fogalmát. A mottóban szereplő luxembourgi házfelirat, amely magyar fordításban annyit tesz, hogy „azok akarunk maradni, amik vagyunk”, jól ragadja meg az identitástudat egyik nagyon fontos sajátosságát, amelyre különösen a kisebb népek, a kisebbségben, alávetettségben, veszélyeztetettségben élő közösségek nagyon fogékonyak: a *fennmaradásra* való törekvést, a vágyat a lényegesnek ítélt jegyek, tulajdonságok *megőrzésére* (amely természetesen nem azonos a minden változástól való csökönys elzárkózással), ami lehetővé teszi, hogy a személyek és közösségek *tartósan* azonosak maradhassanak önmagukkal. A tartósság-érzet óhajta viszont feltételezi annak előzetes tisztázását, hogy me-

⁴ Pataki Ferenc: *Nemzetkarakterológia? Magyar Tudomány*, 1997. 2. sz. 177. p.

⁵ Csepeli György: *Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon a 70-es években*. Budapest, é. n. Múzsák Kiadó; Csepeli György: *Nemzet által homályosan*. Budapest, 1992, Századvég Kiadó; Csepeli György – Örkény Antal: *A magyar nacionalizmus változó arca*. In: *Társadalmi riport 1996*. Szerk.: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György. Budapest, 1996, TÁRKI; Csepeli György: *Szociálpszichológia*, Budapest, 1997, Osiris, 516–533. p.

⁶ Néhány kiragadott példa, amely a nemzeti identitás kérdésének kutatását a nemzeti kisebbségek, jórészt a határon túli magyarok empirikus vizsgálatával köti össze, és amelyek még a következő fejezetekben, illetve a kötet végén található irodalomjegyzékben más fontos publikációk is követnek: Bordás, Sándor – Frič, Pavol – Haidová, Katarína – Hunčík, Péter – Máthé, Róbert: *Ellenpróba. A szlovák–magyar viszony vizsgálata szociológiai és etnopszichológiai módszerekkel Szlovákiában*. Pozsony–Dunaszerdahely, 1995, Márai Sándor Alapítvány és Nap Kiadó; Csámpai Ottó: *Viharvert nemzettudat. Az identitástudat és érzésvilág problémái Zboralja magyar falvaiban*. Pozsony, 1994, Mercurius könyvek; a Balázs Ferenc Intézet kutatásai, például Dobos Ferenc: *Összehasonlító szociológiai kutatások a határon túli magyarság körében*. Budapest, 1996, Balázs Ferenc Intézet (Kézirat); Garami Erika – Szántó János: *A magyarországi szlovákok identitása. Regio*, 1992, 2. sz.; Gereben Ferenc – Lőrincz Judit – Nagy Attila – Vidra Szabó Ferenc: *Magyar olvasáskultúra határon innen és túl*. Budapest, 1993, Közép-Európa Intézet; Hunyady György: *A nemzeti identitás és a sztereotípiák görbe tükré. Új Pedagógiai Szemle*, 1997, 10. sz.; Lázár Guy: *A kisebbségek szerepe a nemzeti identitás kialakulásában. Regio*, 1995, 1–2. sz.; Szántó János: *Erdélyi magyarok etnikai identitásának szerkezete*. In: *Erdély*, 1995. Budapest, é. n. Kód Kiadó; Veres Valér: *A Kolozs és Kovászna megyei magyarok kisebbségi identitástudatának néhány vonása. Regio*, 1997, 3–4. sz.

lyek azok a megőrzésre érdemes *fontos jegyek*, vagyis hogy *milyennek kívánunk megmaradni*: tehát hogy *kik vagyunk, mik vagyunk, mik a gyökereink*, milyenek a *jövőbeli esélyeink*. És persze további kérdések is felvetődhetnek.

Az identitástudatot összetett – egy virtuális *térbeliségben* – „vertikálisan” és „horizontálisan” egyaránt rétegzett fogalomnak tartjuk. Az önmeghatározás „*vertikális*” mozzanataként az egyén elhelyezi magát a lépcsőzetesen emelkedő (vagy koncentrikus körökként táguló) társadalmi erőterben, tisztázza, hogy milyen kapcsolatot, milyen kötődéseket épít ki (vagy fogad el) a *társadalmi közösségek különböző szintjeivel*, kezdve a családdal a lokális, szakmai stb. csoportokon, a vallási (felekezeti) és nemzeti közösségen át egészen az emberiségig. Ezek a szintek nem különülnek el élesen egymástól, jó esetben harmonikusan egymásra épülnek, már csak azért is, mert – szintén jó esetben – a családi szocializáció értékrendje átsugárzik a többi szinttel való kapcsolatra is.⁷

A „*térbeli*” identitás másik – „*horizontális*” – megközelítési módja arra törekszik, hogy a fenti közösségekhez való viszony „egymás mellett” elhelyezkedő különböző „*színtereit*”, dimenzióit (a csoport-hovatartozás értelmi-érzelmi megélését, a csoportönképet, a kulturális és a vallási identitástudatot stb.) mutassa be.

Az identitástudatnak továbbá – a virtuális térbeliség mellett – van egy *időbeli* dimenziója is, amely az (egyéni, családi, lokális, nemzeti) *múlttal* kapcsolatos tudati képektől a jelenen át a *jövőről* alkotott elképzelésekig (jövőkép) terjed.

Az alábbiakban a „*vertikális*” szintek közül a *nemzeti identitás* fogalmát emeljük ki, s nem csak azért, mert jó *köztes* – nem túl egyedi, de nem is túl általános kötődéseket kifejező – kategóriának ígérkezik. Választásunk indokaként kell megemlítenünk azt a tényt is, hogy vizsgálatunk ugyan több ország állampolgáraitra terjedt ki, de a kérdezettek egyazon (magyar) nemzetiséghez tartoztak. Nagy többségük *kisebbségi* sorban élt, ami identitásuk megélésének olyan sajátos szituációját

⁷ Elgondolásunk némileg hasonlít a Csepeli György által (R. D. Laing nyomán) elemzett Ibsen-féle metaforához, amikor Peer Gynt – önazonosságát keresve – a hagyma rétegeit hámozza le sorra. Csak míg Peer Gynt hagyma-jelenetében inkább az *énazonosság*, a mi „*vertikális*” identitásmodellünkben inkább a *társadalmi identitás* rétegeiről van szó. Végül is, mint ismeretes, Peer Gynt – végighámozva a hagymát – *semmi* nem talál, de ez már egy újabb kérdést, az *identitás hiányának* problémáját veti fel. (Lásd Csepeli Gy.: *Szociálpszichológia*. I. m. 517. p.) Talán nem járunk messze a valóságtól, ha úgy gondoljuk (vö. Pataki Ferencnek a 2. sz. jegyzetben hivatkozott gondolatával), hogy a társadalmi identitás „hagymájának” boncolásánál magként az *ént* találjuk, a maga szocializációs értékeivel.

jelenti, amely joggal kelti föl – az emberi együttérzésen túl – a kutatói kíváncsiságot.

Az azonosságtudat horizontális tagoltságú dimenziói közül az alábbiakról sikerült adatot gyűjtenünk: nemzeti hovatartozás-tudat; nemzeti önkép; jövőkép; vallási identitás; történelmi tudat, kulturális identitás. A következő fejezetekben ezekkel az egymással is közelebbi-távolabbi kapcsolatban álló témakörökkel fogunk foglalkozni.

Elöljáróban azonban még valamit meg kell jegyeznünk. A nemzetközi irodalom és a hazai kutatási gyakorlat egyaránt sejteti, sőt bizonyossá teszi (s ezt néhány hazai publikáció már a címével is illusztrálja!), hogy az identitás problematikáját áthatja az ideológia: egyrészt a partikulárisnak (és immár korszerűtlennek) tekintett (nemzeti) identitásoktól, illetve magától a nemzet fogalmától való idegenkedés, másrészt a kérdés esetleges (túl-zottan) emocionális kezelése. Az identitás üzenetében eleve rejtőzik egy *konzervatív* vonás („tisztázzad, hogy ki vagy, és tartsd magad az értékeidhez, ne változtass rajtuk szíre-szóra”) – és ezt többen nem tudják összeegyeztetni egy modern (vagy posztmodern) „diskurzussal”.

A téma átideologizáltsága ellen a magam részéről úgy próbáltam küzdeni, hogy nem gondolkodtam előzetes tipológiákban: az identitástudatnak azt a sokszor meglehetősen tagolatlan és amorf formáját igyekeztem empirikus vizsgálati eszközökkel a lehető leghívebben regisztrálni, *amelyik* (és ahogyan) *az emberek tudatában él*. (Természetesen az sem mentes az ideológiától, a mértékadó körök által gerjesztett szellemi divathullámoktól, de azokat az ideológiákat legalább nem a kutató viszi bele a rendszerbe.) A tudomány azonban nem állhat meg az ezerszínű társadalmi tudat egyedi eseteinek bemutatásánál, hanem – törekvésünk és ambíciónk szerint – a kaleidoszkóp színes szemcséiből – *induktív módszerrel* – az „anyag” természetéhez igazodó *rendszer*t kívántunk alkotni, és általánosítható következtetéseket igyekeztünk levonni. Természetesen nem állíthatjuk, hogy e folyamatoktól a kutató értékrendje teljes egészében távol tartható. A kérdés inkább az, hogy a kutató ezeket az értékpreferenciákat „bevallja”-e, vagy inkább az „objektív igazság” részeként kínálja föl. A magam részéről az előbbi megoldást tartom célszerűnek.

Az eddig a kezem között megfordult (immár több ezer) kisebbségi sorból származó megnyilvánulás arról győzött meg, hogy a *nemzeti identitást általában véve fontos, megőrzendő értéknek tartják az emberek*. Valami olyannak, ami a kisebbségi körülmények között sokszor veszélybe kerül; és ilyenkor – Sütő András kifejezésével – a „*sajátosság méltósága*” (vannak, akik ezt *másságnak* nevezik) *védelmében* az identitástudat

hajlamos a *felerősödé*sre. E tapasztalatoktól meggyőzve – én mint kutató – tiszteletben tartom az általam tanulmányozott közép-európai kisebbségi identitások leírt természetét, és ezért (mint ahogy ez fentebb vázolt identitásfelfogásomból is kiderült) az *azonosságtudat maradá*ndóságát, *érté*kőrző jellegét tekintem *tipikusnak*, miközben szemléletemet nyitva tartom az általában véve *atipikusnak* tekinthető közömbös és az identitást feladó, illetve felcserélő gesztusok érzékelésére és leírására is.

2. Az interjúk a nemzeti hovatartozásról

„...*Nagyon nagy baj, ha valaki nem ismeri
vagy elfelejti gyökereit, akkor koronája se lesz neki*”
(Részlet egy vajdasági interjúból)

Az 1995 őszen és 1995/96 telén készült 60 (határon túli) interjú a nemzeti identitástudat problémakörét többlépcsős kérdéssorozattal közelítette meg. Első lépésként azt igyekeztünk tisztázni, hogy az interjúalany egyáltalán számon tartja-e magát valamelyik nemzet vagy nemzetiség tagjaként. Erre – 2 kivétellel – minden esetben igenlő volt a válasz. A továbbiakban aziránt érdeklődtünk, hogy *milyen nemzeti-ség(ek)hez* tartozónak vallja magát a kérdezett, és (ha többes kötődést érez), melyikhez *milyen arányban* vonzódik. Egyvalaki azt mondta, hogy ő (már) nem magyar; egy másik pedig azt, hogy bár magyarnak is tartja magát, de kevésbé, mint más nemzetiségűnek. 3 fő úgy vélte, hogy ő egyformán magyar és más nemzetiségű. Végül 53-an (88%) úgy nyilatkoztak, hogy ők főleg, illetve kizárólag magyarnak tartják magukat.

Természetesen nem állíthatjuk, hogy 60 határon túli magyar ajkú interjúalannal modellezni lehet a Kárpát-medence magyarságának identitásvállalási arányait, de megjegyezzük, hogy a fenti eredményeket egy olyan csoport körében kaptuk, amelynek *jó egynegyede vegyes házasságban élt*, tehát amelyet az átlagosnál erősebben értek interetnikus hatások.⁸ Annyit tehát bátorsággal állíthatunk, hogy *azokban a környe-*

⁸ 1998-as reprezentatív erdélyi vizsgálatunk felnőtt interjúalanyai között a vegyes házasságban élők aránya mindössze 4% (ha az adott kérdésre nem válaszolókat is idesoroljuk: 6%) volt.

ző országokban, amelyekben nagyobb létszámú magyar népcsoport él, ennek túlnyomó többsége magyarnak tartja magát, és viszonylag egyértelmű magyar identitással rendelkezik. (1998-as erdélyi vizsgálatunkban például a reprezentatív felnőtt minta 95 százaléka magyarnak, pontosabban kizárólag és egyértelműen magyarnak vallotta magát.)

Az interjú következő kérdése azokhoz szólt, akik (legalábbis részben) magyar identitásról adtak számot: *„Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”* Itt nyílt lehetőség arra, hogy az interjúalany korábban már vállalt magyarságáról – a maga gondolataival és a maga szavaival – nyilatkozzék, pontosabban arról, hogy ez mit jelent a számára, illetve jelent-e egyáltalán valamit.

Végül – az alább idézett interjúk utolsó témaköréként – megkérdeztük azt is, hogy *„Ön szerint mely tényezők határozzák meg leginkább az ember nemzeti hovatartozását?”*

Az alábbiakban az ismertetett kérdésfüzérnek (és a válaszoknak) csak a fontosabb információkat tartalmazó részeit idézzük. Így például azok esetében, akik egyértelműen magyarnak vallották magukat, és a „többes identitás” kérdését lakonikus rövidelességgel kezelték, a beszélgetésnek általában csak a második felét közöljük – az interjúalanyok sorszámának növekvő sorrendjében.

– *Ön milyen nemzetiséghez vagy nemzetiségekhez tartozónak vallja magát?*

– Édesanyám szlovák származású, aki csak itt tanult meg magyarul a faluban. Édesapám magyar volt, aki földet ajánlott fel azért, hogy a kritikus időben megtarthassa magyar nemzetiségét.

– *Melyikhez kb. milyen arányban kapcsolódik?*

– 10% szlovák, 90% magyar.

– *Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*

– Sokat szenvedni a magyarságért. Itt Nyitra mellett nehéz magyarnak lenni. De engem ez sem tör meg, egy magyar éneklő csoport tagjaként képviselem az itt élő magyarságot, a környék falvait járva. Énekeljük nemcsak a magyar népdalokat, de a magyar himnuszt, felvidéki himnuszt, Kossuth-nótákat. (1. sz. interjúalany: 56 éves férfi, technikus; Szlovákia)

– *Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*

– Állampolgári kötelességem teljesítésével párhuzamosan jogokat is gyakorolni. Anyanyelvű iskolák, legbenső a hit megélése. Az életben szük-

séges ismeretek ily megszerzése, a magyar történelmet ismerni, kultúrából táplálkozni. Így ezt továbbadni gyermekeinken keresztül a jövőnek.

– *Ön szerint mely tényezők határozzák meg leginkább az ember nemzeti hovatartozását?*

– Származása, családi nevelés, iskoláinak nyelve, a nemzet történelmének és kultúrájának ismerete, s hogyan sikerül ezt átadni környezetének. (2. sz. interjúalany: 43 éves férfi, egyetemet végzett technikus; Szlovákia)

– *Ön milyen nemzetiségekhez tartozónak vallja magát?*

– Magyar, tót, rutén, német nemzetiséghez tartozónak is.

– *Melyikhez kb. milyen arányban kapcsolódik?*

– 100% magyar, a többi esetleg 1%. Valószínűleg lehettek ilyen őseim is.

– *Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*

– Egy kultúrához, sorsközösséghez tartozom, nyelvhez. Fölvállalni ezeknek az értékeit, és így kapcsolódni az emberiséghez, akár kritikusan is. (3. sz. interjúalany: 33 éves férfi, tanár; Szlovákia)

– *Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*

– Őseim valamennyien magyarok voltak. Ebbe születtem bele, magyar családba, magyar környezetbe. K...t, Mályusföldet értem a környezet alatt.

– *Ön szerint mely tényezők határozzák meg leginkább az ember nemzeti hovatartozását?*

– Elsősorban a szülőföld, az anyanyelv. A nemzet kultúrája, történelme, és szerintem a néprajza is. (6. sz. interjúalany: 37 éves tisztviselőnő; Szlovákia)

– *Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*

– Magyarnak születtem, és büszke vagyok, hogy a magyar nemzethez tartozom. A mérkőzéseken, ha magyar csapat játszik, természetes, hogy neki szurkolok. Ha szlovák, akkor a szlováknak. Ha a két csapat összerült (magyar-szlovák), eleinte bizonytalan voltam, de azt akartam, hogy a magyar csapat győzzön...

– *Ön szerint mely tényezők határozzák meg leginkább az ember nemzeti hovatartozását?*

– Milyen családba született, és hogyan nevelték. Környezet, iskola is fontos, hogy kialakuljon a hovatartozás. A kérdéseken kívül szeretném elmondani azt, hogy életem során sok bántódás ért: szlovák munkahe-

lyemen, mert vállaltam magyarságomat; magyar iskolában (kezdetben), mert szlovák férjem van. Nem konkrét formában, hanem bizalmatlanságot éreztem, nem úgy fogadtak be, mint maguk közül valót. Érettségi után alig beszéltem szlovákul, egy magyarul beszélő tanárnak köszönhetem, hogy felvettek az egyetemre, mert csak magyarul tudtam felvételizni. Nehezen indultak az első évek a szlovák egyetemen. Ezért is nem adtam magyar iskolába gyermekeimet. Sajnálom, hogy anyaként elkövettem ugyanazt a hibát, amit az én édesanyám velem: nem neveltem őket úgy, hogy kötődjenek a magyarsághoz. Nagyon fontos, hogy gyerekkorban milyen nevelést kapunk, illetve adunk. Én is félelmemnek érzem magamat ezért, és már sohasem pótolhatók ezek a hiányok. (7. sz. interjúalany: 53 éves középiskolai tanárnő; Szlovákia)

– *Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*

– Magyarságtudatom életem minden pillanatát áthatja. Magyarnak lenni számomra felemelő érzés. Ezen a nyelven imádkozom, művelődöm, érintkezem családtagjaimmal és barátaimmal.

– *Ön szerint mely tényezők határozzák meg leginkább az ember nemzeti hovatartozását?*

– Származása (az otthon kapott nevelés), tanulmányok, művelődés, baráti kör. (8. sz. interjúalany: 37 éves férfi, menedzser; Szlovákia)

– *Ön milyen nemzetiségekhez tartozónak vallja magát?*

– Szlovák és magyar.

– *Melyikhez kb. milyen arányban kapcsolódik?*

– Szlovák 70%, magyar 30%.

– *Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*

– Azt jelenti, hogy anyanyelvem, rokonaim magyarok. Azért volt a 30%, mert nem nagyon ismerem a magyar irodalmat, történelmet. Tudok magyarul olvasni, de lassabban megy.

– *Ön szerint mely tényezők határozzák meg leginkább az ember nemzeti hovatartozását?*

– Szülőföld, iskola, baráti kör, szülők, lakóhely. Lakóhelyen az iskola és az emberek nyelve. Szülők meggyőződése, nyitottsága az adott nemzetek felé. (9. sz. interjúalany: 33 éves építésznő; Szlovákia)

– *Ön milyen nemzetiségekhez tartozónak vallja magát?*

– Magyar, szlovák.

– *Melyikhez kb. milyen arányban kapcsolódik?*

- Fele-fele arányban.
- *Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*
- Számomra azt jelenti, hogy ott, ahol a gyökereim vannak (Csallóközben), magyarul beszélhetek, ugyanúgy a tágabb családi körben: szüleim s erről az ágról való rokonok...
- *Ön szerint mely tényezők határozzák meg leginkább az ember nemzeti hovatartozását?*
- Az iskola, környezet, amelyben az ember él. Család, ahova beleszületik és felnövekszik. (12. sz. interjúalany: 36 éves férfi, vállalkozó; Szlovákia)
- *Ön milyen nemzetiségekhez tartozónak vallja magát?*
- Semelyikhez, csak a magyarhoz. Az ereimben csak magyar vér folyik, amennyire tudom, minden elődöm magyar volt.
- *Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*
- Mit mondjak erre? Nagyon nehéz más nemzetiségek között megtartani a saját nemzetiséget. Itt különösen nehéz volt, különösen a kommunista rendszerben vagy rezsimben. Ezt csak olyan tudja megérteni, aki az anyaország határain kívül él. Mert magyarnak lenni Magyarországon vagy a határain túl nagyon nagy különbség. A megbecsülés, a lealáztatás vagy lejáratás sok embernek a hátrányára van. Az a legfájdalmasabb, hogy itt azért néznek le, mert magyarok vagyunk, most meg, hogy lehetőség van átmenni Magyarországra, az ottaniaknak csak ruszlik vagyunk. A magyar nemzet egy nagyon köpönyegforgató nemzet. És ez nekem nagyon fáj. Mindig csak arra fordul, amerre a szél fúj. Egyik. A másik, hogy nagyon irigy. Különösen itt nálunk. De mindezzel együtt büszkén vallom magam magyarnak. A sok rossz tulajdonsága mellett nagyon sok jó tulajdonsága van: a hősiesség, a bátorság, a saját árnyékuktól nem ijednek meg. (13. sz. interjúalany: 51 éves férfi, vasúti tisztviselő; Kárpátalja)
- *Ön számon tartja-e magát egy vagy több nemzet, nemzetiség tagjaként?*
- Igen, magyar vagyok. De amikor 1945-ben a személyi igazolványt csinálták, akkor a következőket írták a személyinkbe: apámnak magyar nyelvű keresztlevele volt, ő magyar lett, anyámnak szlovák, mert Zemléből kellett beszerezni még a csehek alatt, tehát őt szlováknak írták be, engem pedig ukránnak. Ukrán voltam hivatalosan 1966-ig. Akkor elvesztettem a paszportomat, és egy üveg vodkáért „visszahonosítottam” magamat magyarnak a személyazonossági igazolványomban is.

– *Ön milyen nemzetiségekhez tartozónak vallja magát?*

– Kárpátaljai születésű vagyok, s az apám azért adott az első osztályban ruszin iskolába, hogy a nyelvet megtanuljam alapfokon, mert az anyanyelvem már megvolt, írni-olvasni is tudtam magyarul. Következésképpen az, hogy kárpátaljai vagyok, együtt jár a két nyelvvel, a két gondolkodással, az egész etnikumnak a befogadásával, tehát vállalom. Anyám zempléni, általa közel kerültem a szlovák kultúrához, a szlovák etnikumhoz is, következésképpen ez is az enyém, tehát az egész közép-európai térségből majdnem mindegyiket vállalhatom. Nem vagyok ilyen értelemben kizárólag csak magyar.

– *Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni? Részletesen fejtse ki!*

– Az ember, ha ennyi nyelvű és ennyi kultúrával rendelkezik, akkor a magyarság az tulajdonképpen csak egy választás. Az, hogy ezekből melyiket választom alapvető nemzetiségemnek, amelyiken a legtöbb kultúrát tudtam elsajátítani, a legtöbb anyagot... A világlátást, a világ érzékelését valamelyik nyelven beszereztem, a többit ahhoz a nyelvhez viszonyítom, ahhoz fordítom, ahhoz arányítom, hogy több vagy kevesebb, az már nem számít, de lényegében mindent a magyarhoz mérek. (14. sz. interjúalany: 71 éves nő, érettségizett képzőművész; Kárpátalja)

– *Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*

– Mit jelent a számomra magyarnak lenni? Azt, hogy közösséget vállalok egy nemzettel, magaménak vallom a magyar történelem, kultúra, tudomány nagy alakjait, büszke vagyok mindarra a szellemi kincsre, anyagi értékre, amit ez a nemzet eddigi történelme során felhalmozott, és fájlam mindazt a veszteséget, melyek a magyarságot érték ezeréves történelme alatt. Foglalkoztat a magyar nemzet sorsa, szeretném, ha jobbra fordulna, és ennek érdekében próbálok hatni, amennyire erőmből telik.

– *Ön szerint mely tényezők határozzák meg leginkább az ember nemzeti hovatartozását?*

– Az ember nemzeti hovatartozását szerintem az határozza meg, hogy milyen származású, ismeri-e nemzete történelmét, kultúráját, azonosulni tud-e azzal a nemzettel, melyből származik. Kiváltképp itt, Közép-Európában, nagy jelentőségű az anyanyelvi tudat, illetve az, hogy mennyire bírja, milyen fokon vallja a sajátjának anyanyelvét, bilingvis-e vagy sem. Ha csak egy nyelvet vall anyanyelvének, akkor jobban meg tudja határozni nemzeti hovatartozását is, ha pedig jól beszéli, jobban meg tudja őrizni a kapcsolatát is nemzeti kultúrájával. (15. sz. interjúalany: 29 éves férfi, újságíró; Kárpátalja)

– Mit jelent az *Ön számára magyarnak lenni*?
– Mit tudom én? Magyarul tényleg beszéllek, oroszul nehezebb, pedig végig orosz iskolába jártam. Ilyet ne kérdezzenek. Annak érzem magam, szeretem a magyar verseket. (19. sz. interjúalany: 24 éves technikus férfi; Kárpátalja)

– Mit jelent az *Ön számára magyarnak lenni*?
– Hát, elsősorban csak a büszkeség... Örülök, hogy nyíltan beszélhetek magyarul. Boldog vagyok, hogy folytathatom az anyanyelvemet, azt, aminek születtem. Talán nem is kell több.

– *Ön szerint mely tényezők határozzák meg leginkább az ember nemzeti hovatartozását? Legyen szíves részletesen kifejteni!*

– Hogy tudnám ezt megmagyarázni? Egy az, hogy annak születik az ember, éltünk is a magyarok alatt... Az embernek vele született adottsága, s most már az ukránok államilag is elismerik. Örülök annak, hogy magyarnak érezhetem magam, élvezhetjük anyanyelvünket, senki nincs ellene.

– *Az fontos, hogy az ember milyen ország területén él?*

– Részben fontos. Szlovenszón rosszul érezném magam, mert ott magyarelleneselek. De itt jól érzem magam.

– *Mennyire más a határon túl élni?*

– Aki itt született, az itt érzi jól magát. Nemzetiség születés joga, s nem az országhatárok... De persze jó, amikor az ember Magyarországon csak magyar beszédet hall. (20. sz. interjúalany: 66 éves férfi, nyugdíjas vasesztergályos; Kárpátalja)

– Mit jelent az *Ön számára magyarnak lenni*?

– Az iskolában nem szerettek, a magyarokat nem szerették. Ez ébresztett rá, hogy a nemzetiség létező valami, fontos dolog. Örülök, hogy magyar vagyok, nem szégyellem a magyarságomat, minden nemzeti-ségnél az a fontos, hogy az ember ne tagadja meg önmagát.

– *Ön szerint mely tényezők határozzák meg leginkább az ember nemzeti hovatartozását?*

– Családi környezet elsősorban. Itt lakunk Ukrajnában, lehettünk volna akár ukránok is, de a családi neveltetés a meghatározó. (21. sz. interjúalany: 28 éves könyvtárosnő; Kárpátalja)

– *Ön milyen nemzetiségekhez tartozónak vallja magát?*

– Magyar, román.

– *Melyikhez kb. milyen arányban kapcsolódik?*

– Magyarinak születtem, de román a férjem. Ha vállaltam őt, akkor oda is tartozom gyermekeim által.

– *Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*

– Tisztelni elődeinket, de egyáltalában nem az a fontos, hogy mit jelent ez nekem. „Ember” legyen a szó szoros értelmében. (23. sz. interjúalany: 48 éves elárusítónő; Erdély)

– *Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*

– Nem gondolkoztam rajta, de jól érzem magam magyarként. Az, hogy idegen nyelvűek közt kell magyarnak lenni, plusz kihívás, ami már gyerekkortól hozzászoktat a nehézségekhez, és ezért edzettebbek leszünk. (27. sz. interjúalany: 41 éves férfi, mérnök; Erdély)

– *Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*

– Származásom, neveltetésem, műveltségem mind a magyar nemzet-hez köt, amit vállalok is. De ez nem zárja ki azt, hogy román nemzeti-ségű férjemmel ne értsem meg magam. (30. sz. interjúalany: 36 éves titkárnő; Erdély)

– *Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*

– Küzdeni és megmaradni; gyermekeimet anyanyelvükön taníttatni, a nemzeti hovatartozás érzését végsőkéig megtartani, családi, rokonsági körben (házasságkötéseknél) lehetőleg megmaradni nemzetünk-nél. Közeledni a többségi nemzethez barátkozások, beszélgetések, látoga-tások stb. által.

– *Ön szerint mely tényezők határozzák meg leginkább az ember nemzeti hovatartozását?*

– Születés és családi viszony, [...] nevelés, a nemzet történelmi múltjá-nak megismerése, a többségi nemzet történelmének megismerése, ki-sebbség-többség viszony a régióban, az anyaország megismerése. (31. sz. interjúalany: 42 éves férfi pedagógus; Erdély)

– *Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*

– Magyar szellemben nevelkedtem, magyar iskolában tanultam, ma-gyarok voltak a legjobb barátaim, magyar a férjem. Magyarnak érzem magam.

– *Ön szerint mely tényezők határozzák meg leginkább az ember nemzeti hovatartozását?*

– Származás, iskolai tanulmányok, családi neveltetés, valahová tartozás igénye. (33. sz. interjúalany: 33 éves közgazdász; Erdély)

– *Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*

– Számomra azt jelenti, hogy tagja vagyok egy egykoron nagy, ma egyre fogyó nemzetnek. Tagja vagyok annak a népnek, amelynek ősei ezer évvel ezelőtt beszánguldozták Európát, azután letelepedtek Európa végvárához, s bár minden nagyobb háborúból vesztesen kerültek ki, sikerült nekik megmaradni, nemzeti kultúrát teremteni. Tagja vagyok annak a nemzetnek, mely sok híres embert adott a világnak: írókat, politikusokat, tudósokat, feltalálókat stb. Tagja vagyok egy helytállásáról híres nemzetnek. Tulajdonomban, tulajdonunkban van az a nyelv, melyre mindent le lehet fordítani, és magyarul lehet legszebben káromkodni.

– *Ön szerint mely tényezők határozzák meg leginkább az ember nemzeti hovatartozását? Legyen szíves részletesen kifejteni!*

– Származása, nyelve, nevelése (a családban). Származására, őseire mindenki kíváncsi, ha pedig büszke is lehet rájuk, akkor feltétel nélkül vállalja azt, hogy éltesse és továbbvigye nyelvüket, kultúrájukat, hagyományait. Megőrzi a legendákat, meséket, átmenti, átadja más generációnak, biztosítván a nemzedékek közötti folyamatosságot. „Nyelvében él a nemzet!” Szüleinktől elsősorban a nyelvet örököljük, s ha magunkat valamelyik nemzet tagjának számítjuk (valljuk), akkor annak a nemzetnek a nyelvét fogadjuk el anyanyelvünknek. (Mindez szembeütőbb a vegyes házasságból származó gyermekeknél.) Azon a nyelven gondolkodunk, azon a nyelven alkotunk, azon a nyelven gyarapítjuk kultúránkat, s a világ bármely tájára sodródjunk, megörvendünk, ha anyanyelvünkön szól hozzánk valaki. A családi neveltetés éppen abból áll, hogy a fent felsoroltakat (származás, nyelv) sikeresen beoltja a gyerek tudatába, s mindig arra buzdítja (a legjobb példákat állítva eléje), hogy értékes emberré váljon, akit majd tisztelni, becsülni fog az egész nemzet. (34. sz. interjúalany: 32 éves férfi, gazdálkodó; Erdély)

– *Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*

– Annyit jelent, hogy ennek születtem, ez vagyok. Ha más nemzetiségűnek születtem volna, akkor az lettem volna. Számomra semmi különös nem jelent.

– *Ön szerint mely tényezők határozzák meg leginkább az ember nemzeti hovatartozását?*

– Az anyanyelv – magától érthető. A gondolkodásmód – ez is magától érthető. (35. sz. interjúalany: 30 éves férfi, zöldségtermesztő; Erdély)

– Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?
– Jóleső érzés magyarnak lenni, vállalni a felmerülő nehézségeket, harcolni a megmaradásért.

– Ön szerint mely tényezők határozzák meg leginkább az ember nemzeti hovatartozását?

– A születés a legfontosabb. Ha nem maradsz meg, az olyan, mint a hazaárulás: nem vagy megbízható ember. A románok is megbíznak egy becsületes magyar emberben. (36. sz. interjúalany: 34 éves varrónő, Erdély)

– Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?

– Elsősorban, mint önmeghatározás, egy nemzethez, egy kultúrához, egy lelki közösséghez tartozást; másodsorban a nemzeti történelem és nemzeti hagyományok elfogadása és ápolása, harmadsorban büszkeség.

– Ön szerint mely tényezők határozzák meg leginkább az ember nemzeti hovatartozását?

– Elsősorban anyanyelv (ez nem szorul magyarázatra), másodsorban mikrotársadalmi közösség (gondolok a körülöttem élőkre); harmadsorban nemzeti hagyományok, történelem és nemzeti kultúra. (37. sz. interjúalany: 33 éves férfi, érettségizett művezető; Erdély)

– Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?

– Én csak magyar tudok lenni, székely magyarnak születtem, csak az tudok maradni. Csak magyarul beszélek, gondolkodom, magyarul tanultam.

– Ön szerint mely tényezők határozzák meg leginkább az ember nemzeti hovatartozását?

– Az a tudat, hogy az én őseim mind székely magyarok voltak, itt éltek (már ahogy a történelmet ismerem, hiába, nem azt tanultam), és amit az előbbieken mondtam. (40. sz. interjúalany: 45 éves bútorgyári munkás; Erdély)

– Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?

– A nyelv, az ige az, ami igazán leköti a szívet és az észet. Magyarnak lenni összetartást, közös nyelvet, a nagycsalád Nagycsaládját jelenti. A magyarság érzelem és létezés, gyökér, törzs, lomb és gyümölcs gyönyöre és átka. (43. sz. interjúalany: 32 éves középiskolai végzettségű férfi; Szlovénia)

- *Ön milyen nemzetiségekhez tartozónak vallja magát?*
- Osztrák és magyar.
- *Melyikhez kb. milyen arányban kapcsolódik?*
- A magyarhoz kb. 80%, osztrákhoz 20%.
- *Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*
- Kapcsolatot érezni a magyar kultúrához, az emberekhez, az országhoz, a vágy Magyarországban lenni: „ott élned, halnod kell...” (48. sz. interjúalany: 20 éves titkárnő; Ausztria)

- *Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*
- Nem vagyok rá büszke. Nagyon ritkán volt köztük okos, mint Széchenyi, aki azt mondta: tegyük magunkat előbb gazdaggá, azután könnyebb lesz háborúzni. (51. sz. interjúalany: 65 éves férfi, iparos; Vajdaság)

- *Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*
- Önmeghatározás ez számomra. Magyarnak születtem, legbensőbb, legmeghittebb gondolataimat csak magyarul tudtam kifejezni. A Himnusz meg szoktam könnyezni, a magyar sportsiker büszkévé tesz. Az unokámmal csak magyarul szólok.
- *Ön szerint mely tényezők határozzák meg leginkább az ember nemzeti hovatartozását?*
- Anyanyelve, az otthon légköre és az iskola meg a baráti kör. (54. sz. interjúalany: 51 éves tanárnő; Vajdaság)

- *Ön milyen nemzetiségekhez tartozónak vallja magát?*
- Magyarnak és bunyevácnak.
- *Melyikhez kb. milyen arányban kapcsolódik?*
- Fele-fele arányban.
- *Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*
- Magyarul beszélni, kommunikálni, olvasni, írni, tévét nézni; ismerni, szeretni és büszke lenni nagyszüleim, illetve édesanyám ágának történelmére és hagyományaira. Ismerni mindent, ami magyar.
- *Ön szerint mely tényezők határozzák meg leginkább az ember nemzeti hovatartozását?*
- Szüleinek nemzeti hovatartozása, nevelés, a szülők, az iskola, a társadalom részéről, az egyén tudata, illetve önmegbecsülése. (55. sz. interjúalany: 30 éves társadalomkutató nő; Vajdaság)

- Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?
- Adott környezetemben semmiképpen sem jelent előnyt, de férfiként kötelességem őseim hovatartozását továbbvinni.
- Ön szerint mely tényezők határozzák meg leginkább az ember nemzeti hovatartozását?
- Elsőként a szüleinktől kapott útmutatás, továbbá a kultúránk és hagyományaink megőrzése. (58. sz. interjúalany: 52 éves férfi, művelődési ház vezetője; Vajdaság)

- Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?
- Tulajdonképpen egy állapot: ugyanúgy hozzám tartozik, mint az, hogy 167 centi magas vagyok, hogy kopaszodok, hogy Sz. J.-nak hívnak. Nem vagyok rá különösebben büszke, nem is szégyellem különösebben. Egszerűen egy természetes velejárója egy embernek, hogy valamilyen nemzethez vagy nemzetiséghez tartozzon.
- Ön szerint mely tényezők határozzák meg leginkább az ember nemzeti hovatartozását?
- Valaki valamibe beleszületett, vannak neki szülei, nagyszülei, rokonai, gyerekei, akik tartoznak egy nemzethez. Ezzel velejárnak a szokások, velejár a történelem, velejár az irodalom: az én irodalmam meg a világirodalom. A többi világirodalom, ez meg, ami közel áll hozzám. Az én történelmem vagy a nemzetem történelme meg a világtörténelem. Szép, érdekes a többi is, de ez valamiféleképpen az enyém. Mindez egy kicsit meghatározza, hogy odatartozok... Nagyon nagy baj, hogyha valaki nem ismeri vagy elfelejti a gyökereit, akkor koronája se lesz neki. (59. sz. interjúalany: 48 éves, férfi technológus; Vajdaság)

Az idézett megnyilatkozások – helyenként vallomások – nem arra valók, hogy a kutató hosszasan kommentálja őket, inkább arra, hogy felhívják az olvasó figyelmét: bármilyen identitást kutató műhely bármilyen struktúraalkotó koncepciója hasogatja is föl kategóriákra ezeket a közvetlen emberi vélekedéseket, egyik sem tudja kimeríteni, mégoly differenciált és cizellált tipológiája jármába *maradéktalanul* befogni ezek színes és gazdag világát.

Mégsem lehet szó nélkül elmenni a mellett a tény mellett, hogy Közép-Európában az elmúlt évtizedekben az identitás kérdése sokak (és természetesen nem csak a magyarok) számára vált gyötrő és történelem sebezte drámává, esetleg olyanok számára is, akik nem tud-

ják ezt úgy megfogalmazni, mint egyes idézett interjúalanyok.⁹ Nagyon fontos dolog lehet az a hovatarozás-érzés, ha valaki termőföldet képes áldozni azért (nyilván üldöztetés idején), hogy megmaradhasson nemzetiségénél; ha más valaki rezignáltan „félelbernek” érzi magát, mert neveltetése miatt tisztázatlan maradt az identitása; ha valakinek annyira fáj, hogy kisebbségi helytállása „jutalmául” az anyaországban „leruszkizzák”; ha ismét más – egy vegyes nemzetiségű család sarjaként – késztetést érez arra, hogy egy kis hatósági megvesztegetés árán „visszahonosítsa” magát magyarnak. Ez utóbbi interjúalany jegyzi meg, hogy a magyarság az ő számára „tulajdonképpen csak egy választás”. De milyen lelki rugók mozgathatnak egy ilyen választást, amely mögött fedezetként a következő ténymegállapítás áll: „...lényegében mindent [viszonyítási pontként] a magyarhoz mérek”?... Néhány megnyilvánulás szerint a nemzeti hovatarozás esetleges és lényegtelen dolog, a nyilatkozók jelentős része számára azonban az identitás (megszerzendő és megőrizendő) *érték*, ismét mások számára pedig – a kisebbségi helyzetre való tekintettel – olyan *kihívás*, amely „megedzi” az embert. Mi tagadás, erre az edzettségre sokszor szükség is van a kisebbségi polgárnak: arra a kérdésünkre, hogy nemzetiségük miatt szenvedtek-e már *hátrányt*, netán *üldöztetést*, a 60 interjúalany *fele igennel válaszolt*, s ebből minden harmadik *gyakran* (rendszeresen) előforduló hátrányos megkülönböztetésekről számolt be.

Az identitástudat témaköre – mint vizsgálati téma – nemcsak az interjúalanyok, a társadalomkutató számára is *kihívás*. Meg kell kísérelni a szinte lehetetlent: objektivitásra törekedve görcső alá venni, elemeire bontani, típusokba sorolni egy olyan jelenséget, amely sok szubjektív vonást hordoz, és amely az egyéni (és a kollektív) tudat mélyéről sokszor csak nehezen és fogyatékosan csalogatható felszínre.

⁹ Talán feltűnt az olvasónak, hogy a cizelláltabb, részletesebb válaszok jobbra tanultabb, sokszor kifejezetten értelmiségi válaszadóktól származtak, holott a meginterjúvoltak között bőven akadtak kétkézi emberek is. Ez a tény kapcsolatban állhat Tánczos Vilmos következő megállapításával: „Az értelmiség az önmagunkkal való azonosság keresése közben mindent a fogalmak nyelvére igyekszik lefordítani, s a fogalmakból ideológiákat gyártva felel, hogy az ideológiák alatti öntudatlan szféra »apró reflexei« [Márai] – az öltözködés szimbólumai, az ünnepek begyakorlott rítusai, a hangsúlyok és a hanglejtések, a megszólalások és az elhallgatások mikéntje, a mimikák és a mozdulatok lejtése – sokkal tartósabbak és lényegibbek.” Tánczos Vilmos: *Keletnek megnyílt kapuja*. Kolozsvár, 1996, KOM-PRESS, 19–20. p.

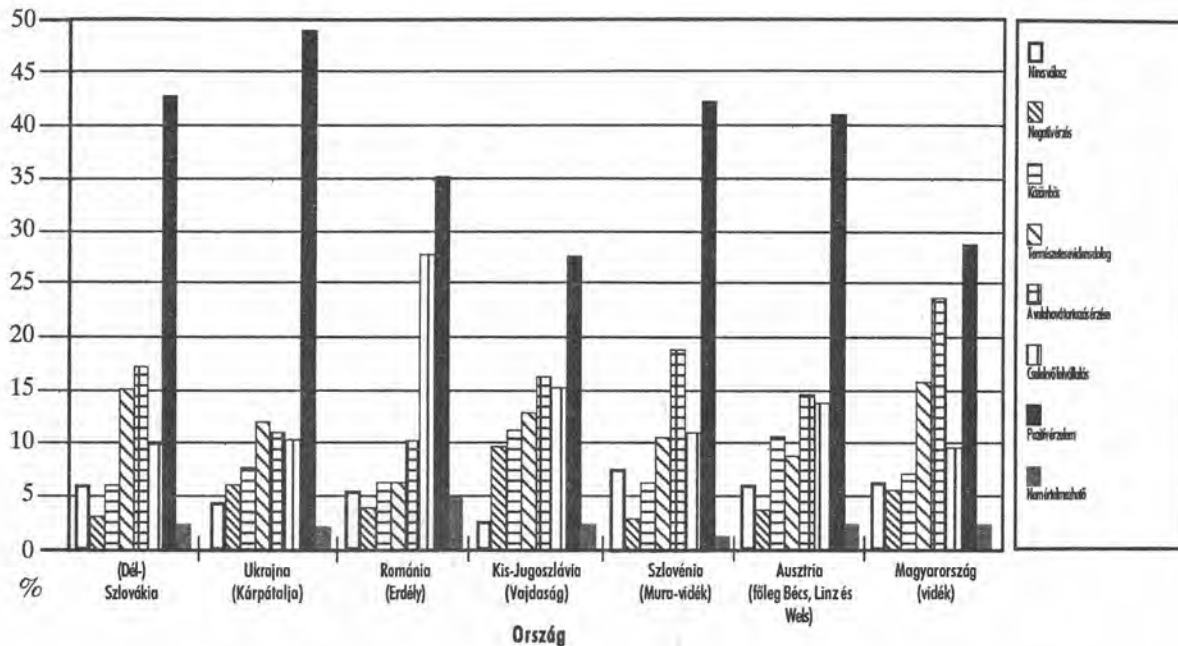
3. A nemzeti hovatartozás-tudat típusai és alkotóelemei

Az alábbiakban nem a 60 interjú, hanem a sokkal gazdagabb (mintegy két és fél ezer) kérdőív válaszait tesszük vizsgálat tárgyává. A kérdés itt is úgy hangzott, mint az interjúk esetében: „*Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*” A kérdés nyitott volt. A válaszok alapján képzett kategóriákat – korábbi kutatások¹⁰ szempontrendszerét is figyelembe véve – még az 1991-es első vizsgálati fázisban OSZK-beli kollégáimmal együtt alakítottuk ki.¹¹ Olyan kategóriák kialakítására törekedtünk, amelyek lehetőleg a kevésbé iskolázott kérdezetek kevésbé reflexív válaszai számára is besorolási lehetőséget biztosítottak. (Így a besorolhatatlan – és a hiányzó – válaszok együttes aránya nem volt túl magas, országonként 5 és 10% között mozgott.) A kategóriák leírását és régiónkénti említési arányát az 1. ábra (és a Függelék VIII. táblázata) szemlélteti. Adataink arra vallanak, hogy az (értelmezhető) *válasz hiánya*, valamint a *közömbös* és a *negatív* identitásbeállítódást közvetítő válaszok együttes aránya a vajdasági, a magyarországi és az ausztriai magyarok között volt a legnagyobb (27, illetve 23–23%); a nemzeti azonosságot – nehézségek ellenére is – *felvállaló* magatartással elsősorban Erdélyben (28%); büszkeséggel, örömmel, általában *pozitív* jellegű *érzéssel* pedig leginkább Kárpátalján (49%), valamint a szlovákiai és a szlovéniai magyarok között találkozunk. Tehát – legalábbis fenti kérdésünk alapján – a *Vajdaság és Magyarország tűnik a magyarságtudat legkevésbé pozitív hangoltságú régióinak, legeltökéltőbb és legaktívabb identitással a jelek szerint az erdélyi, legpozitívabb beállítottsággal a kárpátaljai magyarok rendelkeznek.*

A Magyarország határain kívül élő magyar népcsoportok jól érzékelhető kötődési bizonytalanságokkal küszködnek: a nemzeti azonosságtudatnak a *valahová való tartozás* érzésében való manifesztálódása minden országban alacsonyabb arányt ért el a magyarországinál. Az a tény, hogy az összes vizsgált régió kisebbségi magyar népcsoportjai körében észlelhető ez a kötődési bizonytalanság, azt valószínűsíti, hogy

¹⁰ Lásd Leena Kirstinā – Lőrincz Judit: *Magyarok és finnek a fikció világában.* (Balázs József és Veiho Meri regényének befogadása Magyarországon és Finnországban.) Budapest, 1992, OSZK-KMK, 133–137. p.; Csepeli György: *Csoporttudat, nemzettudat.* (Esszék, tanulmányok.) Budapest, 1987, Magvető Kiadó, 256. p.

¹¹ Az 1991-es székellyöldi és csallóközi vizsgálat tanulságait külön kötetben tettük közzé: Gereben Ferenc – Lőrincz Judit – Nagy Attila – Vidra Szabó Ferenc: *Magyar olvasáskultúra határon innen és túl.* Budapest, 1993, Közép-Európa Intézet.

1. ábra

„Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”

(Hét ország magyar nemzetiségű polgárainak válasza alapján) 1991–1995

a *kisebbségi lét* – legalábbis vizsgált közegünkben – valamilyen fajta labilitásérzetet, az együvé tartozás tudatának meggyengülését eredményezte. Valószínűleg arról van szó, hogy Magyarország polgára – identitástudata színvonalától függetlenül – magyarságát magától értetődően tudja kötni az országhoz, amelyben él, és amelyet – hacsak nem akar kitérni előle – hazájaként tisztelhet. Kötődései tekintetében sokkal bizonytalanabb helyzetben van a határokon túl, valahol Közép-Európában élő kisebbségi magyar, akitől a történelem nemcsak a hazát, de (a „szocialista internacionalizmus” évtizedeiben) még a valódi anyaként viselkedő *anyaországot* is megtagadta, és így kénytelen volt egy *belül* (vagy a „magasban”) rejtőző virtuális hazát kiépíteni magának kulturális elemekből, érzelmekből, emberi tartásból.

Kategóriarendszerünk azonban nem tudta elég hajlékonyan követni az emberi vélekedéseket, ugyanis a válaszok sokszor többrétűek voltak, és a dominánsnak vélt válaszelem révén sorolódtak be az egyes típusokba. A válaszok elemzését ezért egy rugalmasabb – *tartalomelemzéses* – módszerrel is elvégeztük, amely részletesebb tipológiát eredményezett, és egyúttal alkalmas volt egy-egy válasz többszínűségének érzékeltetésére. (Lásd az 1. táblázatot.)

Ezt a feltáró munkát sem előzetes feltevéseinkre, hanem szigorúan a válaszok elemzésére (azok tartalmára, több esetben szóhasználatára is) alapoztuk. Azt vizsgáltuk, hogy az elkülönített válaszmotívumok milyen arányban fordulnak elő a válaszadók egyes csoportjaiban. A tartalomelemzéses módszer lehetővé teszi, hogy megerősítsük és finomítsuk korábbi megállapításainkat. Látható (lásd az 1. táblázat „együtt” sorát), hogy Szlovákiát kivéve minden régióban átlagosan másfél (vagy közel másfél) válaszmotívumot említettek meg. Az érdemi válasz *hiányából* kiderül, hogy az identitástudatra vonatkozó kérdés Magyarországon (és Szlovéniában) talált a leghűvösebb fogadtatásra. Minden bizonnyal a *közömbös* típus legmagasabb vajdasági arányában is benne rejtőzködött a kérdéstől való udvarias tartózkodás, a válasz elkerülésének szándéka vagy egyszerűen a nemzeti-nemzetiségi problémakörtől való félelem. A *természetes adottság* motívuma általában egy meglehetősen reflektálatlan választípust jelent: bár sokszor tartalmazta az „annak születtem” kitételt, a hangsúly nem annyira a leszármazási öntudatra, hanem inkább egy véletlenszerű (de el nem utasított) adottságra, illetve ennek tagolatlan, nemegyszer kissé henye („így adódott, ez van”) közlésére helyeződött. A választípus főleg a délszláv térség magyarsága körében volt népszerű; Erdély-

ben – ahol a tudatosabb, részletezőbb válaszokat kedvelték – különösen alacsony említésszámot ért el.

Újból megfigyelhetjük, hogy a *tartozni valahová* választípus – annak immár szűkebb és tágabb értelmű változata egyaránt – mennyire dominánsan anyaországi jelenség: a Magyarországon kívül élő magyarok általában csak nagyon szerényen és bátortalanul élnek vele. Bár talán azt mondhatjuk, hogy egyre bátrabban: a szlovéniai és az ausztriai adatok (jórészt) a kilencvenes évek közepéről valók, és ezek a *tágabb* közösség áramkörébe való *visszatalálást* sejtetik.¹² Ez a jelenség nem kisebb jelentőségű tényre utal, mint hogy – Illyés Gyula szóhasználatával élve – a „haza a magasan”, vagyis *a különböző országokban élő magyarok kultúrnemzeti összetartozás-tudata az elmúlt évtizedek során jelentősen megrendült, majd a kilencvenes években valamelyest újra erősödött*. Nemcsak a tágabb ívű közösségekhez (nemzet, haza stb.) való kötődések lazultak meg, hanem – némileg meglepő módon – a szűkebb pátriához (adott településhez, tájhoz stb.) való kapcsolódások is. Elkülönítettünk egy olyan választípust, amelynek a *Szózból* kölcsönzött „*itt élned, halnod kell*” mondat volt a vezérmotívuma (bár általában egyszerűbben hangzott), s amely ugyancsak a valahová való tartozást, konkrétan a szülőföldhöz való erős kötődést fejezte ki. Ez a választípus is Magyarországon volt inkább honos. (Vajon azt jelenti-e mindez, hogy a határon túli magyarok már említett kötődési labilitása immár a szülőföldhöz fűződő szálakat is elvékonyította?) Ugyanakkor – ismételtlen meg kell jegyeznünk – a tágabb ívű, *a kultúrnemzeti kötődések* mintha a legutóbbi években *erősödtek* volna.

A Magyarországon kívül élő magyarok számára a kötődés, az összetartozás fix pontjait – az 1. táblázat tanúsága szerint elsősorban (leginkább Kárpátalján) a *pozitív* hangoltságú *érzelmek* és az *anyanyelv*, a *kulturális*, *történelmi*, *vallási hagyományok* jelentik (főleg a délszláv térségbeli, erdélyi és az ausztriai emigráns magyarok körében). Továbbá az olyan *tevéleges elkötelezettség*, amely a nemzeti identitást *feladatként*, a fennmaradásért megpróbáltatásokat és küzdelmet is *vállaló erkölcsi tartásként* élik meg (ezek együttes aránya különösen Erdélyben volt magas: 44 százalékos, szemben a magyarországi 14 százalékkal). Mindez azt is jelenti, hogy a nemzeti identitás fogalmánál – a Közép-Európában élő magyar népcsoportok körében – elsősorban *nem etnikai* (tehát nem a vérségi leszármazást és összetarto-

¹² Az 1997 végétől származó *horvátországi* adatok pedig a *szűkebb* közösségekhez való kapcsolódás, 1998-as *erdélyi* vizsgálatunk adatai pedig kifejezetten a *nemzeti hovatartozás erősödéséről* vallanak.

zást hangsúlyozó) jelentése van, hanem inkább *etikai, kulturális és emocionális* töltése. (Mindez fokozottan érvényes a Magyarországon kívül élő *kisebbségi* magyar népcsoportokra.) Vagyis esetünkben bátran beszélhetünk – a ma oly divatos etnikai jelző helyett¹³ – nemzeti, még pontosabban: *kultúrnemzeti identitástudatról*.¹⁴

1. táblázat

„Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?” (Tartalomlevezéssel feltárt választómotívumok előfordulása hét ország magyar nemzetiségű felnőtt lakosainak százalékaiban) (1991–1995)

Válaszmotívumok	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis- Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia (Mura-vidék)	Ausztria (főleg Bécs, Linz és Wels)	Magyarország (vidék)
Nincs semmilyen válasz	3,9	3,3	3,5	2,2	7,6	5,4	4,1
Nincs érdemi válasz (nem tudja stb.)	3,7	2,6	3,9	2,8	1,0	4,0	5,4
Roszt érzés, semmi jót nem jelent (elzenvedő attitűddel)	1,3	2,3	2,4	4,7	2,9	4,9	4,3
Közömbös, semmi különös („mindegy mi vagyok” stb.)	5,0	2,3	7,6	10,9	6,7	9,4	5,6
Természetes adottság	16,8	17,2	6,7	20,6	26,7	9,4	17,2
Tartozni egy szűkebb közösséghez (családhoz, településhez, tájhoz stb.)	5,6	1,0	3,5	2,5	1,9	4,1	14,4
Tartozni egy tágabb közösséghez (etnikumhoz, nemzethez, hazához stb.)	4,3	3,0	3,9	4,1	11,4	14,4	15,7
Anyanyelv, nyelvi összetartozás	11,7	6,6	12,1	13,1	15,2	8,1	8,8
Kulturális, történelmi hagyomány, (vallási) szokások, sajátos gondolkodásmód	8,4	10,2	13,6	13,7	13,3	19,3	8,4
Büszkeség, önérték	17,1	27,7	17,4	13,4	15,2	17,0	8,4
Egyéb pozitív jellegű érzés (öröm, boldogság, hazaszeretet, stb.)	31,7	33,7	27,4	29,4	30,5	33,2	26,6
„Itt élned, halnod kell” („itt születtem, itt kell meghalnom”)	7,6	6,6	5,2	7,5	1,9	2,2	14,0
Feladat, felelős cselekvés az állghagyományörökség kötelezettsége	8,0	12,3	21,1	8,8	17,1	12,6	8,4
Nehézségek, hátrányos helyzet vállalása, harc a fennmaradásért	7,3	12,2	23,3	15,0	3,8	4,1	5,2
Együtt	132,4	145,0	151,6	148,7	155,2	148,1	149,5
N =	463,0	303,0	536,0	320,0	105,0	223,0	464,0

¹³ Az *etnikum* szó mai társadalomtudományi használatának anomáliáiról lásd Szabó A. Ferenc: Angolnák a Balatonban. Az *etnikum* fogalom használatának ellentmondásai. *Hitel*, 1996. 5. sz.

¹⁴ Erre az eredményre jut Veres Valér erdélyi (Kolozs és Kovászna megyére kiterjedő) felmérése is: Veres Valér: i. m. *Regio*, 1997, 3–4. sz.

A kategóriákba tömörített és a tartalomelemzés révén nyert identitástípusok *rétegspecifikus vonásait* együttesen elemezve megállapíthatjuk, hogy – a vidéki Magyarországon – a *válaszhiány*, a kérdéstől való tartózkodás leginkább a fizikai foglalkozású és az inaktív rétegek (nyugdíjasok, háziasszonyok, munkanélküliek) körében mutatkozott; inkább a nők, mint a férfiak; s inkább a fiatal (18–30 éves), mint az idősebb korosztályok soraiban. Ugyancsak a (fiatalabb) inaktív rétegekben, valamint az adminisztratív szellemi tevékenységet folytatók körében volt a legmagasabb a *közömbös* típus aránya is (10% körül, szemben az értelmiség 3 százalékos adatával); s a közömbösségre utaló válaszokból a különböző korcsoportok közül leginkább az idősebbek (50 év felettiek) tartózkodtak. A *negatív* és *közömbös* kategóriákról elmondhatjuk még, hogy valamelyest erősebben kötődtek a városi, mint a falusi helyszínekhez, s a *negatív* típus az átlagnál valamivel jobban a 30–50 évesekhez. Akik magyarságukat *természetes adottságként* élték meg, nagyobb eséllyel laktak falun, mint városban; emellett az átlagosnál alacsonyabb végzettségűek, s fiatalabbak is az átlagosnál. Az a választípus, amelyik egy *tágabb közösséghez* (nemzet, haza stb.) való *tartozását* hangsúlyozta, leginkább az értelmiségiek (28%) és legkevésbé az inaktív csoportok (10%) válaszaiban fordult elő. Ugyancsak az értelmiség említette meg legnagyobb arányban a *kulturális, történelmi hagyomány* (13%), a *büszkeség* (15%), a *nehézségek ellenére való vállalás* (11%) és a *feladatvállaló cselekvés* (14%) motívumait. Az említett válaszkategóriák említése (a tágabb közösséghez való tartozást is beleértve) az iskolai végzettséggel együtt emelkedett; életkor tekintetében pedig általában a 30 és 40 éves korcsoportokhoz kötődtek legerősebben. Az „*út élned, halnod kell*” választípushoz leginkább az egyéb szellemi munkavégzők (főleg az idősebbek és a nők); a *jó* (pozitív) *érzés magyarnak lenni* kategóriához pedig az idősebb fizikai dolgozók, valamint a kisvárosok lakói vonzódtak leginkább.

A nemzeti identitástudat – mint láttuk – nem kevés esetben kifejezetten kulturális mintákhoz, hagyományokhoz való kötődés formájában manifesztálódik. Az identitás és a kultúra kapcsolata általánosabb értelemben is érdekelt minket; s e kapcsolat vizsgálata céljából a szellemi kultúra egyik kitüntetett részterületének, az *olvasáskultúrának* mennyiségi és minőségi paramétereit (könyv olvasás gyakorisága, olvasói ízlés) használtuk. A vizsgálat részletezőbb bemutatására később térünk vissza, alább csak az összefüggés tényére és néhány sarokpontjára szeretnénk rámutatni. Összefoglalhatjuk a Magyarországon a nemzeti azonosságtudat rétegotthonosságáról gyűjtött szociológiai tapasztalatainkat: két különböző vizsgálati módszer egybehangzó tanulsága, hogy *a hárított, hézagos, közömbös és bizonyos mértékben a negatív módon, valamint a természetes adottságként megélt identitástudattal inkább* (per-

sze nem kivétel nélkül) az alacsonyabban kvalifikált és az inaktív, inkább a fiatalabb, mint idősebb rétegekben, továbbá a szellemi kultúra termékei (könyvek) iránt lanyhábban és felszínesebben érdeklődők csoportjaiban találkoztunk. A nemzeti identitás tudatosítása és (főleg tevőleges) vállalása viszont leginkább a kvalifikáltabb (értelmiségi és egyéb szellemi foglalkozású), jobbára középkorú rétegekre, valamint a kulturálisan aktív és az irodalmi értékekre fogékonyabb olvasókra volt jellemző.

Felmerül a kérdés, hogy az identitástudat szociológiai háttere *kisebbségi helyzetben* eltér-e az anyaországi képlettől, s ha igen, mennyire.

Az érdemi válasz hiányával *elhárított*, a *negatív* érzésekkel társított, illetve *közömbösen* kezelt magyarságtudat társadalmi háttere a vajdasági és kárpátaljai, a szlovákiai és romániai, sőt az emigráns ausztriai magyarok között is nagyjából hasonló, mint Magyarországon: ezek a választípusok inkább a fizikai munkát végző vagy inaktív rétegekben fordultak elő, s többnyire megfigyelhető a szellemi foglalkozásúak tartózkodó magatartása. (De szubdomináns jelenségként Erdélyben az értelmiség minimális előnnyel vezet a *negatív*, Szlovákiában pedig a *közömbös* identitástípusban.) Az azonosságtudatnak ezek a nem kívánt vagy túl súlyos teherként hordozott, illetve elhárított változatai – többé-kevésbé minden említett helyszínen – főleg a könyvet nem vagy keveset, és többnyire kommerciális vagy pusztán nonfiction-könyveket olvasó rétegekre volt jellemző.

A *természetes* adottságként és a *valahová tartozás* érzéseként megélt magyarságtudat – a magyarországi helyzettől eltérően – a környező országok (Ausztriát kivéve) magyarsága körében inkább kötődött a szellemi rétegekhez, mint a fizikai foglalkozásúakhoz. E választípusok *kisebbségi helyzetben történt szociológiai felértékelődése* (kvalifikáltabb rétegekhez való kapcsolódása) arra figyelmeztet, hogy ami az anyaországban magától értetődő, mondhatni banális tény, annak tudatosítása esetenként *kisebbségi helyzetben* komoly szellemi-tudati-erkölcsi erőfeszítést igényelhet, így például a hovatartozás kérdésének a megnyugtató megválaszolása vagy e válasz erős igénye. Az identitás *kulturális, történelmi hagyományokban* őrzött változatához mind a hat országban szintén inkább a szellemi foglalkozásúak, (közülük is elsősorban a fejlett olvasáskultúrával rendelkező) értelmiségiek vonzódtak.

A *jóleső, pozitív* érzéssel vállalt identitás mind Magyarországon, mind a többi országban inkább jellemezte a fizikai (és inaktív), mint a szellemi foglalkozásúakat. Kárpátalján inkább az inaktív rétegek kerültek előtérbe; a Vajdaságban viszont – egyedülállóan – a nyugdíjasok mellett az értelmiség szerepelt a legjobban. (41 százalékuk tett pozitív érzelmről tanúskodó nyilatkozatot, szemben a fizikai foglalkozásúak 25 százalékával.) Vajon ez a többi régióban kissé leegyszerűsítőnek és differenciálatlannak tekintett kategória mitől értékelő-

dőtt fel a Vajdaságban? Esetleg épp a Szerbiában tapasztalható rendkívül nehéz kisebbségi és általános politikai helyzet kölcsönzött emocionális szinten is megjelenő értéket a magyar nemzetiségi létnek? (Amelyben esetleg az ottaniak – az autonómiakoncepciókkal is nyomatékossítva – a balkáni létmód alternatíváját látták.) Egyébként ha az általános pozitív beállítódásból kiemeljük a *bűszkeség* motívumát, erről Kárpátalján is főleg értelmiségiek tettek említést (39 százalékkal, szemben az inaktív réteg 30, a fizikai foglalkozásúak 27 százalékkal). Olyan szomszédos országokban tehát, ahol a politikai vagy gazdasági helyzet rendkívül rossz, a kisebbségben élő magyarság identitástudata s annak pozitív érzelmi színezete hajlamos a felerősöedésre, sőt: „intellektualizálódásra”. De az azonosságtudatnak ez a típusa általában véve kisebbségben sem a szellemi elithez áll a legközelebb.

Az „*itt élned, halnod kell*” választípusról hasonló mondható: fő társadalmi bázisát az idősebb, diploma nélküli szellemi dolgozók, illetve (főleg Erdélyben és a Vajdaságban) az inaktív rétegek jelentik, tehát azok, akik ha akarnák, se nagyon tudnák elhagyni szülőföldjüket. Ez a tény is jelzi, hogy a nehéz gazdasági és emberjogi helyzet a határon túli magyarság fiatalabb aktív rétegei körében meglehetősen meggyengítette a szülőföldhöz fűződő szálakat.

A nemzeti identitásukat *nehézségek* ellenére, *küzdelem árán is felvállalók*, az ebből eredő *feladatokra* koncentrálok csoportjai a határon túl is (a kevés számú anyaországi említőhöz hasonlóan) leginkább a szellemi foglalkozásúakhoz, sőt főképpen az értelmiségiekhez kapcsolódnak. A Vajdaságban azonban – a rendkívüli helyzetnek megfelelően – ismét találkozunk speciális vonással: a szülőföldjükhöz oly kitaróan ragaszkodó inaktív rétegek (nagyobbrészt nyugdíjasokról van szó) a kisebbségi sorssal járó nehézségek és feladatok vállalásában felzárkóztak az értelmiségi rétegehez.

Mindez nem változtat azon a tényen, hogy *a kisebbségben élő magyarság identitástudatának társadalmi háttere, az egyes identitástípusok szociológiai arculata erősen hasonlít a magyarországihoz: a negatív és közömbös identitástípusok – határon innen és túl egyaránt (némi kivételtől eltekintve) – inkább a kvalifikálatlanabb és kulturálisan kevésbé pallérozott; a pozitív beállítódású, felvállalt és cselekvő identitástudat képviselői pedig inkább a kvalifikáltabb és a kulturálisan aktívabb rétegekből kerülnek ki. Az anyaországi társadalom és a határon túli magyar közösségek nemzeti önazonosság-tudata tehát inkább az egyes identitástípusok eltérő arányában, mint rétegződési sajátosságaikban különbözik.*

A határokon kívül élő magyarság identitással kapcsolatos magatartását lakóhelyének típusa (város, falu) csak kevésbé és régióként eltérő.

rő módon befolyásolta, ezért ezzel részletesebben nem foglalkozunk. Annál fontosabb volt az a mutató, amely a magyar etnikumnak az adott településen belüli százalékos arányát fejezte ki. Különböző összevonások után általában három kategóriával dolgoztunk: a kifejezetten *kisebbségi* (esetenként szórvány-) helyzetet jelentő 30% alatti aránnyal, a 30,1–70 százalékos köztes állapottal és a 70% feletti kategóriával, amely az általánosságban vett kisebbségi helyzetben belül lokálisan érvényesülő *többségi* szituációt fejezi ki. Tapasztalatunk szerint a nemzeti azonosságtudat *negatív* beállítottságú kategóriája leggyakrabban a 30,1–70 százalékos sávban fordul elő, mind a Vajdaságban és Kárpátalján, mind pedig (itt már inkább csak a 30–50 százalékos sávban) Erdélyben és Szlovákiában. Az identitás kérdése iránti *közömbösséggel* pedig jobbra többségi (70% felett), szubdomináns szerepben kisebbségi (30% alatti) helyzetben találkoztunk. Kivéve *Szlovákiát, ahol az identitást illető közömbösség kifejezetten a (30% alatti) szórványszerű kisebbségben élők sajátja*. Ez a tény nagyobb hajlandóságot sejtet az *asszimilációra*, ami egyébként – a kisebbségi helyzet egyik lehetséges „megoldásként” – minden vizsgált országban jelen van, ha nem is egyforma mértékben. Végül is felmérésünk során azt tapasztaltuk, hogy *a szórványban, illetve kifejezett kisebbségben élő magyarság viszonylag tartózkodó mind a negatív, mind a közömbös identitástípusokkal szemben: a jelek szerint a körülmények nyomására hajlamos azonosságtudatának inkább megerősítésével, mint feladásával válaszolni*.

Kitűnik ez abból is, hogy mind a *pozitív* jellegű *érzelme*vel kifejezett, mind pedig a *nehézségek vállalásában* megfogalmazódó identitástípusok több régióban is (Kárpátalja, Vajdaság s részben Erdély) a 30% alatti kategóriában fordultak elő a legnagyobb arányban. Különösen a magyarságukat a nehézségek ellenére felvállaló típusra áll ez: erős többségi (70 százalékos arány feletti) helyzetben élő válaszadóknak mintegy egytizede; kifejezetten kisebbségi (30 százalékos arányt el nem érő) szituációkban az interjúalanyok egyötöde-egynegyede sorolódott ide. Ezek az adatok Kárpátaljára és a Vajdaságra érvényesek, Erdélyben a „nehézségeket vállaló” típus inkább az *áthagyományozás kötelezettsége*ként értelmezők erősödnek fel a kisebbségi szituációban. A szlovákiai magyarság e vonatkozásban is külön úton jár: a *pozitív* érzések itt inkább a többségi helyzetben jellemzőek, az erősen kisebbségi szituáció csak kismértékben állítja előtérbe a nehézséget is vállaló, sokkal inkább az identitásukat *anyanyelvben* megélők típusát.

A fentebb említett pozitív jellegű identitástípusok voltak azok, amelyek – korábbi tapasztalataink szerint – általában az anyaországban kapták az (egyik) legalacsonyabb említésszámot, a Magyarországon kívül élő magyar népcsoportok pedig rendre magasabbra értékelték őket. Ez a tendencia a jelek szerint a határon túl is folytatódik: *ahol a magyar nemzeti kisebbség nagy többségben él, ott az identitástudat pozitív elemei általában halványabbak, ahol kifejezett kisebbségben, ott az identitástudat – ilyen vagy olyan formában – felerősödik.* A nemzeti identitástudat tehát *én- és csoportvédő tudati mechanizmusként* is működhet: ahol a nemzeti (kisebbségi) lét erősen veszélyeztetett, ott „bekapcsol”, ahol védettebbnek érzi magát, ott „kienged”.¹⁵ Nagy Attila – székelyudvarhelyi középiskolások körében végzett 1991-es olvasásszociológiai felméréseinek egyik tanulságaként – ugyancsak regisztrálja ezt a szituációt, amikor az azonosulási keretül szolgáló társadalmi csoport tartósan kedvezőtlen helyzete, gátolt mobilitása, korlátozott lehetőségei növelik az identifikálódás mértékét, az identitásmodellek iránti fogékonyságot.¹⁶

4. Az identitástudat szerkezete

Felmerül a kérdés, hogy azok a tényezők, amelyeket a válaszadói megnyilatkozások tartalomelemzése során az identitástudat *alkotóelemeiként* különítettük el, milyen kapcsolatban vannak egymással. Emlékezzünk rá: országonként átlag másfél ilyen alkotórészt (motívumot) említettek meg az interjúalanyok, tehát volt, akik csak egyet, de voltak, akik egyszerre kettő vagy több motívumot is megneveztek. Kérdésünk tehát úgy hangzik, hogy voltak-e tipikus együttjárások: olyan motívumok, amelyeket a matematikai valószínűségnél nagyobb arányban említettek meg együtt (tehát amelyek különösen *vonzották* egymást), és voltak-e olyanok, amelyek nagyon nem „kedvelték” egymás társaságát, tehát *taszították* egymást.

¹⁵ Ezt a szociálpszichológiai helyzetet így jellemzi Pataki Ferenc: „...a nemzeti kisebbségekre nehezedő tartós nyomás vagy diszkrimináció rendszerint fokozottan érzékennyé tesz a nemzeti-etnikai identitás kidolgozása, a megfelelő identitásmodellek elfogadása és beépítése iránt.” Pataki F.: *Az én és a társadalmi azonosságtudat.* I. m. 317. p.

¹⁶ Gereben F. – Lőrincz J. – Nagy A. – Vidra Szabó F.: i. m. 111. p.

A kérdésre két lépcsőben adjuk meg a választ. Az első lépcsőben a *Yule-Kendall-féle asszociációs együtthatót* (*Q*) hívjuk segítségül, amely +1 és -1 közötti értékeivel a vonzás (plusz értékek) és taszítás (mínusz értékek) tényét és mértékét fejezi ki.¹⁷ A *Q* értékét minden identitás-elem kölcsönös viszonyaira kiszámoltuk, mégpedig országonként. Itt most néhány fontosabb „hívó”-motívum kapcsolatrendszerét mutatjuk be, a nagyobb megbízhatóság kedvéért az *összes határon túli megkérdezett* (1950 fő) egyesített adatbázisa alapján. (Mivel érdeklődésünk homlokterében a *kisebbségi* identitástudat áll, a magyarországi adatoknak – éppúgy, mint a kisebbségi régióknak *külön-külön* – csak kontrollszerepet szánunk.)

Bocssássuk még előre, hogy a *negatív* beállítódású és *közömbös* identitástípusoknak gyakorlatilag nem volt kapcsolatrendszere: ha valaki e típusok mellett tette le a voksát, az gyakorlatilag nem említett más motívumot. Lássuk ezek után az *anyanyelvre*, a *büszkeségre* és a *feladatra* orientálódó identitáselemek által erősebben vonzott, illetve taszított identitásmotívumokat, a kapcsolatok intenzitásának csökkenő sorrendjében.

„ANYANYELV, NYELVI ÖSSZETARTOZÁS”

<i>Vonzott identitáselemek:</i>	<i>Q</i>
– Kulturális, történelmi hagyomány, (vallási) szokások, sajátos gondolkodásmód:	+0,659
– Feladat, felelős cselekvés, az áthagyományozás kötelezettsége:	+0,611
– Tartozni egy tágabb közösséghez (etnikumhoz, nemzethez, hazához stb.):	+0,226
<i>Taszított identitáselemek:</i>	<i>Q</i>
– Rossz érzés, „semmi jót nem jelent”:	- 1,0
– Közömbös, semmi különös:	- 0,911
– Büszkeség, önérték:	- 0,600
– Természetes adottság:	- 0,555

¹⁷ A vonzás a + értékek, a taszító kapcsolat a – értékek növekedésével erősödik. Ez azt jelenti, hogy az együttes előfordulások a statisztikailag várható mértéket meghaladják, illetve alulmúlják. A +1 érték az abszolút egybeesést, a -1 a közös előfordulás hiányát jelzi.

„BÜSZKESÉG, ÖNÉRZET”

Vonzott identitáselemek:

Taszított identitáselemek:

	<i>Q</i>
– Közömbös, semmi különös:	– 0,942
– Rossz érzés, „semmi jót nem jelent”:	– 0,857
– Tartozni egy szűkebb közösséghez:	– 0,673
– Anyanyelv, nyelvi összetartozás:	– 0,600
– Feladat, felelős cselekvés, az áthagyományozás kötelezettsége:	– 0,559

„FELADAT, FELELŐS CSELEKVÉS”

Vonzott identitáselemek:

	<i>Q</i>
– Kulturális, történelmi hagyomány, (vallási) szokások, sajátos gondolkodásmód:	+0,653
– Anyanyelv, nyelvi összetartozás:	+0,611

Taszított identitáselemek:

	<i>Q</i>
– Rossz érzés, „semmi jót nem jelent”:	– 1,0
– Közömbös, semmi különös:	– 0,916
– Büszkeség, önérzet:	– 0,559

Azok a kisebbségben élő magyarok tehát, akik magyarságuk definiálása során önazonosságuk egyik fontos tartozékaként – spontán módon – anyanyelvüket is megemlítették, az átlagosnál erősebb késztetést éreztek a *kulturális és történelmi hagyományok, a sajátos mentalitás és szokásvilág és egy tevőleges, a sajátos értékek áthagyományozását is fontosnak tartó identitástudat* vállalására, illetve a közös kultúrájú nagyobb közösséghez (nemzethez) való tartozás tudatosítására. Ugyanakkor erősen elhatárolódtak a *negatív és közömbös identitástípusoktól*, és mérsékeltebben (sokak számára talán meglepő módon) a hangsúlyozott *nemzeti büszkeség* érzésétől (erre még visszatérünk), valamint az önazonosságot egyszerűen – különösebb önreflexió nélkül – *természetes adottságnak* tekintő nézettől.

Ezeket az összefüggéseket a Magyarországot körülvevő hat ország magyar nemzetiségű polgárainak összesített adatai alapján állapítottuk meg, de – némi hangsúlyeltolódással – külön-külön országoként is megtapasztaltuk.

A kultúra, hagyomány- és szokásvilág, valamint a cselekvő, feladatként megélt identitásvállalás mindenütt az anyanyelvhez erősen kötődő identitáselemeknek bizonyultak. A valahová (tágabb közösséghez) tartozás érzése már nem annyira: Kárpátalján inkább csak a *szűkebb körű* (családi, lokális) *közösségvállalás* mutatkozik anyanyelvfüggő elemnek, az ausztriai és a szlovákiai magyarok körében pedig a közösségérzet szűkebb és tágabb változata egyaránt kilépett az anyanyelv szoros vonzásköréből.

Ami a *taszított* elemeket illeti (amelyektől az anyanyelv említése praktikusán elhatárolódik), a *negatív* és *közömbös* identitás minden országban listavezető, és a délszláv térséget leszámítva a *természetes adottságként* megélt azonosságtudat is minden magyar ajkú csoportban erősen taszított minőségnek látszik (valószínűleg a vállalás nagyon mérsékelt aktivitási szintje miatt).

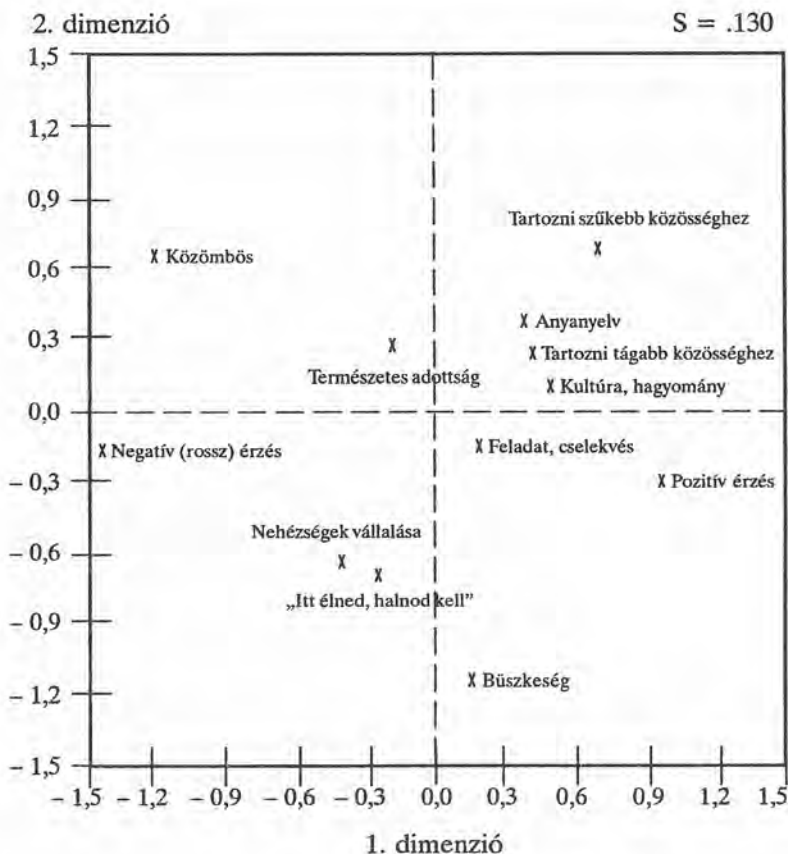
Itt kell visszatérnünk a *büszkeség* és *önérzet* érzésével jellemezhető identifikációs típusra, amely korábban szintén az anyanyelv említése által taszított kategóriaként szerepelt. A taszítás összesített értéke ($Q = -0,600$) a szlovákiai, kárpátaljai, vajdasági, szlovéniai magyarság körében tovább növekedett (Szlovákiában például $Q = -0,852$), sőt Szlovákiában és Erdélyben ez a taszító hatás áterjedt a *pozitív* érzések másik identifikációs kategóriájára (magyarnak lenni: *jó érzés, öröm, boldogság* stb.) is. Ennek az a magyarázata, hogy akik az önazonosságukat elsősorban a pozitív érzések szintjén élték meg, azok általában megelégedtek az emocionalitás nyomatékos hangsúlyozásával, és ritkábban említettek meg más motívumot is. Vagyis az *erősen érzelmekre apelláló identitástípusoknak meglehetősen alacsony volt a társulási hajlandóságuk*, meglehetősen egysíkúnak és differenciálatlannak mutatkoztak. A „büszkeség” ezenfelül kifejezetten taszította az identitáskat *feladatként* megélők csoportját ($Q = -0,559$), ami azt jelenti, hogy az azonosságtudat emocionális „töltöttsége” az *építő cselekedet gátjává válhat*. (A negatív és a közömbös típusok mellett még az az identitástípus is meglehetősen társtalan, amely *vállalja a kisebbségi helyzetből adódó nehézségeket és a fennmaradásért vívott harcot*.) Ezek az identitáselemek általában kizárólag taszító vagy közömbös kapcsolatokkal rendelkeznek, egy-egy markáns nézet hangsúlyos (esetleg elszánt) képviselésével hajlamosak *önmagukban betölteni* egy-egy válaszdó megfogalmazott azonosságtudatának közel teljes tartományát.

Nem így a *feladatban, felelős cselekvésben* gondolkodó identitástípus, amely ugyancsak meglehetősen markáns és eltökélt álláspontról tesz tanúbizonytságot, de ezt nem annyira (mint az előbbieket) emocio-

nális és „heroikus” módon, hanem inkább *konstruktív* „kivitelben” teszi: e típus társulási hajlandósága is nagyobb, s ez (egyúttal talán az aktivitás fő területeire is utalva) főleg a szellemi kultúra (hagyomány-ápolás, vallás) és az anyanyelv motívumokhoz köti. (A *kultúra* és az *anyanyelv* az asszociációs együttthatók nyelvén is közeli rokonok: amellett, hogy egymást erősen vonzzák, egyéb vonzásaik és taszításaik is szinte teljesen egybeesnek.)

Ezeket a következtetéseket kisebbségi helyzetben élő interjúalanyok válaszai alapján vontuk le. Az identitástudat szerkezeti vizsgálatát azonban – kontrollként – az *anyaországi* mintán is elvégeztük. A vonzások és taszítások erőtere *Magyarországon* is nagyon hasonlított a határon túli magyarok körében regisztrált erőterekhez (még a *Q*-értékek nagysága is hasonlatos volt). Egy lényeges eltérésre bukkantunk: az identitást *feladatként, felelős cselekvésként* megélő, az értékek *áthagyományozását* is vállaló magatartás, amely kisebbségi helyzetben az anyanyelvi kultúra szilárd támaszának bizonyult, az egynyelvű, anyaországi körülmények között elvesztette anyanyelvet, szellemi kultúrát ápoló, védelmező hatását, miután kisodródott ezeknek az identitáselemeknek a vonzásköréből. Természetesen joggal hiányolhatjuk vagy kevesellhetjük a magyarországi identitástudat anyanyelv- és kultúragondozó attitűdjét, meg kell azonban állapítanunk, hogy ahol a legnagyobb szükség van rá: a *kisebbségi helyzet* többnyelvű és többkultúrájú (és a kisebbségi kultúrákkal szemben nem mindig barátságos) közegében, ott az azonosságtudat eme önvédelmi funkciója jó hatásfokkal működik. Mindez azt jelenti, hogy *a határon inneni és túli magyarok identitásának építkezésmódja erősen hasonlít egymásra.*

A fentiekben az anyanyelv és még néhány identitáselem pozitív és negatív holdudvarát vizsgáltuk, az azonosságtudat struktúráján belül. Most – szerkezeti vizsgálódásaink második lépcsőjeként – arra teszünk kísérletet, hogy *egyszerre* adjunk szemléletes képet az identitástudat általunk megragadni tudott *teljes szerkezetéről*. Ehhez (az értékrendi struktúrához hasonlóan) a sokdimenziós skálázás MINISSA-eljárását hívtuk segítségül, amely térképszerűen képes bemutatni az identitáselemek egymáshoz viszonyított helyzetét (lásd a 2. ábrát). Attól függően, hogy a válaszadók az egyes elemeket a matematikai valószínűség-nél nagyobb vagy kisebb mértékben említették-e meg egymás társaságában, az egyes elemek közelebb, illetve távolabb kerültek egymáshoz. A vonzási és taszítási kapcsolatok itt nemcsak bilaterális módon, hanem egyszerre *minden irányban* működnek, ezért indirekt módon

2. ábra

Az identitástudat alkotóelemeinek térszerkezete a határon túli – hat közép-európai országban élő – magyar nemzetiségű felnőtt népesség (N=1950) körében, 1991–1995-ben (3 dimenziós MINISSA-eljárás)

a struktúra főbb erővonalairól, rendeződési elveiről is információkat kaphatunk. (A 2. ábrán minden olyan identitás-elem szerepel – rövidített leírásban –, amelyet az 1. táblázat ismertet részletesebben.) Emlékeztetésül megjegyzem, hogy ezek az elemek a „Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?” megfogalmazású, nyitott kérdésre adott spontán válaszok tartalomelemzése során különültek el egymástól.

Ha a 2. ábra identitásstruktúrájában az egyes dimenziókban megjelenő *rendező szempontokat* keressük, akkor – erős leegyszerűsítéssel és némi bizonytalansággal – a vízszintes tengely mentén a „negatív” és a „pozitív” identitás dimenzióját fedezhetjük fel; a függőleges tengelyt pedig az *emocionalitás* és a *ráció* dimenziójának nevezhetnénk.

Nézzük meg részletesebben az identitáselemek szóródását a *vízszintes tengely* mentén. A negatív tartomány szélén, a centrumtól legtávolabbi-ra sodródva a rossz érzésként megélt *negatív identitást* találjuk, s kissé „főntebb”, ugyancsak jó távol a centrumtól a *közömbös* típus helyezkedik el, tehát a koordináta-rendszer „bal szélén” – társtalanul – az elutasított és hátrított identitástudat eseteivel találkozunk. A pozitív tartomány felé haladva (de még az origó előtt) találkozunk az identitás elfogadásának tétova eseteivel: a nemzeti hovatartozást *természetes adottságként* („annak születtem”), különösebb töprengést nem igénylő tényként kezelő véleménnyel, és az „*itt élned, hahod kell*” típussal, amely – poétikus köntösben ugyan, de jobbra „itt születtem, itt fogok meghalni” típusú, az előzőhöz hasonlóan ugyancsak meglehetősen reflektálatlan vélekedéseket tartalmaz. A *nehézségeket* és a fennmaradásért küzdelmet is *vállaló* vélemény igazi helye tulajdonképpen a vízszintes tengely pozitív oldalán lenne: valószínű, hogy a benne rejlő (bár vállalt) negatív elemeknek a rossz érzéseiben megmaradó, negatív identitástípussal való távoli rokonsága vonzotta át a negatív oldalra. A pozitív oldalon a legszélső pontot, meglehetősen logikusan, a „*pozitív (jó) érzés*” kategóriája foglalja el, a többi választípus az identitás *vállalásának* és pozitív hangoltságának változatos gyűjteményét adja.

A *függőleges tengely* negatív előjelű (alsó) része az *emóciók* birodalma: az itt elhelyezkedő vélekedések általában erős (pozitív vagy negatív) érzelmi töltéssel rendelkeznek. A tengely mínusz előjelű felhasznált tartományának végpontját a *büszkeség és önérzet* jelöli ki, míg a pozitív előjelű (fenti) szakasz *racionalisabb, instrumentálisnak* is nevezhető elemekből építkezik. Itt az identitástudat nem annyira (vagy nem elsősorban) az érzelmekhez, hanem bizonyos társadalmi „eszközökhöz”, intézményekhez kötődik: közösségekhez, kulturális javakhoz, anyanyelvhez.

Az *anyanyelv, nyelvi összetartozás* mint identitáselem az önazonosság-tudat struktúrájának „jobb felső” rekeszében, pontosabban a függőleges és vízszintes tengelyek pozitív előjelű szakaszainak *átlóvonalán* helyezkedik el, viszonylag közel az origóhoz, ami az *identitástudaton belüli centrális szerepét hangsúlyozza*. Közeliében ott találjuk azon

identitáselemeket, amelyeket már korábban is mint közeli rokonait ismertük meg: a (nyelvi) *közösséget*, a szellemi *kultúra* javait s a tevékeny, *feladatokban* gondolkodó identitástípust. Az anyanyelv az önazonosság-tudat struktúrájának olyan mezejében található, amely egyaránt utal az identitás *vállalásának*, valamint (a túl markáns érzelmi attitűd helyett) elsősorban *racionális-konstruktív* megközelítésének tényére.

5. A nemzeti hovatartozást befolyásoló tényezők

Itt azokról a tényezőkről szeretnénk szólni, amelyeket az identitás kialakítása, befolyásolása szempontjából az interjúalanyok különösen fontosnak tartottak. E témával kapcsolatban nem a kérdőíves felmérés, hanem az 1995/96 telén végzett *félstrukturált interjúk* során érdeklődtünk. A kérdezés során ugyanis vegyesen szerepeltek elmélyített beszélgetést inspiráló, valamint „szabályos” (kérdőívekben szokásos) kérdések. Ez utóbbiak közül az egyik így hangzott: *„Véleménye szerint az alábbi tényezők közül melyeknek van az identitás befolyásolásában különösen fontos szerepe?”* A kérdés – ellentétben a fentebb tárgyalt identitáskérdéssel – *zárt* volt, a 15 előre megadott válaszlehetőségből tetszőleges számút lehetett megjelölni. A válaszlehetőségeket és az említési arányokat a 2. táblázat mutatja be.

A nemzeti hovatartozás és identitásvállalás legnagyobb súllyal említett meghatározó tényezőinek az *anyanyelv* és a *család* bizonyultak. *Hagyományok, szülőföld, szellemi kultúra* – ugyancsak kiemelt szerepet kapnak a nem reprezentatív vélekedések sorában. Az eddig említettek – a középmezőnyben szereplő *iskolával* együtt – közös jellemzője, hogy mindannyian értékhardozók ugyan, de általában meglehetősen konkrét, érzékelhető keretekkel rendelkeznek. Ismét argumentumot nyertünk *a magyar identitástudat inkább kulturális, mint etnikai természetéhez: a származás a 4., a vérségi összetartozás csak a 8. helyre került.* A lista második felében jobbra kevésbé körvonalazott, nehezebben megragadható tényezők szerepelnek (*sorsközösség, közös élményvilág* stb.). A sereghajtó *állampolgári keret* mint identitást meghatározó tényező kisebbségi körülmények között feltűnően alacsony említést kapott.

S a nyelv pedig – nyomatékosítsuk – a *legmagasabbat*.¹⁸ Hangsúlyozni kell: kisebbségi körülmények (közép-európai kisebbségi körülmények!) között tapasztaltuk mindezt. Úgy vélem, e térségben még jó darabig

2. táblázat

A nemzeti identitást befolyásoló tényezők fontossági sorrendje (az említések csökkenő arányában)	Az említők százalékos aránya (N = 60)
(Anya)nyelvi összetartozás	82
Család, szülők, családi nevelés	81
Hagyományok és szokások (mentalitás)	77
Származás (születés, ősök)	77
Szülőföld (szűkebb környezet)	75
Kultúra, művészetek, tudományos ismeretek (népművészet, olvasáskultúra stb.)	72
Iskoai tanulmányok, nevelés	58
Vérségi kötelék (rokonok)	50
A valahová tartozás igénye	43
Sorsközösség	42
Erkölcsei értékek (helytállás, kiállás stb.)	37
Közös élményvilág	30
Érzelmi hangoltság	28
Vallásosság, felekezeti hovatartozás	27
(Nemzeti) történelem történelmi tudat*	25
Állampolgári állami keretek	13
Barátok*	13

* A megjelölt két kategória nem szerepelt az előre megadott válaszok között, így nem is indult azonos eséllyel a többiek versenyében. Ezek a válaszok az „egyéb” kategóriában spontán módon fogalmazódtak meg.

¹⁸ A Balázs Ferenc Intézet Erdélyben, a Felvidéken és a Vajdaságban végzett vizsgálatai – több száz fős mintákon – hasonló eredményre jutottak: a nemzeti hovatartozást leginkább (főleg Erdélyben) az *anyanyelv* és a *kultúra* határozza meg, s legkevésbé az *állampolgárság*. A *származás* is szerény szerepet kapott a válaszokban. Lásd Dobos F.: *Összehasonlító szociológiai kutatások*... I. m. 16. p.

nem várható el a kisebbségektől, hogy kultúrnemzeti identitás helyett jelentősebb mértékben állampolgár-identitással rendelkezzenek. A nyelv a hétköznapi érintkezés eszköze, az információk és a kultúra hordozója – kisebbségi helyzetben – *identitást fémjelző szimbólummá válhat*.¹⁹ Mert a szlovákiai, a romániai, a szerbiai (stb.) magyarnak (és más nemzetiségűnek) ugyanolyan joga, hogy megőrizze és használhassa a maga értékeit, mint amennyire joga volt ehhez a XV. századi luxembourgi polgárnak. Az állami keretek, az állampolgárság súlya az identifikációs folyamatban – az állampolgári (beleértve: kisebbségi) jogok szélesedésével, a demokrácia *valós* kiteljesedésével és a korábban említett *Nyelvi Jogok Egyetemes Nyilatkozata* nemes elveinek a gyakorlatba való átültetésével – nyilván Közép-Európában is növekedni fog. És lehet, hogy akkor csökken majd a nyelv ilyen mértékű szimbolikus töltése, még ha identitást hordozó jellege minden bizonnyal megmarad is.

Az egyes identitást befolyásoló tényezők előfordulási arányában az interjúalanyok alacsony száma miatt lehetnek bizonytalanságaink,²⁰ de egymás közötti vonzási és taszítási kapcsolataik s az ezekből összeálló szerkezeti kép (lásd a 3. ábrát) megbízhatóbbnak ígérkezik.²¹ A struktúra, amellyel most ismerkedünk meg, az identitástudat kialakításában szerepet játszó tényezők egymáshoz való viszonyát mutatja be (ráadásul ezek a tényezők egy zárt kérdés előre megadott szempontjai voltak); a 2. ábrában pedig magának az identitástudatnak a belső szerkezetét tanulmányozhattuk, illetve a válaszadó által spontán módon megnevezett „építőkövek” egymásra épülését. Tehát a két ábra több tekintetben másra és máshogy vállalkozott, de mind a kettő a kisebbségben

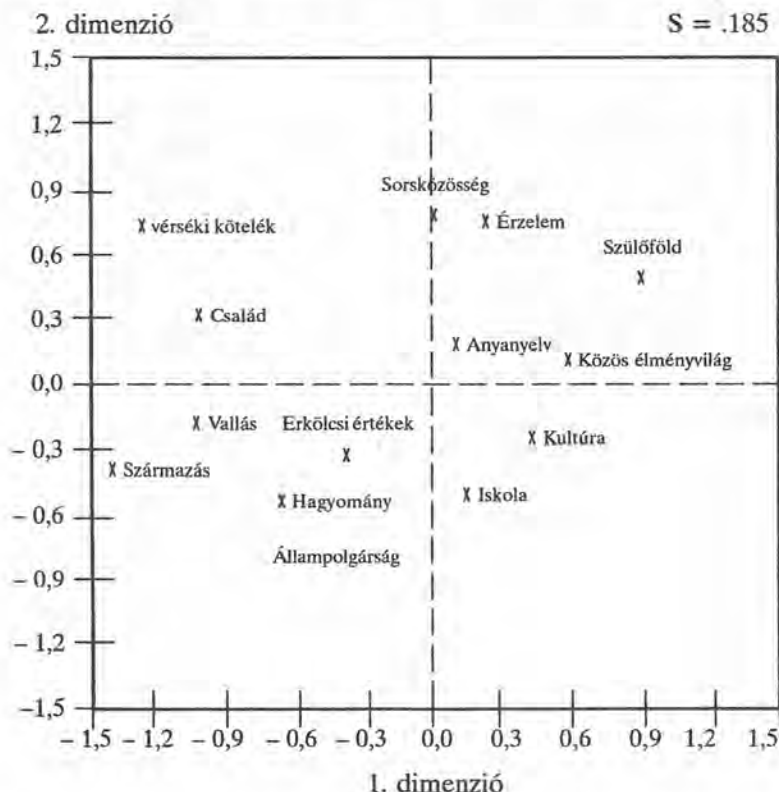
¹⁹ John Edwards – elismerve ugyan a nyelv és a csoportidentitás-tudat szoros kapcsolatát – küzd az ellen a gondolat ellen, hogy a nyelvet a nemzeti gondolat hordozójának tekintsék, és azt állítja, a nyelv megőrzése nem okvetlenül szükséges a csoportidentitás fennmaradásához (Edwards, J.: *Language, society and identity*. Oxford, 1988, Blackwell). Kétségtelen tény – magyar példáival is igazolható –, hogy a nemzettudat nem okvetlenül kötődik a nemzeti nyelvhez (például az amerikai magyarság fiatalabb generációi esetében), de ami a közép-európai magyar kisebbségeket illeti, a kötődés nagyon szoros.

²⁰ Ezek a bizonytalanságok is inkább csak a konkrét arányszámokra vonatkoznak. 1998. évi reprezentatív *erdélyi* felmérésünkben ismét alkalmaztunk a szóban forgóhoz hasonló kérdést, és ott is az anyanyelv került az első és az állampolgárság az utolsó helyre; a köztes sorrend is a fentihez hasonlóan alakult.

²¹ Ezt az is bizonyítja, hogy a 60 interjúalanynak a korábban tárgyalt kérdést is feltettük („Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”), és a válaszok tartalomelemzését éppúgy elvégeztük, mint az 1950 határon túli (kérdőíves) kérdezettnél: a 60 és az 1950 interjúalany válasza alapján elkészített vonzási és a taszítási szerkezetek – főbb vonásaikban – nagyon *hasonlítottak* egymásra.

elő magyarok válaszai alapján született. (A 3. ábra kategóriáit részletezőbb leírásban a 2. tábla tartalmazza.)²²

Eddig az eltéréseket hangsúlyoztuk, most mégis egy hasonlóságra kell felhívni a figyelmet: az *anyanyelv* mindkét ábrán (különösen a 3. számún) közel helyezkedik el az origóhoz, vagyis más elemekkel való kap-

3. ábra

A nemzeti hovatartozást befolyásoló tényezők térszerkezete hat közép-európai országban élő magyar nemzetiségű felnőtt személyek (N=60) körében 1995–96 telén (3 dimenziós MINISSA-eljárás)

²² A „barátok” és a „történelem” a többitől eltérő léptéke miatt csak a 2. táblázatban szerepel, a 2. ábrán nem.

csolódásai *centrális* helyzetet teremtenek a számára. Az ábra *vízszintes tengelye* (a negatív oldal) egyrészt az identitástudat *etnikai* meghatározóit gyűjti össze a tengely szélén (*származás, vérségi kötelék*), és a hozzájuk viszonylag közelálló tradicionális értékeket: *család, vallás, hagyomány*. (Egyelőre vonatkoztassunk el a függőleges irányú „kilengésektől”.) A vízszintes tengely pozitív oldala képlekenyebb: a tengely közelében (középtájon) a *közös élményvilág* és a *kultúra* helyezkedik el, az origótól legtávolabbi pontját (erős függőleges elmozdulással) a *szülőföld* jelöli ki. (Szóval nincs markáns és egyértelmű végpont, mint a másik oldalon a *származás*.) Talán ez a tengelyszakasz még leginkább a *szellemi kultúra* értékeivel jellemezhető, beleértve a közös élmény- és érzélemvilág értékeit is. (A *szülőföld* említésének értelmezésére majd csak a függőleges tengely viszonylatában tudunk hipotetikus megállapításokat tenni.)

A *függőleges tengely* negatív szakaszát az *állampolgárság* nyomatékos pozíciója jellemzi, amelyre a „fenti” oldalon a *sorsközösség* antipólusa válaszol. Ez jól értelmezhető dichotómia: az egyik (tegyük hozzá: az elenyésző kisebbséget jelentő) oldal nemzeti hovatartozását hajlamos állampolgárságához, az állami keretekhez és normákhoz hajlítani; a másik (de sokkal népesebb) oldal okirattal kevésbé alátámasztható kapaszkodó után néz, és a kisebbségi sorban osztozó közösség kohéziós energiáiban leli azt föl. Ehhez – az ábra szerint – szükség van még bizonyos – *érzelmi* szinten is megfogalmazódó – elkötelezettségre és a *valahová tartozás* igényére, valamint a már említett szűkebb *szülőföldhöz* való kötődésre. És egy felvállalt *anyanyelvre*, amely szintén a tengely fenti, pozitív szakasza mellett helyezkedik el, de annyira közel az origóhoz, hogy mindegyik „rekeszbe” sugároz vonzási energiát. Szűkebb (egyúttal többnyire erősen vonzott) környezetét a *közös élményvilág, az erkölcsi értékek, a szülőföld, a kultúra* és a *valahová tartozás* igénye, az *érzelem* és az *iskola* alkotja, de (a *Q*-értékek által mérhetően) vonzása távolabbra is elhat: a *vallás, hagyomány* és a *család* pozíciójáig. (Vagyis akik a nemzeti hovatartozás szempontjából a nyelv szerepét nagyon fontosnak ítélték, azok általában az imént felsorolt tényezőket ugyancsak.) Az anyanyelv gazdag kapcsolatrendszerében csak egy kifejezetten taszító jellegű kapcsolatot találtunk: s ez a *származáshoz* köti.²³

²³ Ez a tény viszont megkérdőjelezi azt a feltevést (lásd Csepeli Gy. – Örkény A.: *A magyar nacionalizmus változó arca*. I. m. 274. p.), mely szerint a származás és az anyanyelv – így együtt – lenne az ún. Gemeinschaft-típusú nemzeti identitás két tartópillére. Kételegeink csak fokozódnak, ha visszaidézzük a 2. ábra képét, amely az identitásstruktúrának nem az érzelmeket preferáló, hanem a csoporttudatot erősítő *racionalis-instrumentális-konstruktív* mezejében jelölte ki az anyanyelv helyét.

(A származás – a struktúrában betöltött szélső helyzetéből adódóan is – már lényegesen több negatív kapcsolattal rendelkezett, többek között a szellemi kultúra és a közös élményvilág említését is taszította.)

Tehát a közép-európai kisebbségi magyarok vélekedése szerint abban, hogy az ember milyen nemzethez tartozónak érzi magát, az anyanyelv kiemelten fontos és centrális szerepet játszik, vonzáskörébe gyűjtve az egyéb (különösen a jelentős hatásfokú) meghatározó tényezők erős többségét is. Ez az anyanyelvhez fűződő ragaszkodás azonban korántsem jelenti a kétnyelvűség „felmondását” (saját vizsgálatunk is minden régióban a kisebbség intenzív államnyelvhasználatát regisztrálta), hanem csak a saját érték óvásának, védelmezésének „luxembourg” gesztusát; vagyis – az asszimilációval szembehelyezkedve – épp a kétnyelvűség fenntartásának a szándékát.

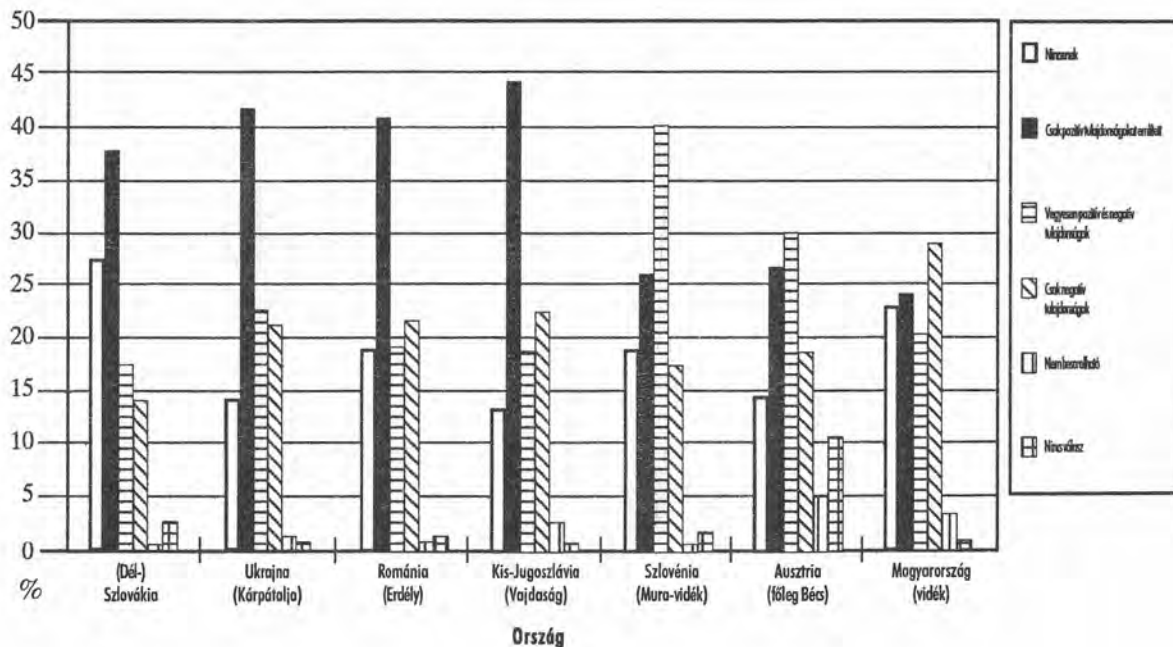
6. Nemzeti önkép

*„Az önismeret nem önmagáért fontos,
hanem ami belőle következik”
(Venczel József)*

Az identitástudat szerves része az a kép is, amelyet egy nemzet, nemzetiség saját magáról alakít ki és őriz.²⁴ Az alábbiakban nem e kép való-ságtartalmát, hanem – egyetlen szempontból – milyenségét kívánjuk vizsgálni. Vagyis nem azzal foglalkozunk, hogy milyenek a magyarok, hanem azzal, hogyan vélekednek erről a kérdésről olyan emberek, akik ehhez a nemzethez tartoznak.

Az alábbi – nyitott – kérdést intéztük magyarországi és határon túli interjúalanyainkhoz: *„Véleménye szerint vannak-e olyan tulajdonságok, amelyek a magyarokat általában jellemzik? (S ha igen: melyek azok?)”* Megadtuk tehát a lehetőséget arra is, hogy a kérdezettek – a válasz megtagadása nélkül – elhárítsák az önképrajzolást, például azért, mert úgy vélik, nem léteznek speciális magyar tulajdonságok. (Ezek aránya országonként kb. 15 és 25% között mozgott.)

²⁴ A kollektív autosztereotípiák működéséről lásd Csepeli Gy.: *Nemzet által homályosan*. I. m.; Hunyady Gy.: i. m. *Új Pedagógiai Szemle*, 1997, 10. sz.; Pataki F.: i. m. *Magyar Tudomány*, 1997, 2. sz.

4. ábra

Vannak-e magyar nemzeti tulajdonságok?

(A nemzeti önkép összetétele hét ország magyar nemzetisége körében) 1992–1995

A 4. ábra (és a Függelék XI. táblázata) a különböző régiókban adott válaszokat abból a szempontból veti egybe, hogy a megemlített *pozitív és negatív tulajdonságok aránya* hogyan alakult. Kárpátalja, Erdély, a Vajdaság válaszeinak struktúrája – bizonyos értelemben Szlovákiáé is – nagyon hasonló. Elsősorban abban, hogy magas, 40% körüli arányban tartalmaztak *kizárólag pozitív* tulajdonságokat. (A szlovákiai magyaroknak van még egy speciális vonásuk is: körükben akadt a legtöbb olyan válaszadó, aki szerint *nincsenek* magyar nemzeti tulajdonságok.) Azok arányát, akik a magyarságot *kizárólag jó tulajdonságokkal* jellemezték, azokban az országokban találjuk a legmagasabbnak (lásd a 4. ábra fekete oszlopait!), amelyekben a kisebbségi sors – politikai és/vagy gazdasági okokból – talán a legnehezebb: *Szerbiában, Ukrajnában, Romániában és Szlovákiában*.²⁵ A jelek szerint e térségben a *kisebbségi válaszadók önértéktudatuk erősítésével ellensúlyozzák a rájuk nehezedő nyomást*,²⁶ és csak kevésbé engedhetik meg maguknak a kritikusabb önszemlélet (demokratikus) luxusát. Nem így a kedvezőbb (általános és kisebbségi) körülményeket biztosító *Szlovéniában és Ausztriában*, ahol a domináns választípust a magyarságot jellemző *jó és rossz* tulajdonságok *együttes* említése jelentette, ami egy önkritikusabb, realistább csoportönkép lehetőségét nyújtja.

A magyarországi válaszok ütnek el leginkább az összes többitől, főleg annak a vélekedésnek a dominanciájával, hogy a speciális magyar tulajdonságok – ha vannak egyáltalán – *kizárólag negatív természetűek*. (Csaknem 30 százaléku nyilatkozott így.) Tehát *a magyarországi társadalom nemzeti önképe sokkal negatívabb és kritikusabb, mint a környező országokban élő magyar kisebbségé*. Ez utóbbiak pozitívabb színezetű (több kedvező tulajdonságot tartalmazó) önképe *megfelel pozitívabb hangoltságú identitástudatuknak*. Az anyaország negatív önképe viszont nem annyira a tárgyilagosság és a realisztikus önszemlélet jele, hanem a jelenségből inkább az önérték- és identitástudat *zavaraira*, a biztonságérzet megrendülésére enged következtetni. Empirikus bizonyítékok szólnak amellet, hogy ez a frusztrált állapot egy időben körülhatárolható *romló folyamat* terméke. Lázár Guy 1987 és 1992 között

²⁵ A horvátországi magyarok között – 1997-ben – rekordmagasságot (mintegy 50 százalékot) ért el ez a kategória: feltehetőleg a háború, illetve annak következményei idézték elő a kompenzációra áhítozó lélektani szituációt.

²⁶ Csepeli György így ír erről a jelenségről: „Az történik, hogy az agresszió, sértő előítélet vagy a csoport hovatartozásának szóló ellenséges attitűd által kiváltott disszonancia redukciója során az identitásérzés aktiválódik.” (Csepeli Gy.: *Szociálpszichológia*. I. m. 526. p.)

mutatja ki a magyar nemzeti önkép romlását: eszerint főleg *szegényebb, szomorúbb és széthúzóbb* lett a (hazai) magyarság 1992-re.²⁷ Hunyady György pedig 1981 és 1991, majd 1991 és 1994 között regisztrálja az egyre negatívabbá váló önjellemzés dokumentumait.²⁸ Nem tudjuk pontosan, hogy az önképnek ez a romló tendenciája mikor kezdődött, de a rendszerváltozás időpontjához közeledve már érzékelhető volt, és a rendszerváltozási folyamat során tovább fokozódott. (Ennek okai külön elemzés tárgyai lehetnének.)

Ebben az időben a környező országokban is rendszerváltozás zajlott, de az ott élő magyar kisebbségek erre a folyamatra a jelek szerint a hazaiaktól eltérő módon reagáltak. A rideg, elutasító többségi társadalmi környezet – mint láttuk – a kisebbséget hajlamossá teszi arra, hogy – önvédelemből, önmegerősítés céljából – elnézőbben és pozitívabban vélekedjék önmagáról. De ezt nem kell úgy értelmeznünk, hogy feltétlenül annál pozitívabb a nemzeti önkép, minél alacsonyabb az adott kisebbség aránya a helyi társadalomban.

Történetesen Erdélyben a szórványhelyzetű (10 százaléknál kisebb részarányú) magyarság említett legnagyobb arányban *csak pozitív* tulajdonságokat, de például a Vajdaságban és Kárpátalján azokon a településeken, ahol a magyarság aránya alacsony (30% alatti) volt, meglehetősen önkritikus (vagy mondjuk így: kiegyensúlyozott) nemzeti önképpel találkoztunk. A legpozitívabb képet ott festettek nemzetiségükről a válaszadók, ahol a magyarság aránya 30–70% volt. Az erős többség (70% felett) helyzetében (tehát ahol a *kisebbség* csaknem *homogén* közeget képez) találtuk legizmosabbnak azt a véleményt, hogy *nincsenek* általánosan jellemző magyar nemzeti vonások. A szlovákiai magyarok körében észlelt tendencia a Vajdaságban és Kárpátalján tapasztaltakhoz hasonlít, és teljesen ellentétes az erdélyi képlettel: Szlovákiában a szóránymagyarság olyannyira önkritikus, hogy ők említettek legnagyobb arányban *csupa rossz* tulajdonságot; *kizárólagosan pozitív* véleményekkel pedig leginkább a tömbszerű (90% feletti) többségi helyzetben találkoztunk. A szlovákiai magyarság nemzeti önképe tehát kevés kompenzációs hajlamot árul el: ott önkritikus, ahol a környezet is (potenciálisan) a legkritikusabb, és „öndicséretre”, pozitív színezetű önkép rajzolására inkább csak saját homogén közegében vállalkozik.

A nemzeti önkép milyenségét több társadalmi tényező erőteljesen és minden vizsgált régióban hasonló módon befolyásolta. A túl felhőt-

²⁷ Lázár Guy.: i. m. *Regio*, 1995, 1–2. sz. 38–39. p.

²⁸ Hunyady Gy.: i. m. *Új Pedagógiai Szemle*, 1997, 10. sz. 58–59. p.

len (csak pozitív vonásokból álló) magyarságkép főleg a fizikai munkások és az inaktív rétegek sajátja, *a kvalifikáltabb rétegek nemzeti önképe lényegesen több (ön)kritikus elemet tartalmaz.* Ez a kritika azonban nem nő korlátlanul a kvalifikációs szint emelkedésével: az értelmiségiek általában nem a *csak negatív*, hanem inkább a *vegyesen pozitív és negatív* tulajdonságok megnevezésében vezetnek. A városokban a nemzeti önkép több kritikus elemet tartalmazott, mint a falvakban. Az olvasáskultúra magasabb fokozatai is a reálisabb, a pozitív és negatív elemeket *kiegyensúlyozó* önszemléletnek kedveznek. (Az utóbbi összefüggés részletesebb taglalására később még visszatérünk.)

Magának az ún. nemzeti tulajdonságok *létének* a megkérdőjelezésével a szlovákiai és a hazai magyarok körében találkoztunk a legszámottevőbb (25% körüli) arányban. E vélekedés adekvát társadalmi közegét nem az értelmiségi, hanem leginkább a fizikai foglalkozású és inaktív (Szlovákiában a nem értelmiségi munkát végző szellemi foglalkozású) rétegek, valamint a kisebb települések lakói jelentették.

A 3. táblázat a konkrétan megnevezett „magyar tulajdonságokat” sorolja föl. Első látásra megállapítható, hogy a magyarság önjellemzésének vannak *országhatárokat átlépő sztereotípiái*. Ilyen például az a tény, hogy általában (Szlovénia és Ausztria kivételével) az (egyik) legfontosabb pozitív tulajdonságnak a *munkához való pozitív viszonyt* (dolgos, szorgalmas, munkaszerető stb.) tartják a kérdezettek, s ez még olyan élvonalbeli pozitív tulajdonságokkal egészül ki, mint *becsületes, művelt* (tehetséges, kulturált) és *barátságos* (vendégszerető). A negatív tulajdonságok között is lelünk vándormotívumokat: szinte minden régióban a leggyakoribb negatív tulajdonság a *széthúzás* s ennek nyomában az *irigység, önzés* (önfejtőség, konokság) és a *lobbanékonyosság* (heves, meggondolatlan stb.). A tulajdonságok két táborra között „ingázik” a *büszkeség*, amely hol inkább az önérzetességgel, hol inkább a göggel említődik együtt, és nyeri el inkább pozitív vagy inkább negatív jelentésárnyalatát. (Egy kicsit hasonló a helyzet a „temperamentumos” jelzővel is, amelyikbe hol inkább a 'heves', 'meggondolatlan', 'mulató'; hol pedig a 'gerinces', 'önérzetes' jelentést érezhetjük bele.)

Bár a szakirodalomban permanens vita tárgya, hogy *objektíve* léteznek-e nemzeti tulajdonságok, megállapíthatjuk, hogy a magyarság jelentős részének önképében *léteznek ilyenek*, olyannyira, hogy a *különböző politikai-kulturális környezetben nagyon hasonló autosztereotípiák alakultak ki*, illetve élnek tovább. (Ismét az anyaország önképe az, amely kissé szegényes voltával és jobbára negatív beállítódásával leginkább

3. táblázat

Milyen tulajdonságokkal jellemezhetőek a magyarok? (Nyitott kérdésre adott válaszok az említések számával, 1992–1995)

(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia (Mura-vidék)	Ausztria (főleg Bécs)	Magyarország (vidék)
Vendégszerető (36)	Munkászerető, szorgalmas (76)	Szorgalmas, munkászerető, dolgoz (66)	Szorgalmas, dolgoz (127)	Barátságos, kedélyes, jólelkű (24)	Széthúzó, pártoskodó (13)	Dolgos, szorgalmas, munkászerető (67)
Barátságos, emberszerető (35)	Széthúzó (28)	Széthúzó (63)	Széthúzó (61)	Jó konyhát visz (15)	Szalmaéling természetű (12)	Irigy (34)
Szorgalmas, tenni akaró (35)	Becsületes (26)	Becsületes, gerinces, jellemes (50)	Irigy, önző, kapzsi (34)	Bűszke (13)	Ügyes, szemfüles (8)	Széthúzó (26)
Temperamentumos (31)	Bűszke (26)	Bűszke, önértzetes (35)	Művelt, kulturált (25)	Tehetséges (11)	Tehetséges, művelt (7)	Vendégszerető (21)
Bűszke (27)	Vendégszerető (18)	Haza-, szülőföld- és szabadságszerető (33)	Becsületes, nemes lelkű (23)	Harcos, temperamentumos (10)	Toleráns, nyílt (7)	Nügevő (10)
Szívós, kitartó (27)	Kitartó (16)	Kitartó (32)	Tehetséges, intelligens (17)	Pesszimista (9)	Szorgalmas (6)	Heves, meggondolatlan (9)
Mulatós, jókedvű (23)	Barátságos (14)	Lobbanékony, lízongó (25)	Magának való (14)	Szabadságvágyó, hazafias (7)	Becsületes, megbízható (5)	
Nemzeti öntudat, hazaszeretet (23)	Hazaszeretet (12)	Gőgös, bekepésk, önző (23)	Vendégszerető (14)	Széthúzó (6)	Szívós, kitartó (5)	
Széthúzó (19)	Irigy (11)	Öszinte, szótartó (22)		Becsületes (5)	Vendégszerető, segítőkész (5)	
Tehetséges, művelt (17)		Érdeklődő, művelt (20)		Munkabíró (5)	Bűszke, önértzetes (4)	
Becsületes, őszinte (13)		Konok, öntéjű (17)				
		Összerető (17)				

kirí a többi közül.) És nemcsak több helyszínű saját vizsgálatunk rajzolja ilyen koherens önarcképet, hanem más vizsgálatok is hasonló eredményre jutottak.²⁹

A kisebbségi magyarok önképe újabb viszonyítási pontot nyerhet azáltal, ha kiegészítjük a többségi népről (népekről) alkotott véleményekkel. Tehát ha a „*mi*” után – és mellett – az „*ők*” képe is görcső alá kerül.

7. Az interjúk az auto- és heterosztereotípiákról

A már többször említett mélyinterjúk során nemcsak a magyaroknak tulajdonított (jó és rossz) vonások megnevezésére, hanem a Magyarországot övező országok *többségi népeinek* (minden országban az ott élő többségi nép) *jellemzésére* is felkértük a kisebbségben élő interjúalanyokat. Az alábbiakban együtt közöljük az egyes megnyilatkozóknak a *saját* és a *mások* csoportjáról alkotott véleményét, abban a sorrendben, ahogy az a valóságban is elhangzott. Ez a páros véleménynyilvánítás megkönnyíti a *mi* és az *ők* jellemzése – az auto- és heterosztereotípiák – között fellelhető esetleges különbségek appercepcióját.

A kérdés, amely az alábbi válaszokat inspirálta, így hangzott: „*Véleménye szerint vannak-e olyan tulajdonságok, amelyek a magyarokat és a többségi nemzetet általában jellemzik?*”

Magyarok: – Indulatosabbak, harciasabbak, izgó-mozgó szabad szelleműek, érzelmibbek, nem annyira racionálisak, mint például a németek.

Szlovákok: – Báránylelkűség, vezérük irányítására várnak; megvárják, mit mond a vezető. Hiányzik az individuális szellem... (4. sz. interjúalany: 28 éves férfi, zenész; Szlovákia)

²⁹ Veres Valér például az erdélyi magyarok önképében ugyancsak a *szorgalmas, becsületes, barátságos* tulajdonságokat találja az élen, a negatív listán pedig a *büszke* (nagyképű), *széthúzó, önző* hármast. Lásd Veres V.: i. m. *Regio*, 1997, 3–4. sz. 32. p.

És ami ennél még nagyobb állandóságra utal: már Széchenyi István a XIX. században hasonló „nemzeti bűnöket” ostromoz, mint amilyeneket főttebb regisztráltunk. Lásd Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, é. n. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda. 18. és köv. oldalak.

Szlovákok: – Vannak, de azokat, amelyeket én gondolok, nem lehet leírni, sértené a szlovákokat. Írd inkább, hogy nincsenek. (6. sz. interjúalany: 37 éves nő, hivatalnok; Szlovákia)

Magyarok: – Temperamentumosabbak, hagyománytisztelőbbek. Sokszor vágtam férjem fejéhez, hogy ez azért van, mert te szlovák vagy. Például tapasztaltam, hogy a szlovák férfi kevésbé tiszteli a nőt. Lehet, csak a férjem családjában volt így, de én ezt általánosítottam. Férjem is mondta, hogy „ti magyarok”, de nem tudom, mi volt ez konkrétan.

Szlovákok: – Szlovákok, akik közöttünk élnek, kevésbé hagyománytisztelők, kevésbé nőtisztelők. (7. sz. interjúalany: 53 éves nő, középiskolai tanár; Szlovákia)

Magyarok: – Igen. A magyar nemzet a világnak már nagyon sok tudóst adott, ha jól tudom, a legtöbb Nobel-díjast. Vendégszeretők, mulatók nép, mindig megkeresi az alkalmat, hogy mulassanak. Az is hozzájön, hogy különös konyhája van a magyarnak. Bárhol a világon a magyar konyha megjelenik, nagyon is előszeretettel látogatják. Például az olimpián a magyar konyhának volt a legnagyobb látogatottsága. A más nemzetek a lacipecsenyét – rendes nevén rablópecsenyét – a legjobban ismerik.

– *Vannak-e rossz tulajdonságaik a magyaroknak?*

– Előzőleg már mondtam, hogy nagyon is irigy nép a magyar, főleg egymásra.

Ukránok: – Nem nagyon vannak, habár a többségiek próbálkoznak a magyar tulajdonságokat elsajátítani. Nem a magyar az övékét, hanem fordítva. Egy ukrán lakodalomba magyar szakácsokat hívnak. (13. sz. interjúalany: 51 éves férfi, vasúti tisztviselő; Kárpátalja)

Magyarok: – Minden nemzetnek megvan a maga jellege. A magyarok ridegebbek. A szláv népek jobban ki tudják mutatni a szeretetet. Ellentétben a németekkel, nem szentimentálisak, de igazán tudnak szeretni. Nekünk szikárabb az érzelmi bázisunk. Ez talán a kisebb mennyiségű embercsoportnak a belső védekezőereje. Nem merünk bocsánatot kérni. Úgy sajátosságaink ezek, hogy belénk idegződtek valamilyen sérülés vagy valamilyen védekezési mechanizmus folytán.

Ukránok: – Nyitottabb, spontánabb, kiszolgáltatottabb, jobban becsüli a mások értékeit. A szláv ember mennyiségénél fogva nagyobb biztonságban van, nincs szüksége védekezésre. (14. sz. interjúalany: 71 éves nő, képzőművész; Kárpátalja)

Magyarok: – A magyarok vidámak, mulatósak, vendégszeretőek, szorgalmasak. Minden nemzet között van jó meg rossz ember.

Ukránok: – Az ukránok között sok a nacionalista. Ez rossz. Különbösen ugyanúgy húzza a rabigát, mint mi. Együtt élünk, együtt kell dolgozni. (18. sz. interjúalany: 48 éves nő, könyvkiadói munkatárs; Kárpátalja)

Magyarok: – Vannak jó és rossz [tulajdonságok]. Magától értetődő. Munkaszerető, családszerető, vallásos, barátságos emberek a magyarok. Soha nem haragudtak más népekre. Rossz tulajdonság? Minden nemzetiségben megakad. [Sic!] Hivatalosan nem jó tulajdonság az a hagyományszerűség, hogy a magyar mulatós nép, borívó. Irigység nem jellemző. Kárpátalján a magyarok rögtön rokonszenveznek egymással. Nem találkoztam rosszindulattal, vendégszeretők, rövid idő alatt lehet barátságot kötni.

Ukránok: – Ukránok, ruszinok barátságsszeretők. Ha nem írja be, akkor megmondom, hogy magyarellenese. Talán a hatalom, a rendszer miatt vagy a jobb neveltebbségünk, tanultabbságunk miatt lehet ez. (20. sz. interjúalany: 66 éves férfi, nyugdíjas vasesztergályos; Kárpátalja)

Magyarok: – Szorgalom, becsületesség, széthúzás.

Románok: – Tájékozatlanok, babonások, nem túlzottan szorgalmasak. (27. sz. interjúalany: 41 éves férfi, mérnök; Erdély)

Magyarok: – Szorgalmasak, széthúzóak, akaratosak.

Románok: – Lusták, ravaszak, hajlamosak a becsapásra. (29. sz. interjúalany: 45 éves férfi, vállalkozó; Erdély)

Magyarok: – Tenni vágyás, igényesség, többre vágyás, büszkeség, gőg.

Románok: – Vendégszeretet, emberszeretet, vallásosak, békeszeretet, béketűrés, igénytelenség. (33. sz. interjúalany: 33 éves nő, közgazdász; Erdély)

Magyarok: – Hősiesség, forradalmiasság (nemcsak történelmi, hanem szellemi szempontból is: az új keresése), empátia.

Románok: – Túlságosan elfoglult vagyok e kérdés megválaszolásához. Elismerem bizonyos személyek pozitív tulajdonságait, de nem tu-

dom vonatkoztatni az egész nemzetre. Kulturáltsági szintjük alacsony, civilizációs mutatójuk úgynevezett „balkáni”; alacsony az empátiás készségük. Viszont ezzel szemben magas a nacionalista, sovinszta, xenofób hajlamuk. (37. sz. interjúalany: 33 éves férfi, érettségizett művezető; Erdély)

Magyarok: – Nem olyan könnyen manipulálható, gerincesebb nép.

Románok: – Könnyen manipulálható, így – ahogy én tudom az olténiaiakról – az előljárók, a papok könnyen befolyásolják. (40. sz. interjúalany: 45 éves férfi, bútorgyári munkás; Erdély)

Magyarok: – Az erdélyi magyarokban látom az igazi magyarokat, a magyar jó szívvel látja vendégét, de a székely megbetegíti – annyira vendégszerető. A néphagyományoknak nagy tisztelői vagyunk. Túlfelől [Magyarországon] erre rá se bagóznak. A magyarországiakat szerintem jellemzi a nagyfokú érdektelenség, csak a jólét izgatja.

Románok: – A politikusaikon kívül a románokról csak jó véleményem van. Megértő embereknek ismertem meg [őket]. (41. sz. interjúalany: 29 éves férfi, tanító; Erdély)

Magyarok: – Kevéssé tartunk össze, keményfejűek vagyunk, túl gyakran verjük a mellünket, mert magyarok vagyunk. A magyar jószívű, az utolsó falat kenyerét is megosztja.

Osztrákok: – Jók, amíg igazat ad az ember nekik. (49. sz. interjúalany: 54 éves nő, felszolgáló; Ausztria)

Magyarok: – Nem vagyok megelégedve a műveltségükkel, bölcsességükkel.

Szerbek: – Nacionalisták, de valamikor, amikor a magyarok így nekilendültek, ők is nacionalisták voltak. A szerbek 50 éve csak gyarapítanak az országukat. (51. sz. interjúalany: 65 éves férfi, bőrcserző; Vajdaság)

Magyarok: – Fegyelmezettség, hitükben való kitartás.

Szerbek: – Vadak, erőszakosak, fegyelmezetlenek. (53. sz. interjúalany: 65 éves férfi, kereskedő; Vajdaság)

Magyarok: – Mérsékletesség, ápoltabb munkaszokások, önfegyelem, individualizmus, kevésbé ízléses öltözködés.

Szerbek: – Nagyobb fokú nyíltság és nyitottság, nagyobb közösségi érzés, izléses öltözködés, lobbanékonyság, heves reakciók, kevesebb fegyelem. (55. sz. interjúalany: 30 éves nő, társadalomkutató; Vajdaság)

– Olyan párhuzamot tudnék állítani, hogy a délszláv népek mostani nemzeti felbuzdulása a magyaroknál csaknem százötven évvel ez előtt már lejajlott. Más hasonlóságot nem mondhatok, mert más a kultúra, más a nyelv, más az általános felfogás sok mindenről. Nekem ez a meggyőződése. Egy adott témán belül például egy magyar felfogása merőben más, mint egy délszláv embernek a felfogása. Persze vannak kivételek. (57. sz. interjúalany: 48 éves férfi, középszintű szakember; Vajdaság)

Mint általában, a jellegzetesebb, reflektáltabb válaszokat igyeckünk közölni, s ez a törekvésünk ismét a tanultabb válaszadók felé tolta el az interjúalanyok összetételét. Ha a még lakonikusabb jellemzéseket is közreadtuk volna, akkor még szembetűnőbb lenne az így is érzékelhető tendencia, hogy *a saját csoportról (a magyarságról) a (kisebbségi) nyilatkozók érzékelhetően jobb véleménnyel vannak, mint a másik – jelen esetben a többségi – nemzetről.* (Pedig a „mi” fogalma nélkülözte azt a differenciáló szempontot, hogy az adott országban élő kisebbségi vagy az anyaországi többségi magyarokról van-e szó. Volt azonban válasz, amely erre a különbségre is utalt, az anyaország hátrányára, a szűkebben értelmezett „mi”-csoport javára.)

A fenti interjú válaszok ismét igazolják Henri Tajfel sokszor idézett tételét, mely szerint az *azonos* kategóriába tartozó emberek tulajdonságai vélekedésükben homogenizálódnak, a kategóriák közötti különbségek viszont megnőnek, s az összehasonlításból rendre a *felértékelt saját csoport* kerül ki győztesen.³⁰ Az általánosan érvényes pszichológiai jelenséget, a kategóriák közötti távolságot még markánsabbá teszi az a tény, hogy jelen esetben egy *kisebbségi* és egy *többségi* nemzet különbözőségéről van szó, amely szituáció – mint korábban láttuk – önmagában is aktivizálni képes a kisebbségi tudat önfelértékelő védelmi rendszerét.

³⁰ Tajfel, H.: *Human groups and social categories*. Cambridge, 1981, Cambridge University Press. A jelenség részletesebb elemzését lásd még Hunyady Gy.: i. m. *Új Pedagógiai Szemle*, 1997, 10. sz.; Pataki F.: i. m. *Magyar Tudomány*, 1997, 2. sz.

Ezt a védelmi rendszert tettük további próbára, amikor az interjú beszélgetések során egy *zárt kérdést* intéztünk a 60 interjúalanyhoz, amellyel a kisebbségnek a többségi néppel szembeni lehetséges viselkedési stratégiáit kívántuk modellezni: a beolvadástól a kooperáción át a különállás megőrzéséig. (Az utóbbi két választípus lényegében csak hangsúlyában különbözött, hiszen a kooperatív válasz sem jelentett önfeladást, inkább valamilyen kettős kötődést.) A válaszlehetőség kiválasztása után a kérdezett arra kértük, hogy indokolja meg választását. Maga a kérdés – és az előre megadott három válaszlehetőség – így hangzott:

„A Közép-Európában – Magyarországon kívül – élő magyarság és az ország – ahol él – kapcsolatáról szóló vélekedések közül Ön melyikkel ért egyet leginkább? Indokolja meg!”

– Jó, ha a kisebbségi magyarság minél előbb beolvad (asszimilálódik) az adott ország társadalmába.

– Jó, ha a kisebbségi magyarság megőrzi különállását, nemzeti sajátosságait.

– Jó, ha a kisebbségi magyarok egyaránt kötődnek a többségi és a magyar nemzethez.

Az első (asszimilációs) válaszlehetőséget a 60 interjúalany közül *senki* nem választotta. A második választípus (27-en választották) – és választásának néhány indoklása – így hangzott:

– „Jó, ha a kisebbségi magyarság megőrzi különállását, nemzeti sajátosságait. Miért döntött így?”

– Mert a szlovákok az asszimilálódást sürgetik, ez egyre inkább arra ösztönöz, hogy megtartsuk nemzetiségünket, és megőrizzük népi hagyományainkat. Ők nem értik meg, hogy mi itt születünk, nekünk is itt a hazánk, mint nekik. Egyre jobban kiéleződik bennük a nemzetgyűlölet. De ha mi, akik szívvel-lélekkel magyarnak valljuk magunkat, elhagyjuk hagyományainkat, akkor itt sajnos hamarosan elveszik a magyarság. (1. sz. interjúalany: 56 éves férfi, technikus; Szlovákia)

– Mert a két nemzet között vannak olyan különbségek, melyek nem engedik meg, hogy egyaránt kötődjenek a kisebbségi magyarok mindkét nemzethez. (12. sz. interjúalany: 36 éves férfi, vállalkozó; Szlovákia)

– Mert így megmarad az ember magyarnak, ha meg be akar olvadni, előbb-utóbb nem lesz magyar. Nagyon sokan megteszik ezt, meg is tették.

– *Miért rossz ez?*

– Azért rossz, mert már nem is magyar. Az már nem is tud örülni a magyar sikernek. Annak mindegy, hogy egy sportjátékon például nyerünk vagy veszítünk. Haza nélkülivé válik. Mikor a Himnuszt meghallom, a könny mindig kicsordul a szememből, pedig nekem még nem húzták, s nem is vagyok Magyarországon. Talán ezért. Már csak azért is büszke vagyok magyarságomra, mert a nagyhatalmak közül még egy sem tudta eltörölni ezt a maroknyi népet. (13. sz. interjúalany: 51 éves férfi, vasúti tisztviselő; Kárpátalja)

– Azért jó, ha a kisebbségi magyarság megőrzi különállását, nemzeti sajátosságait, mert ha ezt feladja, akkor lényegében rálép a kollektív öngyilkosság útjára, elpusztul, ezzel pedig egyaránt veszteség éri egész nemzetét (tehát az anyaországban élő magyarságot is), és az egész emberiség is szegényebb lesz egy értékes színfolttal. (15. sz. interjúalany: 29 éves férfi, újságíró; Kárpátalja)

– Ha nem áruljuk el nemzetünket, nemzetiségünket – ezt a becsületes, objektíven gondolkodó többség is értékeli. Általában ők sem szeretik a janicsárokat, csak felhasználják őket. (27. sz. interjúalany: 41 éves férfi, mérnök; Erdély)

– Ha a kisebbségi magyarság nem őrzi meg nemzeti sajátosságait, menthetetlenül beolvad. (30. sz. interjúalany: 36 éves titkárnő; Erdély)

– Azért, mert szerintem az erdélyi magyarságnak meg kell őriznie függetlenségét, meg kell maradnia erdélyinek, mert Erdély a szülőhazája, itt érzi itthon magát. Az erdélyi magyarok csak [...] mindenféle külső befolyás nélkül lehetnek igazán önmaguk. (33. sz. interjúalany: 33 éves közgazdász; Erdély)

– Kultúránk, vérmérsékletünk, történelmünk stb. nagyon különbözik a románokétól. Kapcsolataink velük – a többségi nemzettel – nagyon lazák lehetnek csak; e két népet nem lehet ötvözni. S nem utolsósorban, ha arra gondolunk, hogy Erdély, a soknemzetiségű Erdély sokáig független fejedelemség, tartomány [...] volt, ahol sokszor jól alakultak a dolgok, ahol sokszor felvirágzott az élet és a kultúra. Igazat adunk Kós Károlyéknak, akik kitalálták a „transzszilvanizmus” szót, s azt feltöltötték kellő tartalommal. Lényegében „másságról” van itt szó. Enyhén

különbözőnk az anyanemzettől. Másak az álmaink, másak a terveink, s nem vagyunk annyira pesszimisták. (És persze éhesebbek vagyunk.) (34. sz. interjúalany: 32 éves férfi, gazdálkodó; Erdély)

– Csak így lehet megőrizni a nemzeti öntudatot és nem asszimilálódni. Minden országban a többségi nemzet keretében vannak sovíniszták, nacionalisták, akiket jó lesz sakkban tartani. (35. sz. interjúalany: 30 éves férfi, zöldségtermesztő; Erdély)

– A kisebbségnek szüksége van egy bizonyos önállóságra, szorosan kötődnie kell anyanemzetéhez, de a többségi nemzettől sem izolálódhat el teljesen. (44. sz. interjúalany: 24 éves férfi, tanár; Szlovákia)

– Ellenzem, hogy megszűnjünk létezni mint magyarok, ezért nem értek egyet az asszimilálódással. A többséghez való kötődés egy lépcső az asszimilálódáshoz. (54. sz. interjúalany: 51 éves tanárnő; Vajdaság)

– A beolvadás csak természetes folyamatként indokolt. A vajdasági magyarság nagy része más, mint a magyarországi. (55. sz. interjúalany: 30 éves társadalomkutató nő; Vajdaság)

– Mert ebben látom azt, hogy megőrződhet a magyarság folytonossága. Az első lehetőséget [asszimiláció] kizártnak tartom, de a harmadik válasszal [egyaránt kötődni a többségi és a magyar nemzethez] sem egyezem, mert az embernek illik talán a többségi nemzethez kötődni, de azért saját fajtáját, saját nemzetét, identitását mindenféleképpen meg kell őrizni. (57. sz. interjúalany: 48 éves férfi, technikus; Vajdaság)

– Jó, ha a kisebbségi magyarok kötődnek a többségi és a magyar nemzethez, de az „egyaránt” az nem jó. Az egyarántból valószínűleg az következik, hogy mind lazábban a saját nemzetéhez, és mind szorosabban a többségi nemzethez. Nem lehet egyaránt sokáig, az valamire eltolódik. Inkább az egyik oldalra, s akkor nem asszimilálódik olyan hamar. Az, hogy asszimilálódik bizonyos százalékban, az egy normális dolog, de nem jó az, hogyha túl hamar beadja tömegesen egy közösség a derekát, mert akkor nem értékeli önmagát, vagy többre értékeli a másikat, mint a sajátját. (59. sz. interjúalany: 48 éves férfi, technológus; Vajdaság)

A harmadik választípus (a 60 interjúalanyból 31 választotta), így hangzott:

– „Jó, ha a kisebbségi magyarok egyaránt kötődnek a többségi és a magyar nemzethez.” A „miért döntött így” kérdésre – többek között – a következő indokok hangzottak el:

– Minden nemzetnek megvan a maga gazdagsága, színessége. Enélkül vesz-tene a világ. Ha már többnemzetiségű államban lakom, illő tudni (és szá-momra normális) a többségi és az anyanyelvet, és együttélésre kell töreked-ni. (4. sz. interjúalany: 28 éves, főiskolát végzett zenész férfi; Szlovákia)

– A magyar nemzethez származás és nemzetiség miatt. A szlovákhöz pedig azért, mert tiszteletben kell tartani az államot, ahol élünk, annak kultúráját, ünnepeit, például illik tudni egymás népdalait. Tudom, hogy sokan nem értenek ezzel egyet, én ezt vallom és vállalom. (6. sz. interjú-alany: 37 éves tisztviselő; Szlovákia)

– Nekem vegyes házasságom van, fiaim is „vegyesek”, egyik menyem szlovák, másik magyar. Nehéz [...] egész emberként mindkettőhöz tar-tozni, de csak ezt látom megoldásnak. (7. sz. interjúalany: 53 éves kö-zépiskolai tanárnő; Szlovákia)

– Azért, mert ha több nemzet él egymás mellett, jó, ha a másokban nem az ellenséget látjuk elsősorban, s így békében tudjunk – különböző nem-zetek – egymás mellett élni. (10. sz. interjúalany: 40 éves nyugdíjas egész-ségügyi nővér; Szlovákia)

– Nemzetiség szerint nem kell szétválasztani az embereket, mivel egy országban élünk, így helyes, ha együtt tart a nép nemzetiségre való tekin-tet nélkül. (11. sz. interjúalany: 31 éves betanított munkásnő; Szlovákia)

– Soha sehol nem éreztem magam kisebbségben. Miután nyelvi nehé-zségeim nem voltak, abban a pillanatban, mihelyst egy idegen környe-zetbe kerültem, a legmagasabb szinten kívántam annak a kultúráját megismerni, érteni, magamba szívni, összehasonlítani, adaptálni, kö-vetkezőképpen nem volt olyan közeg, amelyikben engem kisebbségi-nek tituláltak volna. Ennek csak egy titka lehet, hogy az ember megta-nulja a másiktól a nyelvét, a másiktól a kultúráját, s akkor tud közös nevezőre jutni. Csak a nyelvi csököttség, meg az elkülönülés, az a nem-

zetiségi álláspont, hogy én különb vagyok, azért, mert más vagyok, okozhat problémákat. Ha viszont nem vagyok különb, csak más, azt a más-ságot minden nemzet szívesen fogadja. (14. sz. interjúalany: 71 éves nő, érettségizett képzőművész; Kárpátalja)

– Hová, kihez tartozzon? Így hozta a történelem. Szomorú helyzet, hogy itt rekedtünk, pontosabban én ide születtem. Így pedig nincs más választásom, mint a kötődés. Mit csináljak a szomszédaimmal, a kollégákkal, akik nem magyarok? De azért nem akarok beolvadni, a függetlenségemet meg kell tartanom. (18. sz. interjúalany: 48 éves nő, középszintű szellemi dolgozó; Kárpátalja)

– Ha egyszer ukrán földön élünk, kell hogy szeressük azt az államot, amely kenyeret ad, lakást ad, iskoláztat. Csupán magyarnak lenni idegen földön, az nem ad semmit. Nem mondhatjuk, hogy elköteleztettek vagyunk, de azért szeretjük a más népeket, mert nem küldhetjük haza, együtt kell élnünk. (20. sz. interjúalany: 66 éves nyugdíjas vasesztergályos férfi; Kárpátalja)

– Így lenne rendjén! Csak legyenek megadva jogaink, ne legyenek hátrányos megkülönböztetések, a többség tartsa tiszteletbe a mi anyanyelvünket, érzelmeinket is. (23. sz. interjúalany: 48 éves elárúsítónő; Erdély)

– Az általános emberi értékek szempontjából nem fontos a nemzet és nemzetiség; a jó emberekkel barátságban kell élni, ha japán, ha kínai. (32. sz. interjúalany: 24 éves férfi, esztergályos; Erdély)

– Érzelmileg inkább a második válasz [„jó, ha a kisebbségi magyarság megőrzi különállását, nemzeti sajátosságait”] mellett szavaznék, viszont az adott szociálgazdasági, politikai körülmények között szükségünk van a többségben lévő nemzettel együttműködni bizonyos mértékig (gazdaság, kultúra). (37. sz. interjúalany: 33 éves férfi, művezető; Erdély)

– Az ember egy közösségben csak nem állhat teljesen külön. Egy vegyes országban sovíniszták nem lehetünk. El kell fogadjuk őket is. Az együttéléshez ez is kell. (38. sz. interjúalany: 31 éves férfi, érettségizett nyomdász; Erdély)

– Mert a magyarságot meg kell őrizni, de a mindennapi életben a saját egyéni-közösségi érdekeink szerint hat, ha lojális a befogadó nemzet iránt. (45. sz. interjúalany: 63 éves férfi, műszerész; Ausztria)

– Fontos a befogadó országhoz való lojalitás, a törvények tisztelete, hiszen ők adtak menedékjogot. Engem is csak úgy tisztelnek, s ismernek el, ha az ő kultúrájukat is ismerem, s nem gettósodunk. De el is várom az én/mi irányunkba való egyenjogú kezelést. (46. sz. interjúalany: 55 éves nő, érettségizett munkás; Ausztria)

– Jó, ha megértjük egymást másokkal. Elég bajt okozott már a háborúskodás. De ne csak mi akarjunk kötődni a szerbekhez: akarjanak ők is velünk élni! (56. sz. interjúalany: 42 éves takarítónő; Vajdaság)

– Mert vegyes házasságban élek, és kötődöm feleségem családjához is, ahol eddig még nem tapasztaltam semmilyen gyűlölködést. Sajnos az ember nem mindig a maga ura. Ha úgy hozza a sors, vegyes házasságra kerül sor. Én szívvel-lélekkel magyar vagyok, gyermekeimhez én csak magyarul beszélek, de félek, hogy az unokáim majd egyszer, ha lesznek, már nem így fognak érezni. (60. sz. interjúalany: 33 éves férfi, magángazdálkodó; Szlovákia)

A válaszokban elég sok meditatív, töprengő elem található. A kisebbségi sors nagy dilemmái közül az *együttműködés* vagy *elkülönülés* alternatíva maradt csak talpon: az *asszimilációt* – mint perspektívát, mint célkitűzést – általában elutasítják a kisebbségi kérdezők. A töprengő attitűd forrása pedig az, hogy sokan legszívesebben mindkét lehetőséget megjelölték volna. Hiszen az együttélés szükségessége történelmi tény, és ezt sokan (legfeljebb némi rezignációval ötvözve) meglehetősen békülékenységgel veszik tudomásul. Ugyanakkor a saját identitás megőrzése is általános szándék, amelyet sokszor az önazonosság, a sajátos és „értékes színfolt” *elvesztésének* lehetősége inspirál, és egyben – félelemként – be is árnyékol.

8. Más népekkel való kapcsolat

Kérdőívünkbe beleszerkesztettünk egy olyan kérdést is, amely szintén a más etnikumokhoz való viszony felderítését célozta, de itt az „ők” kategóriáját nemcsak a többségi nemzetek jelentették, hanem mindazon népek, amelyekkel a magyarok *egy országban, illetve szomszédságban élnek*.

Kérdésünk nem e népek minősítését kérte, hanem azt próbálta kideríteni, hogy a különböző (itt nyolc!) országban élő magyarok *hogyan értékelik a kapcsolatukat* ezekkel az etnikumokkal. A kérdőív minden országban azokat a népeket sorolta fel, amelyekkel a magyarok ott sűrűbben találkozhatnak, tehát nem minden országban kérdeztünk rá minden (összesen 15) nemzetiségre. (Ezért a 4. táblázat, amely országonként és népenként mutatja be a kapcsolatot minősítő átlagos pontszámokat,³¹ üres cellákat is tartalmaz!) De így is viszonylag gazdag lehetőséget nyújt arra, hogy az egyes etnikumokhoz való viszonyulást több régió szemszögéből vizsgálhassuk.

Így például kiderül, hogy az *osztrákokkal* való kapcsolatot egyaránt jónak ítélik a magyarországi, a horvátországi, a szlovéniai és – az egész táblázat *legmagasabb értékével*, mint a legelégedettebb kisebbség – maguk az ausztriai magyarok. Ugyancsak *egyhangúlag jónak* ítéltetik (öt ország magyar válaszadóinak szavazata alapján) a *horvátokkal* való kapcsolat: ezt is ott tartják a legjobbnak, ahol a horvát többségi népnek számít (vagyis Horvátországban). Szolidabb mértékben hasonló a helyzet a *szlovénokkal* is. Csupa pozitív értéket kaptak (legalább két régió szavazata alapján) még a *németek* és a *ruszinok*.

Vegyesen pozitív és negatív a minősítésük a *cseheknek* (akik a szlovákiai magyaroktól kapták a legjobb „osztályzatot”). Ugyancsak vegyesen (negatívan, „közömbösen”, illetve pozitívan) ítéltetett meg a *románokkal* és a *szlovákokkal* való kapcsolat. (A romániai, illetve a szlovákiai magyarok átlagpontszámai a 0 körül mozognak, vagyis közömbösek – igaz, hogy a pozitív tartományban.) A *szerbekhez* való viszony szinte mindenütt negatívan értékelődik – kivéve a Vajdaságot, ami azt sejteti, hogy a pozitív válaszok nemcsak toleranciáról és nagyvonalúságról tanúskodhatnak, hanem visszafogottságról és esetleg félelelmről is.

Olyan etnikum egy sem akadt, amelyikkel a magyarok kapcsolata minden országban egyértelműen negatívan alakult volna. Legközelebb ehhez a helyzethez a *cigányság* áll: róluk – a Vajdaság kivételével – minden régióban *negatív* értékeket kaptunk. A legnegatívabbat épp *Magyarországon*, ahol nemcsak a romákkal, hanem a románokkal való kapcsolat is a legnagyobb negatív értéket mutatja. Vagyis a kisebbségi helyzet, az interetnikus együttélési gyakorlat mintha *megértőbbé, nyitottabbá* (vagy nyilatkozataiban egyszerűen csak *óvatosabbá*?) tenné a más kisebbségekhez, illetve a más népekhez való viszonyt. Továbbmenve:

³¹ A mínusz számok (0 és -5 között) az inkább rossznak, a plusz számok (0 és +5 között) az inkább jónak minősített kapcsolatokat jelentik.

4. táblázat

„Hogyan értékeli Ön saját tapasztalatai alapján a magyarok kapcsolatát...” (Nyolc ország magyar nemzetiségű polgárainak értékelő válasza alapján) 1992–1997

Magyarokkal egy országban élő (ill. szomszédos népek nemzetiségek	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis- Jugoszlávia (Vajdaság)	Horvátország	Szlovénia (Mura-vidék)	Ausztria (főleg Bécs, Linz és Wels)	Magyarország (vidék)
... a cigányokkal	- 1,56	- 1,43	- 1,09	+0,44	- 1,56	- 1,01	-	- 3,60
a ciganóráccal	-	-	-	+1,53	-	-	-	-
a csehekkel	+2,80	-	-	-	-	-	+0,92	- 0,61
a horvátokkal	-	-	-	+2,39	+3,11	+1,02	+1,09	+0,45
a lengyelekkel	-	-	-	-	-	-	-	+2,33
a németekkel	+2,33	-	+2,47	-	-	-	-	-
az olaszokkal	-	-	-	-	-	+1,54	-	-
az oroszokkal	-	+1,70	-	-	-	-	-	-
az osztrákokkal	-	-	-	-	+2,70	+2,21	+3,72	+3,18
a románokkal	-	-	+0,13	+0,01	-	-	-	- 2,84
a ruszinokkal	+0,57	+1,81	-	-	-	-	-	-
a szerbekkel	-	-	-0,54	+1,49	- 2,34	- 2,34	-	- 2,20
a szlovákokkal	+0,09	-	-	+1,04	-	-	- 1,74	- 1,87
a szlovénekkel	-	-	-	-	+2,74	+2,74	+1,72	-
az ukránokkal	-	+1,21	-	-	-	-	-	-

–: nincs adat

Nagyon jó

Inkább jó, mint rossz

Közömbös

Inkább rossz, mint jó

Nagyon rossz

egy-egy népet (illetve a vele kialakított kapcsolatot) általában ott ítélik meg a legpozitívabban, ahol az adott ország többségi nemzetét képezi. A szakirodalom jól ismeri (és „kontaktushipotézisnek” nevezi³²) azt a jelenséget, amikor a különböző nemzetiségű csoportok együttélése vagy sűrűbb érintkezése javítja az egymásról kialakított képet. Ahogy a mi adataink is a környező népeket Magyarországról nézve kritikusabban ítélik meg, mint a szlovákok, az erdélyi, a vajdasági magyarok, úgy a szlovákoknak és a románoknak a magyarságról alkotott képe – különböző felmérési eredmények szerint³³ – pozitívabbnak mutatkozott az együttélés szinterein: Dél-Szlovákiában és Erdélyben, mint Észak-Szlovákiában és Ó-Romániában (a Regátban).

Természetesen felmerülhet a kérdés, hogy a „kontaktushipotézis” jelenségében milyen mértékben van jelen a másik – közelebből ismert – nemzetiség valódi elfogadása, és mekkora szerepet játszik benne az ideálisnak épp nem tekintett, de kikerülhetetlen helyzet lélektani racionalizálása, – a jobb elviselhetőség kedvéért történt – pozitív átszínezése. Valószínű, hogy a jelenségben mindkét elem szerepet játszik: a belülről jövő elfogadás megnövekvő esélyére utal például az a korábbi (értékszociológiai) tapasztalatunk, amely szerint a homogén etnikai szituációtól a szórványhelyzet felé haladva a magyar kisebbség egyre fontosabbnak ítélte (etnikai vonatkozásoktól függetlenül) a toleranciát mint értéket; másrészt az előző fejezetben olvasható (a többségi népekről szóló) mélyinterjúk megnyilatkozásokban több olyan kitételrel is találkozhattunk, amelyből ez a „pozitívizáló” attitűd érződött ki.

Felmerült a kérdés, hogy a válaszadók társadalmi státusa milyen irányban befolyásolja vélekedésüket. Kézenfekvő lenne egy olyan hipotézis felállítása, hogy a kvalifikáció szintjének emelkedésével a környező népek megítélése egyre előítélet-mentesebbé és elfogadóbbá válik. Csakhogy kérdésünk igazából nem a népek, hanem a velük való kapcsolat milyenségének megítélésére szólított fel, amely ugyan nem független az adott nemzetiségekről alkotott véleményről, de – úgy vélem – mégis konkrétabb és kevésbé ideologikus, mint az utóbbi. Talán, legalábbis részben, ez lehetett az oka, hogy a magyarországi (vidéki) válaszadók körében nem teljesült a fenti hipotetikus elvárás. Három

³² Hunyady Gy.: i. m. *Új Pedagógiai Szemle*, 1997, 10. sz. 52. p.

³³ Rozsová, Tátjana – Butorová, Zora: Szlovákok és magyarok Szlovákiában. *Európai Utas*, 1992, 2. sz.; Bordás, S. et al.: *Ellenpróbák*. I. m.; Galat, Mara-Iliena – Kivu, Mircea: Az RMDSZ egy közvéleménykutatás tükrében. *Korunk*, 1994, 3. sz.; Kende Péter: *Többség versus kisebbség mint szociálpszichológiai probléma*. 1994. (Kézirat.)

olyan nemzettel (*román, szlovák, szerb*), amely jelentős számú magyar kisebbségek többségi nemzetét képezi (tegyük hozzá: és nem mindig közmegelégedésre tölti be ezt a szerepet), épp az *értelmiségiek* (a románok esetében a nyugdíjasokkal együtt) találták a *legfelhősebbnek* a magyarok kapcsolatát. (Legjobbna pedig főként a fizikai dolgozók.) Ugyancsak az értelmiség volt az, amely viszont a magyaroknak a *horvátokhoz, osztrákokhoz és a lengyelekhez* való viszonyát minden réteg közül a *legjobbna* értékelte. Tehát a (vidéki) magyar értelmiség nem teljesítette hipotézisünk elvárásait, hanem ehelyett – mint ideológia-fogyasztó és ideológiatermelő réteg – a társadalom számára mintegy irányt mutat az interetnikus kapcsolatok kezelésére: egyes népeket (mint jelentős nemzeti sérelmek okozóit), közvetett módon ugyan, de erősen kritizál, másokat pedig – mert szövetségesnek érzi őket – erősen favorizál. A *cigányság* megítélésében az értelmiség nem játszott kitüntetett szerepet: itt minden társadalmi réteg nagyon kedvezőtlen véleményt nyilvánított (legnegatívabban a nyugdíjasok) – ennek az etnikai relációnak a negatív megítélésében meglehetősen társadalmi konszenzus alakult ki.

Mindez tehát az anyaországra érvényes. A *környező országokban* élő magyarok esetében külön szemponttá avattuk, hogy a *maguk többségi nemzetéhez* fűződő kapcsolatnak milyen rétegspecifikus vonásai vannak. (A változók között – mivel az identitás- és nemzetkép-problematikát alapvetően kulturális jelenségnek tartom – szokásosan a könyvolvasás gyakoriságát is szerepeltetem.) Mivel a *romákhoz* való viszony a jelek szerint az egész térségben problematikus, az alábbiakban indokolt ezt a relációt is kiemelni.

A *szlovákiai magyaroknak* a *szlovákokkal* való kapcsolatát átlagosan a „*se nem jó, se nem rossz*” vélekedés jellemezte. Az értelmiség véleménye közel állt ehhez az állásponthoz. Az átlagtól való legnagyobb eltérést *negatív* irányban az inaktívok (elsősorban nyugdíjasok), a nem olvasók és a szórványban élők körében lehetett észlelni: ők ítélték legrosszabbnak ezt a kapcsolatot. Legjobbna viszont a „középen” állók: az egyéb szellemi dolgozók (tehát nem az értelmiségiek), a közepes olvasók és az etnikailag „közepesen” vegyes területek (ahol a magyarság részaránya 30 és 70% között volt). A *cigányság* esetében a különböző rétegek véleménye kisebb mértékben szóródik, mint a szlovákok esetében, de a velük való kapcsolat rétegspecifikus jegyei hasonlóak a fentiekhez. (Annyi a különbség, hogy a nyugdíjasok helyett a fizikai dolgozók ítélték meg legnegatívabban a romákkal való kapcsolatot.)

Kárpátalján a magyarok körében nemcsak az országnak nevet adó *ukránok*, hanem a korábban domináns szerepű *oroszok* viszonylatában is – az átlagosan enyhe pozitív vélekedés – hasonló rétegspecifikus jegyek mentén differenciálódott, mint a szlovákiai magyarok esetében, azzal a különbséggel, hogy az interetnikus kapcsolatokat itt nem a szórvány-, hanem a tömbmagyarság ítélte meg a legszkeptikusabban. A *cigánysághoz* fűződő átlagában véve enyhén negatív kapcsolatot épp a többnyire negativisztikus beállítottságú, könnyvet nem olvasó nyugdíjasok ítélik a legkevésbé rossznak, és a közepes státusú rétegek a legrosszabbnak.

Erdélyben a *románokhoz* fűződő, általánosságban véve közömbös (se nem jó, se nem rossz) kapcsolat csak kevésbé differenciálódik a különböző rétegek véleményében: a rétegspecifikus vonások halványan, viszonylag kis szórással jelentkeznek. Speciális vonásként színre lép az értelmiség, amely – az összes réteg közül – a legnegatívabb értékelést adja a magyar–román, és a legpozitívabbat a magyar–*német*, sőt a magyar–*cigány* kapcsolatáról. (Ez utóbbi valószínűleg viszontgesztus a cigányságnak az 1990-es marosvásárhelyi pogrom idején tanúsított szolidaritásáért.)

A *Vajdaság* speciális vonása, hogy az ott élő magyarok minden regisztrált interetnikus kapcsolata (a magyar–roma viszonylat is) pozitív előjelű volt. Igaz ugyan, hogy nem a többségi néppel, hanem a *horvátokkal* rokonszenveznek leginkább, de a *szerbekhez* is jól érzékelhető pozitív kapcsolat fűzi őket. Ez utóbbi viszonylatot a (nem olvasó) nyugdíjas és fizikai foglalkozású rétegek találják a legjobbnak, és a (legalább közepes szinten olvasó) értelmiségiek, valamint a szórvány a legrosszabbnak. Az értelmiség ítéli meg a legnegatívabban a *romákkal* való kapcsolatot is.

A kisebbségben élő magyarok körében a többségi nemzetről kialakított vélekedésnek kétféle rétegspecifikus modelljét tapasztaltuk. Az egyik (Szlovákiában és Kárpátalján regisztrált) modell szerint a *kapcsolatot a szociológiai „közép”* (diploma nélküli szellemi dolgozók, közepes olvasásgyakoriság, közepesen vegyes etnikai összetétel) *érzékeli a legjobbnak, és az alacsonyán kvalifikált (nem olvasó) nyugdíjasok a legrosszabbnak*. Ebben a modellben az értelmiségi vélemény az átlag körül helyezkedik el. A másik modell Erdélyre és a Vajdaságra jellemző: itt *színre lép az értelmiség, és – mintegy a nemzeti kisebbségi érdekek védelmezőjeként – az összes réteg közül ő szemléli a legkritikusabban a kisebbség-többség viszonyt, míg legfelhőtlenebbnek (a kevésbé tájékozott: nem olvasó) nyugdíjasok és fizikai dolgozók látják ezt a kapcsolatot*. (Természetesen a kapcsolatok fogyatékoságainak kritikus kezelése nem okvetlenül jelenti a kapcsolat másik oldalán lévő nép, illetve a kapcsolat javíthatóságának elutasítását!)

A magyarságnak egy adott területen mért *részaránya* – mint független változó – nem vált típusalkotó jeggyé: a kisebbség-többség viszonyt hol a szloványban (Szlovákia, Vajdaság), hol a tömbmagyar vidékeken (Kárpátalja) ítélték meg kritikusabban. A roma népességgel kapcsolatos véleménynyilvánítások rétegspecifikus jellemzői sem álltak össze koherens képpé: régióként más-más rétegek voltak elfogadóbbak, illetve kritikusabbak.

A fenti két modell közül – az értelmiség (kisebbségvédő) szerepvállalása miatt – a második (tehát az erdélyi és a vajdasági) képlet hasonlít inkább a magyarországi szituációhoz. De az is lehet, hogy immár *egy harmadik modellben* kell gondolkodnunk: az (alacsony mintaelemszámú) *szlovéniai* és a tárgyalt felméréssorozaton kívül végzett *horvátországi* vizsgálat mintha igazolná előzetes hipotetikus elvárásainkat: *az iskolázottság növekedésével viszonylag következetesen emelkedik az együtt élő, illetve szomszédos népekkel* (horvátokkal, szlovénekkel, osztrákokkal) *való kapcsolat pozitív megítélése, illetve csökken* (ha nem is mindig egyenletesen) *a negatívan megítélt* (szerb és roma) *kapcsolatok elutasító attitűdjé.*³⁴ Ezen túl Horvátországban „kiegyenesedett”, viszonylag egyértelművé vált a magyarság részarányából képzett mutató hatásmechanizmusa is: általában *a szlovány* (ahol a magyarság részaránya 10, illetve 30% alatt volt) *mutatkozott az interetnikus kapcsolatok legtoleránsabb megítélőjének.* A horvátországi felmérés során végeztünk még egy kiegészítő vizsgálatot is: az interetnikus kapcsolatok értékelési módját egybevetettük az értékelő *nemzeti identitástudatának* típusbesorolásával. Markáns következetességgel azt tapasztaltuk, hogy azok voltak a *legelfogadóbbak* és (egy véres háború után!) a *legkevésbé elutasítók, akik a legstabilabbnak mondható* („cselekvéses felállaló”, „valahová tartozni akaró”) *identitástípusokat* képviselték. (A negatív kapcsolatok – szerbek, cigányok – feldolgozásában, lehetőleg legenyhébb megítélésében az említettek mellett a „pozitív érzelmekkel” jellemezhető identitáskategória is élen járó szerepet vállalt.) Ellenkező előjelű magatartással pedig főleg a „származásos” és/vagy a magyarságát „természetes adottságnak” tekintő identitástípusokban talákoztunk. Vagyis a jelek szerint *az*

³⁴ Hogy a Kárpát-medence etnikai térképe kikerekedjék, a 4. táblázatban közzétettük horvátországi vizsgálatunk eredményeit is, holott ezekhez a többinél később, 1997 őszén jutottunk. Mivel a szlovéniai felmérés szintén a későbbi (1995-ös) kutatási szakaszban zajlott, amellyel szerény számú (105 fő) válaszdát jelentett, nem tudjuk pontosan, hogy az a bizonyos „harmadik” típus az *újabb idők* vagy a *nyugati* felmérési helyszín terméke-e inkább.

interetnikus tolerancia egyik fontos feltételének a pozitív jellegű, felvállalt és kellően tudatosított saját nemzeti identitás tekinthető. (E kérdésre később még visszatérünk.)

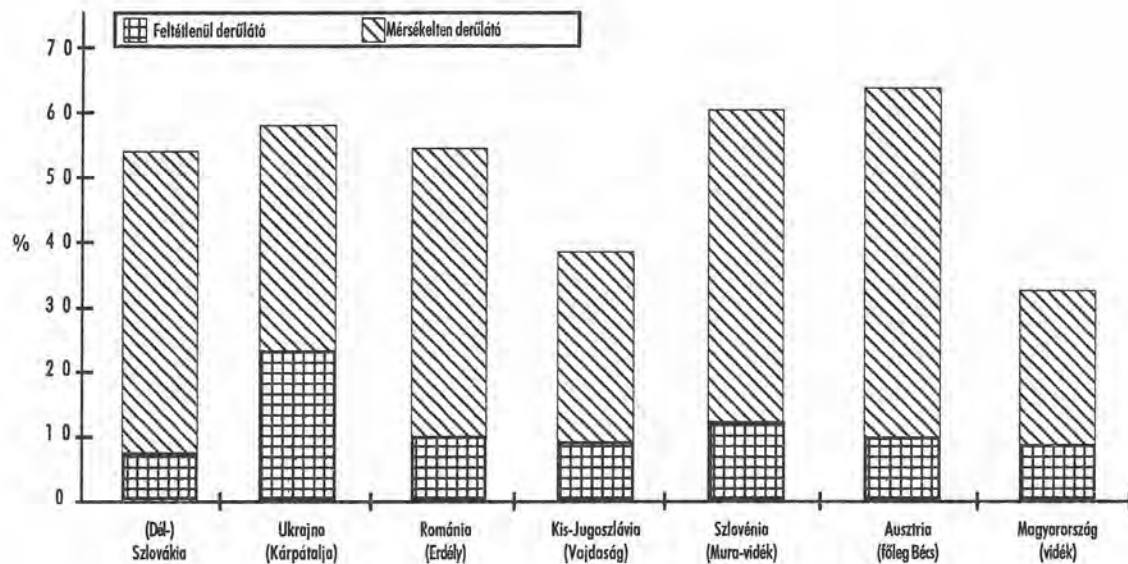
Végül felmerül a kérdés, hogy vajon a horvátországi (és szlovéniai?) magyarok modelljének kialakulásában mi játszott nagyobb szerepet: a rendszerváltozás kezdeti éveiben tapasztalt mindent végre kimondani vágyás és a közép-európai felhorgadt indulatok idő múlásával jelentkező *lecsillapodása*; a *nyugatra tájolttság* „genius locijának” jó-tékony hatása; esetleg a pusztító délszláv testvérháború után keletkező *katarzisélmény* (ha volt ilyen) – vagy mindez együtt? Ezt a kérdést egyelőre csak feltenni tudjuk, megválaszolni nem.

9. Nemzeti jövőkép

Általánosságban véve a magyarországi társadalom a jövővel felettébb bizonytalan viszonyban áll. Egy kilencvenes évek közepén végzett reprezentatív felmérés szerint ez a bizonytalanság (vagy ellentmondásosság) a felnőtt népesség mintegy 50–70 százalékát jellemzi, főleg az alacsonyabb iskolázottságú, idősebb falusi embereket. 1995-ben a magyar társadalomnak csak egyharmada bizonyult optimistának anyagi gyarapodásának jövőbeli esélyeit illetően.³⁵

Ilyen közegben nem meglepő, ha a nemzeti közösség jövőjének megítélésében is meglehetősen borúlátó képet kaptunk – Magyarországon. A határon kívüli magyar népcsoportokat sok szempontból nehezebb sorsuk nem gátolja meg abban, hogy sokkal derülátóbban ítélik meg *amagyság távolabbi jövőjét*, mint az anyaországban élők teszik (lásd az 5. és 6. ábrát, valamint a Függelék X. táblázatát). A „*Hogyan látja Ön a magyság távolabbi jövőjét?*” kérdésünk nyitott volt, a válaszokat utólag kategorizáltuk. Az ausztriai (jelen esetben csak bécsi) magyarok optimizmusát nem nehéz megérteni, de a gazdaságilag nagyon nehéz helyzetben lévő kárpátaljai magyarok bizakodása már nyilvánvalóan csak belső forrásból táplálkozhatott (a legderülátóbb válaszkategóriába 27 százalékuk sorolódott, szemben a magyarországiak

³⁵ Hideg Éva – Nováky Erzsébet: A jövőhöz való viszonyunk. *Magyar Tudomány*, 1998, 1.sz.

5. ábra

„Hogyan látja Ön a magyarság távolabbi jövőjét?”

(Hét ország magyar anyanyelvű polgárainak válasza alapján) 1991–1995

9 százalékaival). Ugyanígy a vajdasági magyaroké is, akik a felbomló Jugoszlávia háborús tüzeitől megperzselve, a katonai behívó elől bujdosva, nélkülözésektől és félelmektől sanyargatva is kevésbé borulatók voltak (41%), mint a magyarországi válaszadók (47%). Nem vagyunk könnyű helyzetben, ha hét ország magyarságának jövőképét derű- és borulátásuk mértéke szerint rangsorolni akarjuk. Nyilván ezt többféleképpen is megtehetnénk, attól függően, hogy a „mérsékelt” és „nagy” fokozatokat is figyelembe vesszük-e, de nehéz lenne olyan reális rangsort alkotni, ahol nem az ausztriai és a kárpátaljai (és a szlovéniai?) magyarok lennének a legoptimistábbak, s ne a magyarországiak (majd a vajdaságiak) a legborulatóbbak.³⁶

A horvátországi magyarok valamivel később (1997-ben) regisztrált jövőképének fő sajátossága – a mérsékelt bizakodás mellett – a *bizonytalanság* volt. A jövőkép időbeli alakulásának kijelzőjeként friss (1998-as) erdélyi adataink a korábbi (a kilencvenes évek első feléből származó) erdélyi adatokhoz képest nem mutatnak egyik irányban sem jelentősebb változást. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a többi országban ilyen változás nem következhetett be.

A sivár magyarországi kedélyállapot és perspektívátlanságba hajló jövőkép okaira most nem feladatunk kitérni, mert ez nem a kisebbségi helyzet következménye. Gazdagodtunk viszont ismét egy tapasztalattal: *a kisebbségi csoportok hajlamosak arra, hogy a többségi nyomás és az egyébként is nehéz életkörülmények szorítása ellen – többek között – egy elviselhetőbb, jobb jövő képével védekezzenek.*

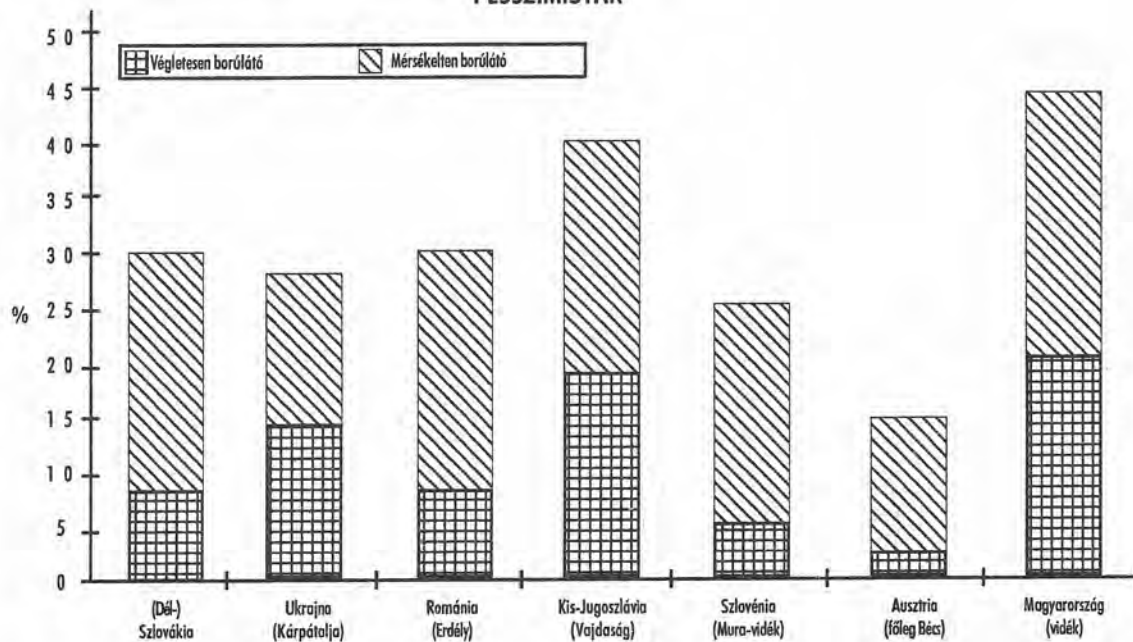
Hogy ennek a jövőnek a képével – a kategorizáción túlmenően – kissé jobban megismerkedhessünk, hívjuk segítségül ismét a *mélyinterjúkat*, amelyekből (a szokott módon) az interjúalanyok sorszámanak növekvő sorrendjében közlünk idézeteket.

A mindenkinek feltett kérdés így hangzott: *„Hogyan látja Ön az országában élő magyarok és általában a magyarok jövőjét?”*

– Rosszul. A nyelvtörvény megkeseríti sorsunkat, és így a magyarság tényleg asszimilálódik. Ha az anyaország nem tudja a mi politikusain-

³⁶ A Balázs Ferenc Intézet 1995-ös értelmiségi vizsgálata hasonló kérdésre hasonló válaszokat kapott: négy ország (Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szerbia) magyar értelmisége közül a kárpátaljaiak hajlottak leginkább a (mérsékelt) bizakodásra, és a vajdaságiak az (erős) borulátásra. (Dobos F.: *Összehasonlító szociológiai kutatások...* I. m. 37. p.)

PESSZIMISTÁK

6. ábra

„Hogyan látja Ön a magyarság távolabbi jövőjét?”

(Hét ország magyar anyanyelvű polgárainak válasza alapján) 1991–1995

kat némileg megfékezni, pár évtized múlva itt kihal a magyarság. (1. sz. interjúalany: 56 éves férfi, technikus; Szlovákia)

– A magyarok jövőjét az európai kultúrába való integrálásban látom, azzal, hogy megtartják sajátosságaikat. A kisebbségi magyarságot, attól félek, hogy gettóba kényszerítik. A Magyarországon élő magyarság most inkább földjára önmagát. Ettől függetlenül, a mostani politikától függetlenül, integrálódni fog nemzeti sajátosságainak megőrzésével. (3. sz. interjúalany: 33 éves, tanár; Szlovákia)

– Nem szeretném, ha lenne Nagy-Magyarország, mert ez békés politikai úton nem elérhető. Ha megvalósítható lenne, akkor szeretném. Azt hiszem, ha maradnak a fennálló viszonyok, a kisebbségi magyarság asszimilálódik. Remélem, a nemzet megmarad, amíg a saját ura, független. Kialakulóban van egy közös világkultúra. Minden attól függ, hogy kiket nevel ki a nemzeti kultúra (például Bartók, Szent-Györgyi Albert). (4. sz. interjúalany: 28 éves, főiskolát végzett zenész férfi; Szlovákia)

– Meggyőződésem, hogy általában a magyarok nem vesznek el, jogait kivívó nemzetnek tartom. De a szlovákiai magyarok helyzete rosszabb, mert a 3 párt megosztotta őket, pedig nagyobb összetartásra lenne szükségük, nagyobb esélyük lenne a túlélésre. Féltem a jövőjüket. (6. sz. interjúalany: 37 éves tisztviselőnő; Szlovákia)

– Az itt élő magyarok sorsa nem biztató. Jobban el lesz nyomva a kulturális életben, a kulturális élete. A magyar tannyelvű iskolák színvonala éppen a nyomás miatt csökkenni fog. Magyarság vállalása hátrányt fog jelenteni egy-egy iskolába való bejutásakor. (9. sz. interjúalany: 33 éves építésznő; Szlovákia)

– Jól látom az itteni magyarok jövőjét, azaz jónak látom, mivel azt tapasztalom, hogy az embereket – a mi esetünkben a magyarokat és a szlovákokat – hecceléssel nem lehet egymásnak ugrasztani, köztük gyűlöletet kelteni. (11. sz. interjúalany: 31 éves betanított munkásnő; Szlovákia)

– Nagyon rossznak látom a jövőnket. Persze a politikához nem értek, nem is akarok. S nem tudom megérteni, a régi kommunista rendszerben, amikor csak minden jót mondtak, tanítottak, a cselekedetük mi-

ért volt a fordítottja. A mai Ukrajnában viszont amikor azt mondják, hogy demokratikus állam, miért nem mondják meg a jogainkat... A magyarok már régen megszavazták az autonómiát, viszont a képviselők fel sem említik a parlamentben, vagy ha igen, nem mernek mellette szavazni. Nem vagyok nacionalista, de legjobban szeretném, ha az ősi magyar haza határai visszakerülnének. Mindenki a saját országában, a saját nemzete közt élne...

– *Milyen jogokat kellene a számunkra biztosítani?*

– Én ehhez nem értek, de ne lennénk az elnyomottak. Igaz, most már nem vágják a fejünkhöz, hogy a Szovjetunióban vagy, azt a kenyeret eszed. Most már nem mondják, csak érzékeltetik, elnyomottak vagyunk.

– *Miből ered ez a pesszimizmus?*

– A pesszimizmushoz semmi köze annak, amit elmondtam. Soha ilyesmi nem is volt az eszemben. Jobban féltem mindig attól – de hál’ Istennek nem következett be –, hogy a helybeli ukránok lesznek a mindenhatók. Ez nagyon is kapcsolatban van a gazdasági helyzettel, de nem az én részemről.

– *Hogyan kell ezt érteni?*

– Úgy, hogy amikor Ukrajna lett Ukrajna, akkor az ukránok nagy reményt fűztek hozzá, de amikor aztán Ukrajna lett Ukrajna, észrevetették, hogy nem fenéig tejfel, az csak a kis teteje, a többi savó... (13. sz. interjúalany: 51 éves vasúti tisztviselő férfi; Kárpátalja)

– Úgy, hogy nem befolyásolja az államapparátus sem az anyanyelv ki-fejlődését, ha a család... s a közeg, amiben él, abban használják az anyanyelvét. Ha mondjuk nehézségek támadnak, mert nincs kellő mennyiségű kulturális anyag, amit befogadhat, például olyan közegben él, olyan rétegben, ahol ez korlátozott, ma már nem lehet probléma, hiszen a rádió, a tömegkommunikációs eszközök segítségével mindehhez hozzájuthat, de mindehhez feltétlenül kell a család és a szűkebb baráti kör, hogy ezt tudja gyakorolni, s akkor nincs semmi szükség arra, hogy kisebbségi legyen, mert egyszerre használhatja a többségi és a saját kisebbségi kultúráját. Az értékek az összehasonlításban nőnek, számomra Sevcsenko, Pavel Országh Hviezdoslav vagy Arany csak abban különböznek, melyiké a nagyobb irodalmi érték. Van jövőnk, hiszen a 70 év után is megvan a nyelvünk. (14. sz. interjúalany: 71 éves nő, érettségizett képzőművész; Kárpátalja)

– Szerintem az Ukrajnában élő magyarság (de a felvidéki, a délvidéki és az erdélyi magyar kisebbségek is) csak úgy tudják megőrizni önma-

gukat, ha ki tudják vívni a kulturális és (ahol egy tömbben él a magyarság) a területi autonómiát. Itt, Kárpátalján, mindkettőre mód lenne, ha az ukrán állam végre nem félne megadni a területi autonómiát, és mindent megtenne a kulturális autonómia mihamarabbi biztosításáért. Sokan azonban még az önálló magyar tankerület létrehozásába sem akarnak belemenni. Pedig nincs más lehetőségünk: anyaországi támogatással – és ügyes diplomáciával – vagy elérjük az önrendelkezés biztosítását, vagy hosszú távon nem maradunk fenn. Problémát jelent emellett, hogy meggyengült az a szál, amely azelőtt összekötött bennünket a magyarországi irodalommal: kevés magyar könyv és sajtótermék jut el Kárpátaljára. Az általános gazdasági válság pedig jócskán hozzájárul az itteni magyarság – kiváltképp az értelmiség – Magyarországra vándorlásához. Így tehát autonómiára, gazdasági stabilizációra és az anyaországgal való kapcsolatok erősítésére van szükség, hogy fennmaradjunk. Sikerül? Szeretném remélni: igen, csak mindent meg kell tennünk érte. (15. sz. *interjúalany*: 29 éves férfi, újságíró; Kárpátalja)

– Nem tudom. Nem foglalkoztam ezzel a kérdéssel. Az ember munkába jár, és megpróbál élni. Még vagyunk, a többit meglátjuk. (16. sz. *interjúalany*: 24 éves férfi, műszerész; Kárpátalja)

– Nem valami fényesnek, mert nagyon sokan inkább kimennek az anyaországba, meghátrálnak, s így egyre kevesebben maradunk, s akik itt maradnak, azok előtt emiatt egyre inkább beszűkülnek a lehetőségek. Például nem lesznek tanárok, akik magyarul tanítsák őket. (17. sz. *interjúalany*: 21 éves egyetemi hallgató; Kárpátalja)

– Kell hogy legyen jövője, meg lesz is. Miért ne lenne? Csak az emberek gondolkodásmódját meg kellene változtatni. Úgy értem, hogy egyes házasságból a gyerekek magyar iskolába menjenek. (Bár ezt a másik fél is mondhatná.) De azért legyen minél több magyar óvoda, magyar iskola! Ez a jövő! (18. sz. *interjúalany*: 48 éves nő, középszintű szellemi dolgozó; Kárpátalja)

– Hát pillanatnyilag jónak. Egyelőre nincs semmi probléma. Nincsenek rossz kilátások. Vannak magyar intézmények, szervezetek, magyar nevetek adnak utcáknak, sok mindent megengednek nekünk. Egész másképp viselkednek a magyarsággal, mint azelőtt. A rehabilitálás is jó. Ez nem történik meg minden országban. Ez nagy előny ukrán részről.

Ez van jelenleg, a későbbieket meglátjuk. Ameddig együtt kell élnünk, addig így maradjon. (20. sz. interjúalany: 66 éves nyugdíjas vasesztergályos férfi; Kárpátalja)

– Optimista vagyok. Nehezebb helyzetekben sem lehetett a magyarságot fejlődésében megtörni, meggátolni. (25. sz. interjúalany: 24 éves autószerelő; Erdély)

– Ha vezetőink okosan politizálnak, akkor van esély a megbékélésre és túlélésre. Másképp elpusztulunk. (27. sz. interjúalany: 41 éves férfi, mérnök; Erdély)

– Nem vagyok nagyon bizakodó. Úgy érzem, hogy egyre fogyunk, és egyre türelmetlenebbek irányunkban. (28. sz. interjúalany: 39 éves laboránsnő; Erdély)

– Nem vagyok pesszimista: ha 1000 év alatt nem olvadtunk be, akkor szerintem van még remény a megmaradásra. (30. sz. interjúalany: 36 éves titkárnő; Erdély)

– Jónak. Itt Erdélyben nincs nagy baj, s nem is lesz. Régi intézményeink (iskoláink, templomaink) hozzászoktatták az idevaló románokat ahhoz, hogy régóta itt élünk, s ez nekik valahogy normális, s a folytatás is normális. Nem lesz viszály – itt alul... (32. sz. interjúalany: 24 éves férfi, esztergályos; Erdély)

– Minden a gazdasági fejlődéstől függ. Ha a jólét jelei mutatkoznak, elhal a nacionalizmus és mindenféle gyűlölet. Ellenkező esetben nehezen szűnik meg a ránk nehezedő nyomás. De a gazdasági fellendülést tekintve optimista vagyok. (34. sz. interjúalany: 32 éves férfi, gazdálkodó; Erdély)

– Elveszettnek, mert nincs összetartás; még ami kevés van, azt is feladjuk. Összetartásra van szükség, akkor még van remény. (36. sz. interjúalany: 34 éves varrónő; Erdély)

– Optimista vagyok. Én meg vagyok győződve, hogy Erdély valamikor független lesz, három hivatalos nyelvvel. Ha így szaporodunk, úgy látom: egyszerűen elfogy ez a nemzet. 500 év sem kell hozzá, beolvad az

összmagyarság a szláv környezetbe. (41. sz. interjúalany: 29 éves férfi, mérnök; Erdély)

– Mi megmaradunk szerintem. Az egyetemes magyarság is megmarad, de nincs esélye, hogy egy országban élhessenek. (42. sz. interjúalany: 39 éves férfi, tanár; Erdély)

– A magyar akárhol is van, hajlamos arra, hogy belenyúljon a forró ólomba. Amíg nem tudunk összefogni egymással, addig a sok kiváló tehetség ellenére sem jutunk előre. Véleményem szerint sok az áruló köztünk: 1848/49, 1956. Úgy vagyunk, mint a zsidók, állandóan civakodunk. Önkritikára van szükségünk: gondolkozzon, mielőtt valamit tesz! Szerintem nem jó ez a túl sok fellépés a Felvidéken és Erdélyben, hiszen gyengébbek vagyunk. Összehúzni magunkat, mint a csiga. A lázongásból baj van. A gyengébb hallgasson, mint a sír. (49. sz. interjúalany: 54 éves felszolgálónő; Ausztria)

– Az itt élők jövője szomorú. Alattomosan és erőszakosan beolvasztanak. Ez az anyaországon kívül minden régióra érvényes. Az anyaországi magyar tömb meg fog maradni. (53. sz. interjúalany: 65 éves férfi, kereskedő; Vajdaság)

– Az itteninek a jövőjéről pesszimista a vélekedésem. A fiatalok nagy része elment. Nem vigasz: az idén az [újvidéki] magyar tanszékre negyven első iratkozott. Az Antall-kormány idején bizakodóbb voltam, mint azóta, hogy fontosabb lett az EU-hoz való csatlakozás, mint az, hogy az anyaország kiálljon mellettünk. Most Magyarországon divat a külföld. Minden, ami külföldi, szebb és jobb, mint ami magyar. (54. sz. interjúalany: 51 éves tanárnő; Vajdaság)

– Én nem látom tragikusnak az itt élő magyarság sorsát. Nehéz, nem könnyű, az biztos, de úgy gondolom, hogy akik az elmúlt évek történései ellenére is maradtak, nem költöztek el, azok itt is maradnak, és nem kell őket félteni. Ha nem történik valamilyen különleges külső beavatkozás, atrocitás, akkor szerintem a vajdasági magyarságnak nem kellene féltenie a jövőjét. Ugyanez vonatkozik Erdélyre, Kárpátaljára, Felvidékre is. Ha kitartás lesz, akkor meg fogunk maradni. Ahogy eddig megmaradtunk 1100 éven keresztül, én hiszem, hogy továbbra is megmaradunk. Az anyaországi helyzetről vegyes tapasztalataim van-

nak, mert az a meggyőződése, hogy az anyaországi magyarok mintha nem is lennének büszkéek a magyarságukra, nem tekintik azt szent dolognak. (57. sz. *interjúalany*: 48 éves férfi, technikus; Vajdaság)

– Nem túl rózsaszínen, általában se, meg itt [a Vajdaságban] sem, de azért nem látom annyira sötétnek, hogy el kellene siratni. Fogyunk lassan, Magyarországon is, meg a környéken is, de vagyunk. Fogyunk ezer éve, de még mindig azért nem mi vagyunk a legelvezettebbek meg a legkisebbek. Nem gondolom, hogy mostanában gyorsabban lenne ok, hogy gyorsabban felmorzsolódjon a magyarság, vagy nagyobb ütemben morzsolódjon fel, mint száz, kétszáz vagy ötszáz évvel ezelőtt. Sose volt nagyon könnyű, most se. Nem is gondolom, hogy valamikor is majd nagyon könnyű lesz a magyarságnak. Mindig megküzdött ezért a helyért, ahol van. Valószínűleg lesz ereje ezután is, de azért attól függetlenül lassan fogyunk. (59. sz. *interjúalany*: 48 éves férfi, technológus; Vajdaság)

A fenti közvetlen emberi megnyilvánulásokban akadnak visszatérő motívumok. A bizakodó és „eurokonform” válaszok mellett fel-felbukkan egy komor tónusú hang: a nemzetfogyás és az asszimilációs veszély hangja, amely a magyarság, de főleg az adott kisebbségi csoport *megmaradásának* kérdését veti fel. Ugyanakkor a fátummal szembeszegülő elszánás is megszólal, némi fatalizmussal vegyítve: voltunk már nehezebb helyzetben is, ha kibírtunk ezer évet, kibírunk többet is. És a megmaradás esélyeit növelő tényezők sorában – a nyelv, a kultúra mellett – megjelenik a gazdasági szféra is.

Visszatérve a kérdőíves vizsgálat adataihoz, a jövő esélyeinek megítélésében nagy szerepet kap a kvalifikációs szint, a társadalmi munkamegosztásban betöltött hely. Minden vizsgált régióban a *szellemi foglalkozásúak* (elsősorban az értelmiségiek) *voltak a legderülátóbbak*, és a kevésbé kvalifikált *fizikai dolgozók* (és helyenként az inaktívok) *bizonyultak a legborúlátóbbnak*.

Az *inaktív rétegek* (nyugdíjasok, háziasszonyok, munkanélküliek) Magyarországon és Szlovákiában inkább a pesszimisták; a Vajdaságban, Kárpátalján és (kevés különbséggel) Erdélyben inkább az optimisták közé tartoztak. A nagyvárosok (100 ezer lakos felett) lakói általában borúlátóbbaknak bizonyultak, mint a kisebb városokban és falvakban élők. Az a tény, hogy a magyarság (Ma-

gyarországon kívüli) lakhelyén többségben vagy kisebbségben él-e, eltérő szerepet játszott a különböző régiókban. A Vajdaságban például a tömbszerű többségben élő magyarok optimistábbak voltak (43 százalékuk), mint a szórványban élők (31 százalék). Kisebbségi helyzetben – tapasztaltuk – erősödik az identitás tudatosítása, de a nemzetiségi lét végváraiban kikovácsolódó identitástudat a jelek szerint inkább kényszerűen kivont önvédelmi fegyver, mint az oldott derű és az optimizmus forrása. De nem is zárja ki az optimizmust: Kárpátalján – bár itt is a többségi magyarok között volt valamivel több derűlátó – sokkal kisebb volt a különbség a többségi és a szórványhelyzetűek jövőképe között, sőt a mérsékelt optimizmus tekintetében épp az utóbbiak jártak az élen. Ehhez áll közel a szlovákiai és erdélyi képlet (különösen az utóbbi): az erősen többségi (90% feletti) és a szórványhelyzet (30%, sőt 10% alatt) derűsebb jövőképet indukál, míg a közbülső (30–90%) kategóriák inkább pesszimizmusra hajlanak. Ez utóbbi, a két szélső helyzetre támaszkodó optimizmus képlete tűnik általánosabbnak. *Erős többségi helyzetben a szolidaritás érzése, szórványhelyzetben a kényszerű belső ellenállás lehetett a pozitív jövőkép energiaforrása.*

Az egyes identitástípusokat és a jövőkép milyenségét is egybevetettük. A kereszt táblák meglehetősen egyértelmű és markáns üzeneteket hordoztak: *az összes vizsgált országban a negatív beállítódású identitás pesszimizmusra, a közömbös azonosságtudat vagy borúlátásra, vagy a jövő megítélésének bizonytalanságára hajlamosít; a pozitív érzésekkel fogadott és a határozottan felvállalt identitás pedig inkább az optimizmus felé hajlott.* (Kivéve Erdélyt, ahol a felvállaló identitástípus jövőképe inkább volt ambivalens, mint egyértelműen optimista.) Tehát az a borús jövőszemlélet, amellyel a vajdasági szórványokban találkoztunk, rendhagyónak mondható, és jobbra a speciálisan nehéz, a háború és az etnikai tisztogatás rémétől fenyegetett délvidéki helyzettel magyarázható.

A jövőkép belső *kulturális fedezetét* majd később vizsgáljuk meg részletesebben.

Ne feledjük: a fentiekben optimizmusról és pesszimizmusról nem általában, hanem a magyarság távolabbi jövőjének megítélése szempontjából beszéltünk. A kisebbségben élő magyarság – az interjúk során is megfigyelhető volt – nemegyszer sajátos kettősséggel válaszolt a kérdésre: *általában véve* a magyar nemzet jövőjét, Közép-Európában betöltött szerepét, gazdasági kilátásait stb. hajlamosabb volt pozitívan megítélni, de a *saját régiója* kisebbségi magyarságának esélyeit (beleértve a pusztá fennmaradást) már bizonytalanabb-

nak látta.³⁷ Fennmaradni vagy elveszni – ez az alternatíva vetődött fel lépten-nyomon, s a válaszok meglehetősen tétovák, de mégis inkább bizakodóak és reménykedőek voltak. Pozitív kicsengésüket főleg annak köszönhetnék, hogy a magyarság esélyeit általában véve (s ezen elsősorban Magyarország esélyeit kell érteni!) jobbnak látták. Előállt az a sajátos helyzet, hogy az anyaország jövőjét a határain kívül élő magyarság sokkal bizakodóbban ítélte meg, mint a benne élők.

A jövő esélyeit illető (egyes országokban domináns) optimista, bizakodó szemléletnek az ad társadalmi fedezetet, hogy *a derűlátók főképpen a kvalifikáltabb, tájékozottabb, jobb kulturális fedezettel rendelkező rétegekből verbuválódtak. A csüggeteg, hitehagyott magatartás az átalakulások korát élő Közép-Európában a magyarságnak azokat a rétegeit érinti elsősorban, akiknek felfokozott általános bizonytalanságérzetét alacsonyabb kvalifikációs szintjük, tájékoztatatlanságuk és – mindebből eredően – információs kiszolgáltatottságuk fokozza.*

10. Vallásosság, vallási identitás

A vallásosság és az identitástudat rokon fogalmak: mindkettő a lét alapvető kérdésére keresi a választ, mindkettő fontos szerepet vállal az egyén és az emberi közösségek identifikálásában, kötődései megerősítésében, értékei kifejlesztésében. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a vallásosság (a maga transzcendenciára való nyitottságával, sajátos motívumaival, magatartásformáival, társadalmi dimenzióival) ne lenne egy önállóan vizsgálendő szuverén diszciplína. Amiért most az identitástudat problematikájának „alárendeltségében” tárgyaljuk, annak az az oka, hogy jelen esetben a vallásosság kérdéskörének csak azt a kis részét vizsgáltuk, amely közeli rokonságba hozható a nemzeti azonosságtudattal.

A kérdéskörön belül egyrészt a *felekezeti hovatartozást*, másrészt – önbevallásos módszerrel – a *vallásosság milyenségét* regisztráltuk. A meg nem keresztelték arányát minden régióban 5% alattinak találtuk. A katolikusok általában erősen domináns szerepet töltöttek be a szlo-

³⁷ A horvátországi magyaroknak már külön-külön tettük fel a „regionális” és az „általános” nemzeti jövőre vonatkozó kérdéseket, és a jövőkép eltérő minősége – a saját régió hátrányára – élesen kirajzolódott.

vákiai, vajdasági, szlovéniai, ausztriai és magyarországi megkérdezettek körében, a protestánsok (főleg a reformátusok) aránya csak Erdélyben és Kárpátalján volt számottevő: 42, illetve 64%.

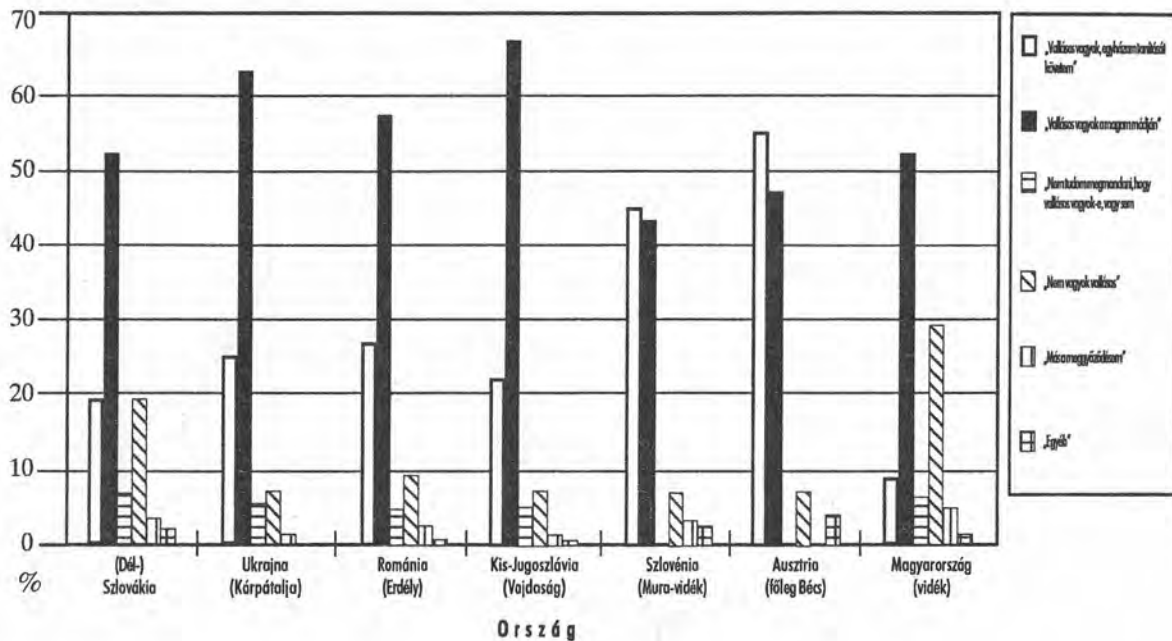
A valláshoz való viszony egy zárt kérdés tárgya volt. Az előre megadott választípusok – az említések arányával együtt – a Függelék XI. táblázatában láthatók (lásd egyúttal a 7. ábrát).³⁸ Az egyes országok adatai önmagukban most sem reprezentatívak,³⁹ de egymással jól összevethetők. A kissé rendhagyó, nagyon vallásos ausztriai emigráns mintacsoportot és a jórészt falun élő szlovéniai magyarokat leszámítva tapasztalatunk szerint a Vajdaságban, Kárpátalján és az Erdélyben élő magyarok állnak legközelebb a valláshoz és az egyházakhoz. A szlovákiai és főleg a magyarországi csoport vallásossága kisebb mértékű: Magyarországon volt a legnagyobb a „nem vagyok vallásos” kategória aránya, Szlovákia e téren átmenetet képez Magyarország és a többi régió között.⁴⁰

Mivel a kisebbségben élő magyarok mintacsoportjai – a szlovákiaiak sem kivéve – a magyarországi mértéknél mind vallásosabbnak mutatkoztak, hipotetikusán megállapíthatjuk, hogy a *vallásosság és a vallásgyakorlat jelentősége a kisebbségi helyzetben felértékelődik, és az egyéni és csoportidentitás megőrzésében fontos szerepet vállal*. Különösen az olyan országokban (Ukrajna, Románia, Szerbia), ahol a kisebbség – jelen esetben a magyarság – felekezetiileg is különbözik a (jelen esetben túlnyomórészt ortodox) többségi nemzetektől. Állításunkat az a tény is megerősíti, hogy *szórványhelyzetben* (ahol a magyarság részaránya nem éri el a 30, illetve a 10 százalékot) a vallásosságot (főleg az „egyházias”

³⁸ Tomka Miklós tipológiájáról van szó, amely elkülöníti az „egyház tanítása szerinti” és a „maga módján” vallásosságot, és a nem vallásos magatartást is egy közömbösebb, valamint meggyőződésebb típusra bontja. Lásd magyarországi reprezentatív adatok idősorával együtt: Tomka Miklós: *Magyar katolicizmus 1991*. Budapest, 1991, OLI, 23. p. Az más kérdés, hogy a „maga módján” típus – túl magas aránya miatt – véleményem szerint (és határon inneni és túli interjúk tapasztalata alapján) további differenciálásra szorul, ahogy ezt másutt kifejtettem: Gereben Ferenc: Vallomások a vallásról. (Interjúk adalékok a vallásosság szociológiai tipológiájához.) In: *Studia Religiosa. Tanulmányok András Imre 70. születésnapjára*. Szeged, 1998, Bába és Társa K.

³⁹ Mivel mintáinkban az értelmiség túlreprezentált, s mivel a kevésbé tanult rétegek általában vallásosabbnak mondják magukat, felmérési adataink valamivel *alábecsülik* a vallásosság valóságos intenzitását. Ezt az állításunkat 1998-as (reprezentatív) erdélyi felmérésünk adataival (amelyek a vallásosok arányát mintegy 5 százalékkal mutatták magasabbnak az itt mértéknél) is igazolni tudjuk.

⁴⁰ A kissé későbbi keletkezésű *horvátországi* adatok az erdélyi mutatókhoz állnak a legközelebb, vagyis meglehetősen magas intenzitású vallásosságról vallanak.

7. ábra

Vallásosnak tartja-e magát?

(Hét ország magyar nemzetiségű polgárainak válasza alapján) 1991–1995

vallásosságot, amely a legtöbb esetben *gyakorolt* vallásosságot jelent) *intenzívebbnek* tapasztaltuk, mint a többségi területeken.⁴¹

Ez a tendencia alapján véve minden vizsgált (Magyarországon kívüli) régióra igaz volt, még ha akadtak is atipikus variánsok. (Ilyen volt Szlovákia, ahol a szórványok rendhagyó viselkedését az identitástípusok és a nemzeti önkép vizsgálatakor is tapasztaltuk.) A szlovákiai magyar szórványlakosság a vallásosság terén kevéssel *átlag alatti* mutatókat produkált; viszont akik önmagukat *nem* tartották vallásosnak (s közülük is elsősorban a meggyőződéses ateisták), azok a többségi – a 70%, sőt 90 százalékos arány feletti – területekre koncentráálódtak.

A vallásosság és az egyéb társadalmi tényezők kapcsolata minden általunk vizsgált országban a vallásszociológia ismert tendenciái szerint alakult: a fizikai foglalkozású és nyugdíjas, valamint a kisebb településeken élő rétegek inkább tartották magukat vallásosnak (főleg „egyházias” módon), mint a szellemi foglalkozásúak és a nagyvárosok lakói. (Több országban viszont – Magyarországon is – az értelmiség az „egyházias” vallásosság terén megelőzte az egyéb szellemi foglalkozásúakat.)

Ezeket a szabályszerűségeket azonban a kisebbségi helyzet *felülbírálhatja*, korrigálhatja, mint ahogy azt az alábbi összeállítás is bizonyítja: a vallásosság terén korántsem élen járó *értelmiségi* rétegen belül

5. táblázat

A vallásosság mértéke	Magyarországon	Szlovákiában	Kárpátalján	Erdélyben	Vajdaságban
	Magyar nemzetiségű értelmiségiek százalékában				
„Vallásos vagyok...”	43	61	85	68	86
(Ebből: „Vallásos vagyok, egyházam tanítását követem”)	7	14	21	16	16

⁴¹ Éger György kutatásaiból tudjuk, hogy a határ menti kistérségekben – határon innen is, de főleg azon túl – általában intenzívebb vallásosság mérhető. Lásd Éger György: *Vallás, etnikum, régió*. (Néhány közép-európai határregió vallásszociológiai jellemzői.) Budapest, 1997. Kézirat.

minden határon túli régióban nagyobb a vallásosság (és ezen belül az „egyházias” vallásosság) mértéke, mint Magyarországon.

A fejezet elején erős rokonságot feltételeztünk a vallásosság és a nemzeti identitástudat között. Megvizsgáltuk, hogy ez az állítás empirikusan igazolható-e. Akármelyik felmérési színterünket vettük szemügyre, azt tapasztaltuk, hogy *a vallásos interjúalanyok inkább a pozitív hangszerezésű, markánsabb identitáskategóriákban, a nem vallásosak pedig inkább a negatív vagy közömbös típusokban szereztek maguknak magasabb említésszámot.*

Állításunk illusztrálására közöljük (6. táblázat) a legnagyobb létszámú erdélyi mintacsoport két adatsorát. Az egyik az erősebben („egyháziasan”) vallásosak, a másik a nem vallásosak identitáskötődéseit mutatja be.

6. táblázat

Vallásosság két szélső típusa	Nemzeti identitástípusok (Erdély)				
	Negatív és közömbös	Természetes adottság	Tartozni valahová	Cselekvéses vállalás	Pozitív érzelem
	Az egyes identitástípusokba tartozók százalékában				
Egyházasan vallásos	16	20	31	26	28
Nem vallásos	27	11	11	8	8

Léteznek persze helyi variánsok: ha az identitás tartalomelemzéses típusait is bevonjuk a vizsgálat körébe, megállapítható: a szlovákiai vallásos magyar kérdezettek az identitás *feladatnak* tekintett és *pozitív érzésekben* jelentkező formáit (különösen az utóbbit) preferálják; az erdélyi (magukat vallásosnak tartó) válaszadók – ezeken kívül – az *anyanyelv és a kulturális hagyomány* azonosságtudat-erősítő szerepét hangsúlyozzák. Kárpátalján az egyházasan vallásosak főleg *természetes érzésként*; a „maguk módján” vallásosak pedig inkább *vállalásként* élik meg magyarságukat; a Vajdaság egyházasan vallásos válaszadói a *természetes és a pozitív érzést* együttesen preferálják, míg a maguk módján hívők számára a magyarság ugyancsak főleg *vállalás* dolga. Törvényszerűnek mondható mindenütt a tendencia: *a vallásos emberek sokkal ki-*

sebb eséllyel sorolódnak a negatív formában vagy közömbösen megélt önazonosság-kategóriákba, mint akik nem tartják magukat vallásosnak.

E tendenciák – bár kissé elmosódottabban – Magyarországon is érvényesülnek, azzal a megszorítással, hogy a korreláció inkább csak a „széleken” mutatható ki: az erősen egyházhoz kötődők pozitívabb (erős hovatartozás-tudattal rendelkező) s a meggyőződéses ateisták negativisztikus (és közömbösségre hajló) magyarságtudatában. (Hozzá kell ehhez tennünk, hogy az anyaországban a kulturális hagyományok inkább a nem hívők identitásképletét gazdagították.)

Egyértelmű összefüggést tapasztaltunk a vallásosság és a *nemzeti önkép* előjele között is: *a vallásosok nemzeti önképe minden régióban pozitívabbnak mutatkozott, mint azoké, akik nem voltak vallásosak*, az utóbbiak általában a teljesen negatív önképtípust preferálták.

Végül megjegyezzük, hogy a *felekezetnek* is van tendenciaszerű szerepe az identitástudat milyenségében: a *reformátusok* nemzettudata majdnem minden régióban valamelyest *markánsabbnak* tűnt a katolikusokénál – Erdély kivételével, ahol a katolikus és református felekezetűek identitástudata között nem találtunk szignifikáns különbséget.

11. Identitástudat és értékrend

*„Aki igazán mélyen önmaga tud lenni,
az mindenkivel testvér.”*
(Babits Mihály)

Az identitástudat-problematika szűkebb körének lezárásául az alábbiakban azt vizsgáljuk, hogy a főntebb bemutatott nemzeti és vallási identitástípusok az értékek milyen „holdudvarával” rendelkeznek, a korábbiakban ismertetett nevelési elvek közül melyeket vonzzák, és melyeket taszítják. Valójában tehát az erősebb és gyengébb azonosságtudat, a negatív, közömbös és pozitív beállítottságú identitásformák *megméretnek a társadalmi értékek mérlegén.*

Az alábbiakban az egyszerűség kedvéért a nemzeti identitás főbb típusai közül emeljük ki a legmarkánsabbakat: a *negatív és közömbös* (felméréstechnikai okokból összevonva), valamint a *cselekvő-felvállaló* és a magyarságát inkább *pozitív jellegű érzelmekkel* megélt típust, és országonként gyűjtjük ki melléjük az egyes típusok képviselői által elő-

7. táblázat

Identitástípusok és nevelési értékek kapcsolata öt ország magyar nemzetisége körében (1991–1993)

Ország illetve régió (felmérés éve)	„Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”		
	Negatív vagy közömbös érzés	Cselekvő felvállalás (nehézségek ellenére)	Pozitív érzelmek
	Vonzott (+), illetve taszított (–) nevelésiértékek		
Magyarország 9 vidéki város és falu (1991–1993)	+++ értvényesülés ++ szerénység + a rendbe beilleszkedni ----- --- az olvasás szeretete --- tolerancia	+++ tudásszomj +++ tolerancia +++ emberismeret ++ az olvasás szeretete ++ politikai érdeklődés ----- --- a rendbe beilleszkedni --- szerénység --- udvariasság --- értvényesülés --- takarékosság	+++ tolerancia ++ vallásos hit + udvariasság ----- --- tudásszomj --- értvényesülés
Szlovákia (1991–1993)	+++ egészséges életmód ++ politikai érdeklődés ----- --- értvényesülés --- udvariasság	++ vallásos hit + emberismeret + tudásszomj ----- --- politikai érdeklődés --- művészetek kedvelése --- szerénység --- lelkismeretes munka	++ értvényesülés + lelkismeretes munka ----- --- tolerancia
Ukrajna Kárpátalja (1992–1993)	+++ takarékosság +++ értvényesülés ++ tudásszomj + technikai szakértelem ----- --- művészetek kedvelése --- emberismeret --- tolerancia	++ tudásszomj ++ egészséges életmód ----- --- értvényesülés --- szerénység	+ szerénység ----- --- értvényesülés
Románia Erdély (1992–1993)	+++ takarékosság +++ tolerancia + értvényesülés ----- --- szerénység --- az olvasás szeretete --- lelkismeretes munka --- tudásszomj	+ tudásszomj ----- --- technikai szakértelem --- emberismeret	+ lelkismeretes munka + vallásos hit ----- --- tolerancia
Szerbia Vajdaság (1992–1993)	+++ takarékosság +++ a rendbe beilleszkedni +++ udvariasság + politikai érdeklődés ----- --- tolerancia --- vallásos hit --- művészetek kedvelése --- tudásszomj --- egészséges életmód	+++ udvariasság ++ lelkismeretes munka ++ egészséges életmód ----- --- értvényesülés --- politikai érdeklődés --- tolerancia	+++ egészséges életmód ++ az olvasás szeretete ++ vallásos hit + technikai szakértelem + értvényesülés ----- --- tolerancia --- emberismeret

* Az egyes nevelési értékek aszerint sorolódtak be egyik vagy másik identitástípus oszlopába, hogy az összes típus közül melyiknek képviselőitől kapták – esetleg holtversenyben – a *legtöbb* (+), vagy a *legkevesebb* (–) említést. Ezen túlmenően jelöltük az *átlagtól való eltérés mértékét* is: 3–5%; vagy –; 6–9%; ++ vagy –; 10%; és felette: +++ vagy ---. Egy-egy identitástípus értékoszlopának (egy országon belüli) sorrendje – felülről lefelé – a mért *legerősebb vonzástól*, a gyengébb vonzáson, majd a gyengébb taszításon át a *legerősebb taszítás* felé halad. Azokat az értékeket, amelyek ugyanazon identitástípus érték-környezetében ugyanazon (fokozattól független) előjellel *két ország* magyarsága körében is előfordultak: *dőlt* betűkkel, amelyek legalább három országban: *kövér* betűkkel írtuk.

szeretettel választott (+ jellel jelölt) vagy elutasított, pontosabban: az átlagosnál kisebb (legkisebb) mértékben preferált (– jelű) nevelési értékeket.

A 7. táblázat (amely csak a nagyobb mintacsoportokkal vizsgált országok adatait tartalmazza) természetesen az identitástudat értékkörnyezetének csak durva szövésű hálójával szolgálhat, amely nem képes megragadni a finomabb összefüggéseket. Mégis alkalmasnak tűnik arra (különösen a nagy eltérést mutató és több országban is hasonló funkciót betöltő értékek nyomvonalán haladva), hogy az identitás–érték kapcsolat legfontosabb vonásairól reális képet adjon.

Elsőként vessünk egy pillantást a tábla *magyarországi* értékoszlopaira. Az azonosságtudat (összevont) *negatív és közömbös* típusa legszívesebben a – konformitásra hajló – érvényesülési ambíciókkal látszik társulni, és leginkább az olvasói magatartástól, valamint a toleranciától idegenkedik.

Vizsgálatunk a nemzeti identitást – akár nehézségek árán is – *cselekvően vállaló*, azt megőrizni, gondozni kívánó magatartást (amely Magyarországon leginkább a tudásszomj, a tolerancia és az emberismeret értékeihez vonzódott) az ismeretekre, embertársakra, kulturális javakra és a közélet dolgaira egyaránt nyitottnak találta. Ugyanezen típus negatív (taszított) értékholdudvara egyaránt tartalmaz konform- és karrierorientált, valamint a visszahúzódó-kuporgató életformára utaló értékeket. (De szerepel közöttük az udvariasság is!)

Az identitását szintén vállaló, de azt inkább csak valamilyen *jó érzés, pozitív érzélem* formájában megélő típus – ismét Magyarországon – ugyancsak a (vallásossággal kiegészített) toleranciához vonzódik leginkább, „udvariasabb” is az előző típusnál, de az érvényesülési ambíciók elutasítása mellett információs éhségét is visszafogja, tehát passzívabb, zártabb a „vállaló” típusnál.

Az eddig ismertetett magyarországi (vidéki) eredményekhez a táblázat négy szomszédos ország (nagyobb létszámú) magyar kisebbségi csoportjának adatait is társítja.

Ezek erősítik is, módosítják is a fentebb vázolt tendenciákat. Foglalkozunk elsősorban az eltérésekkel. A *negatív és közömbös* azonosságtudat értékkörnyezetének pozitív (vonzott) oldalán – három országban is – előkelő helyet foglalt el magának a takarékoság és némileg a közéleti érdeklődés, sőt egy helyen (Erdélyben) a tolerancia is ide költözik át a negatív pólusról. Az elutasított értékek köre – az olvasáson és a tolerancián kívül – a művészetek kedve-

lésével (Kárpátalja, Vajdaság), a lelkiismeretes munkával és a tudás áhításával (Erdély) bővül. De többnyire maradnak a legfontosabb fogódzók: az *érvényesülés a pozitív, a tolerancia a negatív póluson*. (Legjobban a szlovákiai mintacsoport tér el az összes többitől: itt az érvényesülés preferált értékből elutasítottá válik.) A *vállalt, tevőleges* identitás értékkörnyezetét a kisebbségi helyzet nem változtatja meg látványosan, de Magyarországhoz képest kissé eltávolodik a toleranciától, és közelebb kerül (legalább is vágyaiban és „szavazataiban”) az egészséges életmódhoz. Kisebbségi helyzetben a pusztán *pozitív érzésekben* manifesztálódó azonosságtudat értékvonzatai alakulnak át leginkább: a tolerancia a pozitív (vonzott) tartományból átkerül a mínusz előjelűbe (vagyis átlagon alul szereplő érték lesz belőle!), az érvényesülés pedig elutasított értékből bipolárisra (hol vonzott, hol taszított érték) válik.

Ha a táblázatnak csak az erősebb, több országban is érvényes (dőlt, illetve kövér betűkkel jelölt) vonzás-taszítás kapcsolatait vesszük figyelembe, a következő összegző megállapításokat tehetjük:

1. A nemzeti identitás *negatív* megközelítésű és *közömbös* kategóriái főleg érvényesülési vágygal és takarékos életvitellel, valamint a rendbe való beilleszkedési hajlammal és az átlagost valamivel meghaladó politikai érdeklődéssel járnak együtt; s taszítják a toleranciát, a kulturális javakat.

2. Az identitását elfogadó, sokszor nehézségek ellenére *felvállaló*, azért *tenni* is kész magatartás pozitív előjelű (vonzott) értékkörnyezetében a szellemi színvonal emelésének („tudásszomj”) és az emberek jobb ismeretének a vágya, valamint az egészséges életmód áhítása egyaránt fellelhető, éppúgy, mint az érvényesüléstől és a szerénységtől, s némileg a politikától való egyidejű elhatárolódás.

3. A nemzeti azonosságtudat *pozitív érzésként* való megélése elsősorban a vallásos hit igenlésével jár együtt, de egy másik tradicionális érték: a lelkiismeretes munka iránt is fogékony, sőt az érvényesülés szándékától sem zárkozik el (legalábbis a szlovákiai és a vajdasági magyarság körében, amelyet korábban polgárosuló értékrenddel jellemeztünk). Az emocionális identitástípus kisebbségi helyzetben – ha kevésbé is, mint a „negatív-közömbös” típus – hajlamos az intoleranciára.

Vagyis az *identitás hiánya, negatív, illetve közömbös hangoltsága – tendenciaszerűen – olyan magatartásmódot indukál, amelyben az intolerancia jól megfér a konformizmussal és mindez egy meglehetősen markáns – a szellemi javak által kevésbé érintett – önérvényesítő vágygal*. Ez az értékképlet a magyar nemzetiség kisebbségi és többségi helyzetében, különböző országokban és régiókban többnyire egyaránt érvényesnek lát-

szik. Ugyanúgy több régióban érvényes a *pozitív* hozzáállású *identitás-tudat* két ismertetett típusának részint hagyományos, részint modern értékkörnyezete (kultúra, információéhség, a másik emberre való nyitottság, vallásos hit, egészséges életmód, lelkiismeretes munka), amelyben azonban bizonyos esetekben szintén számolni kell a tolerancia hiányosságáival.

Csaknem két és fél ezer válaszdó adatainak tükrében az *azonosságtudat elutasítása* vagy *kontúrtalansága* nemhogy elősegítené, inkább gátolni látszik az *elfogulatlan, toleráns magatartás kialakulását*, a *másfajta identitások elfogadását*. A jelek szerint azok, akik tisztázták és vállalták a maguk identitását, általában toleránsabban (vagy legalábbis kevésbé intoleráns módon) tudnak viszonyulni a más, eltérő identitásokhoz. Mintha az tudná jobban elfogadni embertársait, aki előbb *önmagát* fogadta el és definiálta, s ezzel mintegy kijelölte a viszonyítási alapot: az énazonosság origóját, amelyhez képest az eltéréseket mérni lehet. Ez a tolerancia azonban az azonosságtudat hőfokának csak bizonyos mértékéig működik: a *túlságosan csak emóciókra alapozott (főleg kisebbségi) nemzettudat* a jelek szerint szintén nem kedvez az *elfogadó magatartásnak*. S természetesen a mesterségesen felszított és manipulált nemzeti érzés sem: érdemes megfigyelni, hogy az ettől szenvedő Vajdaságban mindhárom artikuláltabb identitástípus és a tolerancia között *negatív* (egymást taszító) kapcsolatot találunk. Ebben a régióban a tolerancia a „természetes érzés”, illetve a „valahová tartozás érzése” identitástípusokban – mondhatni az identitás vállalásának kevésbé markáns (de nem elutasító!) formáiban – élvezett átlag feletti rokonszenvet. Hozzá kell tennünk, hogy kisebbségi helyzetben – tehát Magyarországon kívül – a tolerancia mint nevelési érték a Vajdaság mellett a többi határon túli régióban is leginkább ahhoz a „természetes érzés” identitástípushoz vonzódott, amely – szintén ellentétben Magyarországgal – főleg a szellemi foglalkozásúak sajátja volt. A kisebbségi identitás markánsabb önvédelmi mechanizmusai tehát nem mindig segítik elő a tolerancia kialakulását.

Mivel értékesztünk már tartalmazta a vallásos hitre nevelés motívumát, rendelkezünk némi képpel a vallásossághoz szívesen szegődő értékekről, így például a rendezett identitástudatról. Ha a *vallásosság fokozatai* szerint is elkészítjük értékesztünk keresztátláit, akkor kiderül, hogy a *szorosan egyházakhoz kötődő* vallásosság – a vizsgált országok többségében – elsősorban a takarékos és szerény, dolgos életvitelhez vonzódik; a „*maga módján*” megélt vallásosság pedig főleg a lelkiis-

meretes munkában és a könyvekben találja meg a maga sajátos – meg lehetõsen befelé forduló – értékbázisát.

A vallásilag közömbösek és a *nem vallásosak* szélesebb értékalapokra építhetnek: vezettek többnyire a politika, az érvényesülés, a technikai szakismeretek és a tudásszomj említésében egyaránt. A tolerancia kérdésében nem találkoztunk egyértelmű tendenciával: a Vajdaságban és Magyarországon inkább a nem vallásosak; Erdélyben inkább a (maguk módján) vallásosak; Kárpátalján, Szlovákiában pedig a vallásosak és a nem vallásosak egyforma mértékben választották a következő tesztmondatot: „a másképpen gondolkodókat tisztelni, toleránsnak lenni”. A toleranciának tehát – szociológiailag jól megragadható formában – két változata létezik: egy kifejezetten vallásos és egy nem vallásos. (Az előbbit talán *türelmes felebaráti szeretetnek* is nevezhetnénk.)

A vallásos emberek értékvilága kissé belterjesnek mutatkozik, hajlamos arra – több évtizedes (vagy több évszázados?) beidegződések eredményeképpen –, hogy a hagyományos értékek szűkös katakombájába zárja magát, és átengedje másoknak a közélet, a gazdasági érvényesülés és ismeretszerzés fórumait.

12. Összegzés

Úgy találtuk, hogy mind a *nemzeti önazonosság-tudat*, mind a *jövőkép*, mind a *nemzeti önkép*, mind a *vallásosság* – önvédelmi jelleggel – általában erőteljesebb és pozitívabb színezetű Közép-Európa magyar kisebbségi népcsoportjai körében, mint Magyarországon. Meg kell jegyeznünk, hogy ezeket az eredményeket markánsabbá tehetette az a tény, hogy egy olyan rendszer letűnte után mértük őket, amely több évtizeden át – nagyhatalmi érdekből – álinternacionalizmust szorgalmazott, lefojtotta az alávetett népek nemzeti érzését, és gátolta a vallásgyakorlatot. Viszont az is igaz, hogy a hasonló rendszereknek (az egykori „létező szocializmus” változatainak) a társadalmi tudatban megképződött eredménye a jelek szerint más többségi és más kisebbségi helyzetben.

Úgy tapasztaltuk, hogy erősödõben van mind a *kultúrnemzeti összetartozás-tudat*, mind pedig az a tendencia, hogy a *más népekhez fûzõdõ kapcsolatok* (amelyek egyébként határon túl kedvezõbbek, mint Magyarországon) megítélése javul az iskolázottság és az identitástudat erő-

sődésével. Az *identitástípusok és az értékrend* összevetésekor a kisebbségi vagy többségi helyzet jelentős különbségeket rajzolt, mégsem ezt találtuk a fő választóvonalnak, hanem a *negatív-közömbös*, valamint a *pozitív hangoltságú identitást*. Az előbbit – tendenciaszerűen – egy kevésbé toleráns, konformizmusra, kulturális fedezet nélküli önérvényesítési hajlamra utaló értékorientáció jellemezte, az utóbbit hagyományos értékek stabil együttese vette körül. A pozitív identitás inkább csak *érzelmekre* alapozó változata kisebbségi helyzetben szintén hajlott az intoleranciára.

A *vallási és nemzeti identitást* egymást támogató, egymást kölcsönösen feltételező tudatformáknak ismertük meg. Különösen kisebbségi helyzetben, ahol ez a kölcsönösség, egymásrautaltság felerősödik, s főleg akkor, ha a kisebbség *felekezeti* vonatkozásban eltér a többségi nemzettől.

V. TÖRTÉNELMI TUDAT

„*Historia est magistra vitae.*”

A történelemtől a társadalomban élő tudati képet – elfogadván Csepeli György megállapítását¹ – a nemzeti azonosságtudat egyik alkotóelemének tekintjük, még ha – viszonylagos tematikai önállósága miatt – külön fejezetben tárgyaljuk is. Bár nem tudtunk vállalkozni a téma sokirányú és elmélyült vizsgálatára, felmérésünk alkalmat adott arra, hogy a történelmi tudat némely jelenségét a magyar anyanyelvű népesség több országban széttagoltan élő csoportjainak fénytörésében vizsgáljuk.

A múlt Thomas Mann-i „mélységes mély” kútjában igazából nem a mélység titkait kívánjuk most fűrkészni, hanem saját magunk, saját társadalmunk szellemi tükörképét. Kíváncsiságunk természetét a szociológus így jellemzi: „... minden kor a maga arcát igyekszik viszontlátni a múlt mélységes kútja fölé hajolva.”²

A történelmi tudat fogalmát tehát jelen esetben szociológiai értelemben kezeljük, s a *történelemtől* (annak szereplőiről és eseményeiről) *kialakult elemi szintű, de értékvezérelt társadalmi képzetek sajátos rendszerét* értjük rajta. Mivel témánkkal empirikus megközelítésben foglalkozunk, fontos volt a történelmi tudat fogalmának operacionalizálása, vagyis vizsgálhatóvá tétele, mégpedig oly módon, hogy a történelemtől alkotott kép hiányos volta, esetleg teljes elmosódottsága éppúgy kiderülhessen, mint az, hogy az egyes emberek és társadalmi

¹ „A nemzeti élet múltban lezajló egyes drámai fordulatainak színhelyei, szereplői [...] kiválóan alkalmasak arra, hogy jelkép, s ezáltal a nemzeti érzést ébren tartó tisztelet kiválóivá váljanak.” Másutt: „A történetírás, megszabadulván a mindenkori jelent igazoló, apologetikus funkcióitól, az azonosságtudat biztonságához nélkülözhetetlen kontinuitás [kiemelés tőlem: G. F.] tényeinek szállítóivá válik...” (Csepeli Gy.: *Nemzet által homályosan*. I. m. 81., illetve 86. p.)

² Csepeli Gy.: i. m. 180. p.

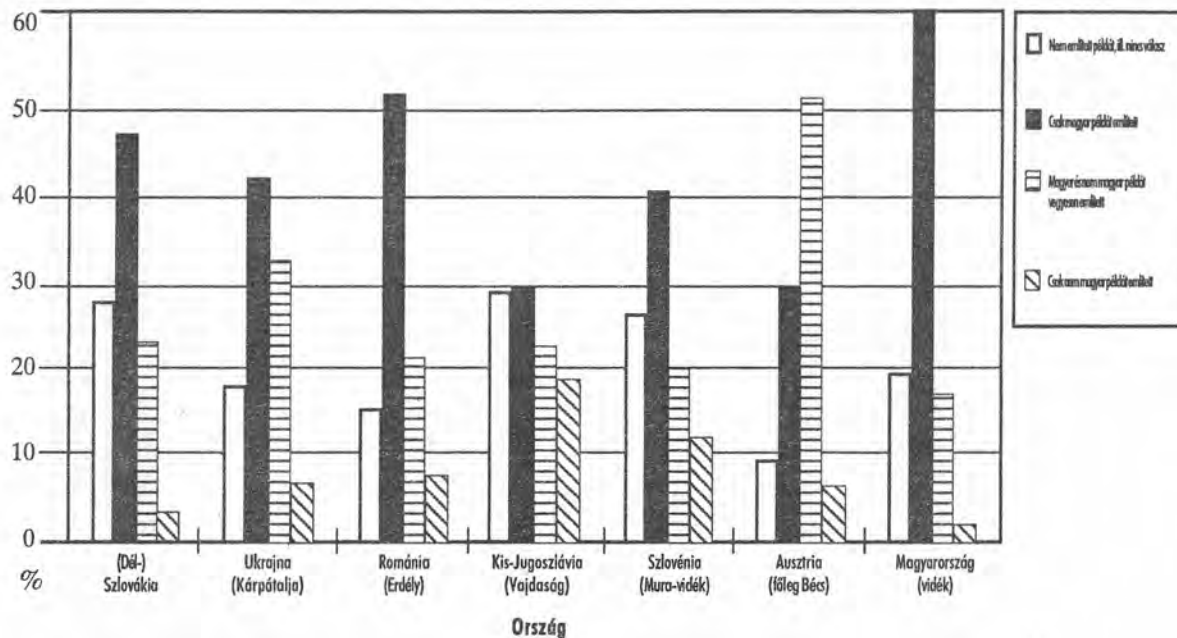
csoportok történelemképe milyen összetételű, milyen főbb „fogódzók” és milyen értékek mentén szerveződik. Vagyis hogy a mottóban szereplő *história* – az adott társadalmi közegben élő ember számára – az *élet* milyen „tanítómesterének” bizonyul, még konkrétabban: hogy a történelem kit mire „tanít”.

A történelmi tudat milyenségének szondázására egy meglehetősen egyszerű módszert alkalmaztunk: rákérdeztünk – külön-külön – a *nagyra becsült és ellenszenves* történelmi személyiségekre, valamint a *nagyra értékelt, illetve szégyenletesnek, tragikusnak* tartott történelmi eseményekre. (A kérdés mind a négy esetben úgy indult, hogy *vannak-e* olyan személyek, események, akiket [amelyeket] a kérdezett nagyra értékelt, vagy negatívan ítél meg, s csak ha igen volt a válasz, kérdeztünk rá konkrétan a személyre és a történelmi eseményre – tehát nem akartunk okvetlenül mindenkiből valamilyen közhelyszerű választ kiperéselni.)

A kérdések nyomán létrejött, meglehetősen terjedelmes adatbázist különböző szempontok alapján dolgoztuk fel (és tárjuk az olvasó elé). Egyrészt – különböző országokban, különböző kulturális környezetben élő magyar nemzetiségű válaszadókról lévén szó – azt tettük meg szempontnak, hogy a felhozott példák – egy kérdezett válaszain belül – milyen mértékben származtak a közösnek tekinthető vagy regionális magyar történelemből, illetve más népek („nem magyar”) történelméből. (Természetesen a határvonal nem volt minden esetben egyértelműen meghúzható, például elég sok említést kapott – mint negatív történelmi esemény – a második világháború, amelynek egyetemes és magyar történelmi jelentősége egyaránt markánsnak tekinthető; az ilyen esetekben a választ a „vegyes” kategóriába soroltuk.)

1. A történelemkép pozitív oldala

Az 1. ábra grafikonja vizuálisan (a Függelék XII. táblázata pedig részletezően) a hét különböző országban élő magyar népcsoport történelemképe, pontosabban a történelemről kialakított, a *pozitív* értelemben kiemelkedő magyar és nem magyar személyiségekben és eseményekben megjelenő képze, amely a hasonlóságok és különbözőségek változatos rendszerét mutatja.

1. ábra

Milyen pozitívan értékelt történelmi személyiségeket és eseményeket említett?
(Hét ország magyar nemzetiségű kérdezetteinek válasza alapján) 1992–1995

Tekintsük a magyarországi válaszokat etalonnak, ahol a magyar történelem ismereti-érzelmi prezentációjának, iskolai tanításának elvileg legjobbak a feltételei: a *csak magyar* pozitív történelmi személyiségeket és eseményeket említők itt érték el a legmagasabb (60 százalékos) arányt. A szlovákiai, kárpátaljai, szlovéniai és erdélyi magyarok csoportjában ugyanez a kategória vezet, bár ezekben a régiókban a magyar történelmi példák dominanciája (ahogy ez az 1. ábrán jól látható) kisebb mértékű a magyarországinál. (Magyarország után Erdély még az a régió, ahol ez a választípus abszolút többséget – 53 százalékot – kapott.)

Ausztriában (Bécsben) a magyar és nem magyar történelmi példát *vegyesen* említők aránya ért el rekordmagasságot; a Vajdaságban, Szlovéniában (és Horvátországban) pedig a *nem válaszolóké*. (Ez a kategória túlnyomórészt azt jelenti, hogy a válaszadók nyilatkozata szerint *nincsenek* olyan történelmi események és személyek – egyik sem! –, amelyeket vagy akiket nagyra értékelnének.) A délszláv térség országai esetében felmerülhet, hogy a feszült, háborús politikai helyzet keltette félelemnek is szerepe lehetett e tartózkodó magatartásban, sőt talán abban a tényben is, hogy ugyanezekben az országokban (élükön a Vajdasággal) akadtak a legtöbben, akik *csupa nem magyar* példát említettek. (Feltevésünk érvényét csökkentheti, hogy a történelmi példák mellőzése a szlovákiai magyarság körében is meglehetősen magas volt.) Mindenesetre figyelemre méltó, hogy az egykori Jugoszlávia különböző országainak magyar nemzetisége e téren mennyire összehangoltan vélekedik.

A felsorolt történelmi példák „nemzetiségét” illetően tehát a „*legmagyarosabb*” történelemképpel a *Magyarországon és az Erdélyben élő kérdezettek rendelkeztek*, legkevésbé hungarocentrikusnak pedig az egykori Jugoszláviában élő és – amennyire egy ilyen kis mintából ezt meg lehet állapítani – az ausztriai (bécsi) magyarok történelemképe mutatkozott.

Szlovákia esetében sajátos helyzetben vagyunk, ugyanis az ottani kollégák jóvoltából 1990 őszén³ és 1994 tavaszán⁴ regisztrált hasonló felmérési adatokkal rendelkezünk. A szlovákiai kollégák a *büszkeségre méltó* és a *szégyellni való* történelmi személyekre és eseményekre kérdeztek rá – egy-egy reprezentatív felmérés során – Szlovákiában élő

³ Rosová, T. – Butorová, Z.: i. m. *Európai Utas*, 1992, 2. sz.

⁴ Bordás, S. et al: *Ellenpróbák*. I. m.

szlovák és magyar nemzetiségű polgárok körében. Az 1990-es vizsgálat tapasztalata szerint a szlovákiai magyarok 60 százaléka (ami lényegesen nagyobb volt a megfelelő szlovák adatnál) úgy vélekedett, hogy *nincsenek* ilyen személyek vagy események; aki viszont megnevezett illet, azok túlnyomórészt a *cseh és szlovák történelemből* hozták a példáikat. A mi kérdéseinkre a szlovákiai magyarok közül *lényegesen többen* adtak választ, s lényegesen többen hoztak példát a *magyar*, mint a nem magyar történelemből. A nagyon eltérő eredmények véleményem szerint kevésbé magyarázhatóak a kérdésfelvetés stiláris eltéréseivel és a felmérések hároméves különbségével (1990 ősze – 1993 ősze), sokkal inkább azzal a ténnyel (ami egyúttal megszívlelendő módszertani tanulság is!), hogy a *kérdező nemzetisége és a kérdéses nyelve* (1990-ben mindkettő *szlovák*, 1993-ban mindkettő *magyar* volt) kisebbségi szituációban jelentősen befolyásolhatja a vizsgálat eredményeit. Feltevésünket megerősíti az a tény, hogy az 1994-es szlovákiai felmérés, amely a magyar kérdezetteket magyar adatgyűjtőkkel és magyar nyelvű kérdőívekkel kereste meg, a miénkhez nagyon hasonló eredményeket hozott (lásd később).

Szemléljük meg közelebbről a magyar–nem magyar történelmi példák választásának szociológiai mechanizmusát, vagyis hogy a különböző válaszkategóriákat milyen társadalmi rétegek preferálták. Tapasztalatainkat összegezve elmondhatjuk, hogy a *magyarországi* társadalom jelentős hányadának (átlagosnál iskolázottabb mintánk egyötödének) a történelmet illető elemi szintű ismeretei, képzetei, intellektuális és emocionális benyomásai olyannyira hiányosak, hogy nem képes (nem hajlandó) egy általa pozitívnak tartott történelmi eseményt és személyiséget sem megnevezni. Ez a magatartás elsősorban a *kevésbé iskolázott, idősebb falusi* embereket jellemezte, de a 30 év alatti fiatal felnőttek körében is átlagot meghaladó mértéket ért el. Az *iskolázottság és az urbanizáltság szintjének emelkedésével* nemcsak általában a *válaszadók*, hanem – a szélesebb horizontú történelemszemlélet jegyeként – a *magyar és nem magyar történelmi példákat egyaránt említők aránya is növekedett.* (Tehát nem a magyar példák *mellőzése*, hanem más népek történelmi példáival való *kiegészítése* mutatkozott szociológiailag a legintellektuálisabb magatartásnak.)

A pozitív történelmi példákkal kapcsolatos válaszadói magatartás szociológiai jellemzőit a *Magyarországon kívüli* régiókban is megvizsgáltuk (Ausztriát kivéve, ahol a mintacsoport alacsony száma nem tette lehetővé keresztátlák készítését), és a hasonlóságok mellett különbségeket is találtunk. *Országról országra visszatérő tendencia, hogy*

a válaszadási kedv (vagyis a pozitív példák említése) és a „vegyes” (magyar és nem magyar) példák arányszáma együtt emelkedik az iskolai végzettséggel, ahogy azt – immár „összmagyar” jelenséggént – Magyarországon is tapasztalhattuk.

A különbségek a többi válaszkategória társadalmi háttérében voltak inkább észlelhetők. Például a *csak magyar* pozitív példákat említők, akik általában nem rendelkeztek markáns szociológiai jellemzőkkel (leginkább még a közepes végzettség irányába tolódtak el valamelyest), Erdélyben elsősorban az alacsony végzettségű, inaktív rétegek, a Vajdaságban pedig – ezzel ellentétben – főleg a diplomás értelmiségiek közül kerültek ki. A *kizárólag nem magyar* történelmi példák említőinek meglehetősen gyér számú „hiperurbanista” csapata általában az alacsony-közepes végzettséggel volt inkább jellemezhető. Tipikus társadalmi közejük Kárpátalján ettől „felfelé” (az értelmiség irányába), a Vajdaságban pedig „lefelé” (a fizikai foglalkozásúak rétege felé) tért el. Látható tehát, hogy a *Vajdaságban*, ahol egyébként – valószínűleg az aktuális politikai helyzettel (is) magyarázhatóan – kifejezetten magas volt a nem választók aránya, ahol viszonylag kevesen merítették példáikat kizárólag a magyar történelemből, s ahol legtöbbször nyúltak nem magyar példák után, egyúttal – feltehetőleg épp a fokozott nyomás következtében – a nagy átlaghoz képest szociológiailag *felértékelődött* (az értelmiségi magatartás részévé vált) a magyar történelmi példákhoz való ragaszkodás.

Az egyéb független változók (életkor, lakóhely nagyságrendje) tekintetében a magyarországi tendenciák általában – de nem mindig – a többi vizsgált országban is visszaköszöntenek. A *csak a magyar* történelemből merítő választípus általában minden régióban főleg falusi (és kisvárosi) jelenség, és inkább a közép- és idősebbkorúak sajátja. A *nem magyar* történelmi példákra (is) kiterjedő feleletek pedig mindenütt inkább városokban, mint falvakban és elsősorban a 30 év alatti fiatalok (és középkorúak) szájából hangzottak el. Jelentősebb különbség csak a *válaszhiány* esetében mutatkozott: bár ennek fő társadalmi közege minden vizsgált régióban a falu (és a kisváros) volt, de életkor tekintetében – Magyarországon kívül – csak a szlovákiai és a szlovéniai választadók körében figyelhető meg az idősebb korúak (50 év felettiek) dominanciája, a régiók többségében a *kérdettek közül leginkább a fiatalok* (30 év alattiak) tartózkodtak a pozitív történelmi példák megnevezésétől.

Általános – lényegében minden vizsgált ország magyarságára egyaránt jellemző – jelenségnek látszik, hogy a *fiatalok történelemszemlélete kevésbé hungarocentrikus, mint az idősebbeké*. Ezt azonban csak rész-

ben magyarázhatja a fiatalok (feltehetően növekvő mértékű) *nyitottsága* és elfogulatlansága, másrészt viszont – a válaszhiány magas aránya bizonyítja – *e korosztály fokozott ismerethiánya, illetve érdektelensége áll a jelenség mögött.*

A *magyarság* adott településen mért *részarányát* – szokás szerint – változóként alkalmazva nem bukkantunk egyértelmű, több régióban is hasonlóképpen jelentkező tendenciára. Szlovákiában és Erdélyben a szórványmagyarság hajlamosabb volt a csak nem magyar összetételű, a tömbmagyarság a magyar példákat (is) tartalmazó válaszokra. Figyelemre méltó, bár oka nem egészen világos, hogy ahol a magyarok túlnyomó többségben (tömbben) élnek, több régióban is (Dél-Szlovákia, Vajdaság, Kárpátalja) hajlamosak voltak a választól való tartózkodásra.

A történelem pozitívan megítélt eseményeinek és szereplőinek felmérésünk során kialakult képletei rendkívül erős és – határon innen és túl – minden régióban hasonló tendenciákat produkáló korrelációt mutat az *olvasáskultúra* két paraméterével: a könyvolvasási aktivitás és az olvasói ízlés mutatójával. Általános szabály, hogy a tartalmas *válasz hiánya* elsősorban a nem vagy alig olvasókra, valamint a szórakoztató irodalom (lektűrök, romantika, bestsellerek) elkötelezett híveire jellemző, a magyar és nem magyar történelmi példákat *vegyesen* felvonultató válaszadók pedig főleg a legtöbbit és a legjobb színvonalon olvasók közül kerülnek ki. Vagyis a történelemkép nyitottabb vagy beszűkültebb volta összefügg a szellemi kultúra más területein mérhető, nevezetesen az irodalmi értékekhez való affinitás mértékével. *A csak magyar* példákkal élők – kisebbségi közegben – általában jobban szerepelnek a magyarországi színvonalnál: a közepes gyakoriságú olvasók között érik el a legnagyobb arányt, és nem az abszolút kommercialitásokhoz, hanem inkább a jelentős irodalom látszatát keltő, hatásos bestsellerekhez vonzódnak (sőt Erdélyben és a Vajdaságban a klasszikus irodalmi értékekhez is). Mindez azt jelenti, hogy a történelem magyar példáihoz való – mégoly erőteljes – ragaszkodás *kisebbségi helyzetben*, ahol a fenyegetett identitás megőrzése egzisztenciális kérdéssé válhat, *az identitást hangsúlyozó gesztusok kulturális holdudvara színvonalában megemelődhet*, illetve az önvédelem hatékonyságának növelése érdekében *e gesztusok nagyobb eséllyel támaszkodnak a fajsúlyosabb kulturális-művészeti értékekre*, mint a könnyed kommercialitásokra. (Az utóbbi kategóriába tartozó olvasmányokat – mint később látni fogjuk – lényegesen nagyobb arányban kedvelik

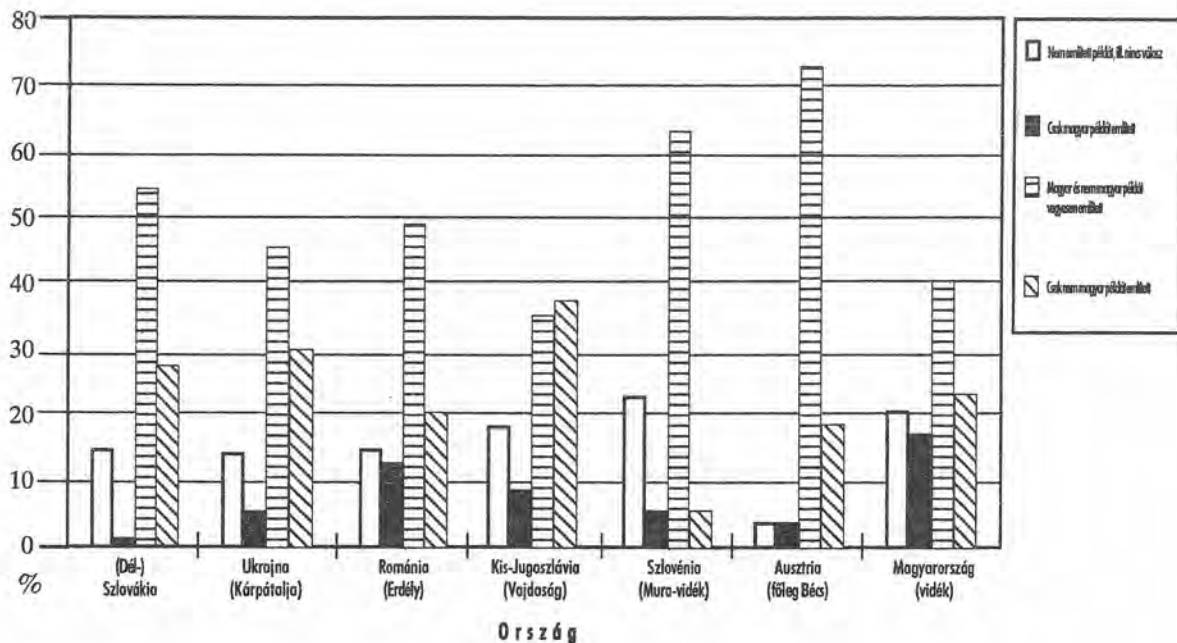
Magyarországon, mint bármely másik vizsgált ország magyar népességében.)

Végül a pozitív értelemben preferált történelmi példák összetételét – azokban az országokban, amelyekben a magyarság nemzeti kisebbségként él – összevetettük egy olyan mutatóval, amely azt fejezte ki, hogy a válaszadó *milyen nyelven végezte tanulmányait*. Meglehetősen közhelyszerű volt az a (minden határon túli régióban érvényesülő) tapasztalatunk, hogy *akik végig anyanyelvükön tanul(hat)tak, azok lényegesen nagyobb eséllyel neveztek meg egyáltalán nevezetes pozitív történelmi személyt és eseményt, s nagyobb eséllyel hoztak fel kizárólag magyar példákat*. A vegyesen anyanyelven és nem magyarul végzett iskolák sora erősítette a magyar és nem magyar példák *vegyített* előfordulását. (Itt meg kell jegyeznünk, hogy ez a választípus nagyon közel állt az értelmiséghez; a kisebbségi értelmiség azonban csak ritkán tudja tanulmányait végig – tehát az egyetemet is – anyanyelvén végezni, ezért szerepel jobban a „vegyes” tannyelvű iskolázottság a végig – de általában alacsonyabb szinten befejeződő – anyanyelvűnél.) A végig idegen nyelven folytatott tanulmányok a válasz előli *elzárkózásnak*, illetve a *csak nem magyar* példák megemlítésének kedveztek.

Az anyanyelvi iskoláztatás identitást ápoló mechanizmusa nem minden régióban hozott azonos számszerű eredményt: azok közül, akik végig magyar iskolába jártak, Szlovákiában, Kárpátalján és Erdélyben 50–60 százalékyian említettek *kizárólag magyar* történelmi példát, a Vajdaságban ugyanez a mutató mindössze 23 százalékos volt. A 2. táblázatban fény derül ennek egyik okára: a vajdasági magyarok legbecsültebb történelmi személyiségének a néhai *Tito* elnök – tehát nem magyar személy – bizonyult.

2. A negatív oldal

Két kérdés segítségével a történelem *ellenszenves* szereplőire és *szégyenletes, tragikus* eseményeire is rákérdeztünk, s a válaszokat a fentiekhez hasonlatosan kategorizáltuk aszerint, hogy a példa a magyar his-

2. ábra

Milyen negatívan értékelt történelmi személyiségeket és eseményeket említett?
(Hét ország magyar nemzetiségű kérdezettségeinek válasza alapján) 1992–1995

tóriából származott-e vagy sem. (A kategóriák százalékos megoszlását országonkénti bontásban lásd a Függelék XIII. táblázatában és grafikusan a 2. ábrán.)

A pozitív és negatív példák struktúrája teljesen eltér egymástól. A legszembetűnőbb különbség, hogy az interjúalanyok a *negatív példákat sokkal kevésbé szívesen hozták kizárólag a magyar történelemből*: ez a választípus egyik országban sem éri el a 20 százalékot. (A pozitív példák esetében ez a kategória 30–60% közötti arányszámokat tett ki!) Ennek megfelelően a *csak nem magyar* és a *végves* összetételű válaszok aránya viszont minden régióban magasabb, mint a pozitív példák esetében volt. (Egyébként a „vegyes” válasz volt a legtöbb szinte minden országban.) A *negatív történelmi példatár tehát sokkal „nemzetközibb” pozitív megfelelőjénél*.

Érthetőbbé válik ez a jelenség, ha pillantást vetünk a 2. táblázatban a legellenszenvesebb történelmi személyek névsorára: a XX. század két legpusztítóbb diktatúrájának, a fasizmusnak és a bolsevizmusnak a nemzetközi és helyi „reprezentánsait” látjuk itt, Hitlerrel és Sztálinnal az élen. Az említett két hírhedt személy, egyúttal a magyarságot is súlyosan veszélyeztető két *idegen nagyhatalom* vezéregyénisége, ugyanakkor magyarázatot jelenthet – legalább részben – arra is, hogy a válaszadók miért hajlottak inkább a *nem magyar* negatív történelmi példák nevesítésére.

Meglehetősen sajátos az a jelenség, hogy *az emberek hajlamosabbak számon tartani a történelem negatív, szégyenletes momentumait, mint a pozitív, követésre méltókat*.⁵ Ahol ugyanis számottevő különbség akadt azok között, akik nem voltak hajlandók egyetlen pozitív, illetve egyetlen negatív példát sem megemlíteni, ez a különbség (Ausztria kivételével) általában a pozitív példáktól tartózkodókat mutatja népesebbnek (különösen a szlovákiai és a vajdasági magyarok között). *Az ellenségek tehát erősebbek az eszményképeknél*, ami fogalmazható úgy is, hogy a történelem negatív példái mélyebb benyomást gyakoroltak az emberek gondolkodására, mint a (potenciális) példaképek.

Ani ismert válaszkategóriáink *rétegspecifikus* vonásait illeti, legmarkánsabb és legkövetkezetesebb társadalmi profillal ismét a nem válaszolók és a ma-

⁵ Ezt a jelenséget a Szonda Ipsos 1996 elején végzett magyarországi közvélemény-kutatása is észlelte: a reprezentatív felnőtt minta 78%-a tudta megnevezni a magyar történelem valamely sikeres korszakát; tragikus, sikertelen korszakról viszont 89% tett említést. (*Magyar Nemzet*, 1996. ápr. 15.)

gyar, illetve nem magyar példákat vegyesen említők csoportja rendelkezett. A negatív történelmi példák megnevezésétől *tartózkodók* minden vizsgált régióban (Ausztriától ismét eltekintve) inkább az alacsony (legfeljebb 8 osztályos, illetve szakmunkás) végzettségű, fizikai foglalkozású, falun (vagy kisvárosban) élő rétegekből kerültek ki, amelyek Magyarországon (és Szlovákiában) az átlagtól valamelyest az idősebb (50 év feletti), a többi *kisebbségi* régióban pedig a *fiatalabb* (a huszon- és harmincéves) korosztályok felé tolódtak el. Mindezek a tendenciák nagyon hasonlítanak azokra, amelyeket a pozitív példák említésétől elzárkózók körében tapasztaltunk. Ismét fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a kisebbségben élő fiatal korosztályok (a kellő ismeretek vagy az érdeklődés, vagy mindkettő hiánya miatt?) az átlagosnál kisebb mértékben tudják kitapogatni azokat a pozitív és negatív fogódzókat, amelyek a történelmi folyamatokban való eligazodásukat segíthetnék. A *magyarság részaránya* mint független változó nem eredményezett szignifikáns különbségeket a negatív történelmi példák összetételében.

Akik *magyar és külföldi* negatív történelmi példákat egyaránt említettek, a válaszadók legnívósabb, legkvalifikáltabb csoportjait alkották minden régióban: az értelmiségiek, a (nagy)városok lakói között érték el a legmagasabb arányszámokat, s életkor tekintetében leginkább a negyvenes és idősebb korosztályokhoz tartoztak. Ezek a tendenciák nemcsak a különböző régiókban – határon innen és túl – voltak egészen hasonlóak, hanem lényegét tekintve megegyeztek a pozitív történelmi példák „vegyes” kategóriájába került válaszadók szociológiai összetételével (még ha ez utóbbiak valamivel fiatalabbnak tűntek is).

A *kizárólag magyar* negatív példákat említőket (mint láttuk, meglehetősen kevesen voltak) a határozott tendenciák gyér száma miatt elég nehéz szociológiailag jellemezni. Valószínűnek látszik, hogy többségüket nem valamiféle nemzeti önkritika vagy önmarcangolás szándéka vezette, hanem talán inkább a nemzetközi példák hiányosabb ismerete: az elmosódott rétegpreferenciák általában az alacsonyabb végzettségű (de inkább városi, mint falusi) rétegek felé mutatnak. A pozitív történelmi példák magyarságközpontú választípusa társadalmi háttérrel illetően hasonlóan homályos volt, de a kvalifikációnak mégis valamivel magasabb – közepes – szintjei felé tendált, vagyis mintha valamivel *tudatosabb* választás eredménye lett volna. Jó példa erre, hogy a vajdaságiak – feltevésünk szerint tudatos önvédő és önerősítő szándékkal – a „csak magyar” választípus pozitív változata mögé feltűnően nagy arányban tudtak jól kvalifikált válaszadókat állítani, a negatív változat esetében – amely erre az önvédelmi funkcióra kevésbé alkalmas – már szó sincs erről a gesztusról.

A *kizárólag nem magyar* negatív történelmi szereplők és események megnevezőinek szociológiai arca ugyancsak nehezen rajzolható meg (akárcsak a választípus pozitív változatáé). Az biztos, hogy nem ez a szellemi elit tipikus válasza. Bár egyes régiókban (elsősorban Magyarországon s némileg Kárpát-

alján) közel áll az értelmiséghez (is), másutt hol inkább a fizikai foglalkozásúakhoz (Szlovákia, Erdély), hol inkább az inaktívakhoz (Vajdaság) kötődik. Életkor tekintetében ez a választípus – pozitív és negatív változatban egyaránt – a fiatal (30 év alatti) és a középkor (31–50 éves) korosztályokhoz vonzódik.

Az a tény, hogy a történelem pozitív és a negatív oldala esetében egyaránt a magyar és nem magyar példák együttes említői voltak a legkvalifikáltabbak, s nem a csak magyar történelmi személyiségekben és eseményekben gondolkodó hungarocentrikus, de nem is a csak külföldi példákat emlegető „hiperurbanisztikus” válaszadók, újabb – bár szerény – bizonyítéka lehet annak az általános tételnek, hogy általában a két véglet között a mérsékelt, kiegyensúlyozott „arany középut” – ami jelen esetben a saját nemzeti értékeket megbecsülő, ugyanakkor a világra is nyitott magatartással azonos – jelenti a legintellektuálisabb és legcélravezetőbb megoldást.

Állításunkat megerősíti az a tény is, hogy – pozitív példákhoz hasonlóan – a magyar és nem magyar (negatív) példákat vegyesen említők rendelkeznek egyúttal az olvasáskultúra legszínvonalasabb mutatóival: minden vizsgált régióban (az anyaországot is beleértve) ők olvastak a leggyakrabban és a legmagasabb esztétikai színvonalon. A csak magyar történelmi példákat említők főleg a szórakoztató romantikus és lektűr műfajt preferálták (kivéve az egy Vajdaságot, ahol a hungarocentrikus magatartás ismét az átlagosnál magasabb kulturális szinttel: klasszikus és modern alkotások kedvelésével járt együtt); a kizárólag nem magyar példák hívei pedig – a lektűr és romantika mellett – főleg a divatos bestsellereket kedvelték. (A nem válaszolók pedig a nem vagy alig olvasók között érték el legmagasabb arányszámaikat.) Az olvasáskultúra és a történelmi tudat alapmutatói tehát szoros összefüggést valószínűsítnek, akárcsak a pozitív történelmi példák esetében.

Tegyük mindehhez hozzá, hogy általános tendencia szerint a kiegyensúlyozott (magyar és nem magyar példákat egyaránt említő) történelemszemlélet járt együtt leginkább az identitástudat legtermékenyebb típusával: a nemzetiségét nehézségek ellenére vállaló, a közösségért tenni is kész, morálisan elkötelezett azonosságtudattal. A kizárólag a magyar történelemben gondolkodók ugyanakkor az emocionális jellegű identitástípus, a csak nem magyar történelmi példákkal élők pedig a közömbös és negatíviztikus azonosságtudat felé hajlottak.

Az iskolai tananyag kérdését a negatív történelmi példatár viszonylatában is megvizsgáltuk, és minden régióra kiterjedő markáns össze-

függést csak a példák említésétől *tartózkodók* és a végig *nem anyanyelven* tanulók, valamint a magyar és nem magyar példákat *egyaránt* megnevezők és a *vegyes tannyelvű* (illetve *csak magyar nyelvű*) iskolázottság között találtunk. (Ez utóbbi jelenséggel kapcsolatban ismét meg kell jegyeznünk, hogy a kisebbségi értelmiség – amely legnagyobb előszere-ttel hozza példáit vegyesen a magyar és a nem magyar történelemből – általában nem tudja iskoláit végig anyanyelvén végezni.) Ezek a korrelációk lényegében megerősítik a pozitív történelmi példák és a tan-yelv között korábban tapasztalt kapcsolatokat (bár ott a végig anya-nyelven folytatott tanulmányok nem annyira a „vegyes”, hanem főleg a csak magyar történelemből merített példák említésének kedveztek); s ezáltal megerősítik konklúziónkat is: *az anyanyelven folytatott iskolai tanulmányok megkönnyítik a kisebbségek számára a történelem tájéko-zó-dási pontjainak kijelölését, (történelmi) identitástudatuk megerősítését.*

Végül elmondhatjuk, hogy a történelem egyfelől nagyon *tisztelt*, másfelől *elutasított* szereplői és eseményei – bár az interjúalanyok vála-szai nagyon eltérő arányokban hívták őket elő a magyar és a nem ma-gyar históriából – *erősen hasonlítottak* választípusaik (főleg a „vegyes” és a válaszhiányos kategóriák) *társadalmi réteg-háttérét* illetően. Ez azt is jelenti, hogy az emberek jelentős részének történelmi tudatában je-lentősebb szerepet játszik a „saját” és a „mások” történelmének visz-o-nya, mint az a tény, hogy a történelem pozitív vagy negatív momentu-mairól van-e szó.

A hasonlóság a *különböző országok* magyar népcsoportjai között is erős volt: inkább csak az egyes választípusok *arányában* különböztek, s nem e típusok jellegzetes társadalmi bázisában. Kivételesen viselke-dett egyes esetekben maga az *anyaország*, ahol a történelmi példák említésétől leginkább az (egyébként legkevésbé iskolázott) *idősebb* ré-tegek tartózkodtak, ellentétben a kisebbségi régiókkal: ezekben általá-ban a *fiatal* felnőttek tűntek – válaszaik nagyarányú hiánya miatt – tájé-koztalanabbaknak. Ez a tény a nem túl távoli jövőben – hacsak haté-kony ellentendenciák nem lépnek föl – kisebbségi körülmények között *a történelmi tudat állapotának társadalmi méretű romlását* valószínűsíti. Ugyancsak kivételt képez a *Vajdaság*, ahol a kisebbségi lét fokozott fe-nyezetettsége következtében a kizárólag a magyar történelemből ho-zott (főleg pozitív) példák az átlagosnál kvalifikáltabb és kulturáltabb társadalmi közegben hangzottak el; ahol tehát a hungarocentrikus vá-lasztípus – az identitást védő célzattal – szociológiai értelemben felértékelődött.

3. Széchenyi és Kossuth; Hitler és Sztálin

Miután némi bepillantást nyertünk a történelmi tudat építkezésének, működésének társadalmi mechanizmusába, foglalkoznunk kell a nagyra becsült, illetve elutasított, *konkrétan* megnevezett szereplők és történesek listáiból kiolvasható üzenettel is. Az 1. táblázat a *Magyarországon* regisztrált részletező listákat tartalmazza, a 2. táblázatban látható összeállítás pedig a *hét* vizsgált *régió* öt-öt leginkább nagyra értékelt, illetve legellenszenvesebbnek tartott történelmi személyiségét és eseményét mutatja be, említésük csökkenő sorrendjében. Ezekből a listákból lényegében két kérdés megválaszolásához nyerhetünk adalékokat:

1. a történelemtől kialakult elképzelések milyen főbb értékek mentén szerveződnek;

2. a Közép-Európa különböző országaiban széttagoltan élő magyarság történelmi tudata milyen mértékben tartalmazza az *összetartozás*, illetve a *szétforgácsoltág* jegyeit.

A (Budapest nélküli) *Magyarország* társadalmának történelmi identitása 1993-ból származó adataink szerint – mint legfőbb pillérre – az 1848–49-es forradalomra és szabadságharcra, illetve annak (előkészítő és irányító) főszereplőire épül. Sőt, a népszerűség 2. és 3. helyén is egy-egy forradalmi fordulat: 1956, illetve az 1989-ben induló *rendszerváltás* főbb eseményei (a köztársaság kikiáltása, a vasfüggöny lebontása, a kommunizmus bukása, az oroszok kivonulása stb.) állnak. Mindez mégsem jelenti a forradalmár–szabadságharcos típusú történelmi személyiségek abszolút előnyben részesítését: *Széchenyi István* (legalábbis emelt szintű mintánkban) számottevően megelőzi *Kossuth Lajost*, és a „legnagyobb” (és jelenleg legnépszerűbb) magyaron kívül más országépítő-alapító-védelmező személyiségek (*Hunyadi Mátyás*, *Szent István király*) is bekerültek a lista élmezőnyébe.⁶ Ez az *alapító-védő-építő attitűd* a történelmi események jegyzékén is megjelenik (közvetlenül a forradalmak után) a *honfoglalás*, a *török elleni küzdelmek* és a *Szent István-i államalapítás* képében.

Érdeemes röviden foglalkozni a történelem folyamából kiemelt legfőbb vonatkozási pontok *időbeli alakulásával*, vagyis azzal a kérdéssel, hogy ha külön-

⁶ Értelmiségi közegben már a nyolcvanas években is hasonló listája alakult ki a pozitív történelmi személyiségeknek: Kossuthot nemcsak Széchenyi, hanem Szent István és Hunyadi Mátyás is megelőzte. (Viszont közvetlen utána Kádár János következett.) (Csepeli Gy.: i. m. 244. p.)

bőző időszakokban pillantunk a múlt kútjába, mennyire állandó vagy változó-kony a látvány. A hetvenes és a nyolcvanas évek első felének reprezentatív felnőtt adatai szerint 1848 – ismertségét illetően – ugyancsak az élen állt; igaz: Leninnel és 1914-gyel holtversenyben.⁷ Az 1996 elején végzett (szintén a felnőtt népességet reprezentáló) közvélemény-kutatás adatai szerint viszont napjainkra erősen megkopott mind 1848, mind a rendszerváltozás nimbusza (az 1956-os forradalomé csak azért nem, mert korábban sem volt erős); jelentősen felértékelődött viszont Mátyás király uralkodásának korszaka (30%), és meglehetősen a Szent István-i államalapításé.⁸ Ez utóbbit az is jelzi, hogy a magyarországi társadalom 1996 elején a legnagyobb magyar nemzeti ünnepnek immár – március idusát is megelőzve – augusztus 20-t tartotta (45, 35 százalékkal szemben).⁹ Egy évvel később ugyancsak a Szonda Ipsos 1848 fényének további halványulását észlelte: a felnőtt népcsoportnak 1997 elején már csak 29 százaléka tartotta március 15-ét a legkiemelkedőbb magyar ünnepnek (augusztus 20-át 42 százaléka).¹⁰

Az 1. táblázat tanúsága szerint a történelmi tudat alappilléreként emlegetett 1848 a kilencvenes évek első felében is a magyarországi társadalomnak csak bő egyharmadára gyakorolt igazi vonzerőt, és a második helyen szereplő *'56-os forradalom* pedig mindössze 7–8 százalékra. A jelek szerint *a magyarországi társadalom történelmi tudata máig nem tudta kellőképpen feldolgozni és helyére tenni 1956-ot*, amely a nyolcvanas–kilencvenes évek fordulóján sokak számára követhetetlen gyorsasággal vált „ellenforradalomból” dicsőséges forradalommá és szabadságharcná. A leülepedés hiányára utal, hogy '56 vezéralakjai még nem zárkóztak fel a pozitív személyiségek listáján Széchenyi, Kossuth és Petőfi mögé. Zavart és ellentmondásos tudati helyzetét az a tény is jelzi, hogy '56 a „szégyenletesnek és tragikusnak” tartott történelmi események sorában is az élre került, mégpedig kétszer akkora arányban, mint amennyivel a pozitív történések listáján szerepelt. Az eseteknek csupán egy részében egyértelmű, hogy leverése, bukása és a forradalmat követő megtorlások miatt kapta a fenti minősítést, ugyanakkor eléggé tipikusnak tekinthető 1956 tragikus voltának ilyesfajta leegyszerűsített indoklása: „mert lőtték egymást az emberek”. (Gondoljuk el, hogy az 1849-es tavaszi hadjáratot, amelyet végül szintén vereség követett, csak azért minősítené valaki tragikusnak, mert „lőtték

⁷ Békés Ferenc: Történelmi ismeretek Magyarországon, 1988. (Kézirat; idézi Csepeli Gy.: i. m. 236. p.)

⁸ Lásd *Magyar Nemzet*, 1996. ápr. 15. 4. p.

⁹ Lásd *Magyar Nemzet*, 1996. március 11. 1. és 4. p.

¹⁰ *Magyar Nemzet*, 1997. március 18. 4. p.

1. táblázat

Pozitívan, illetve negatívan értékelt történelmi események és személyiségek Magyarországon 1993-ban (A kérdezettek százalékában)

Nagyra értékelt, pozitív események	% (N=313)	Nagyra értékelt, pozitív személyiségek	% (N=313)	Szégysenletes, tragikus, negatív események	% (N=313)	Ellenszenves, negatív személyiségek	% (N=313)
1848/49	37,6	Széchenyi István	25,2	1956-os események		Hitler	36,1
1956-os forradalom	7,7	Kossuth Lajos	18,8	(leverése, megtorlása)	17,2	Sztálin	15,0
Rendszerváltás (1989/90)	7,3	Mátyás király	16,0	I. és II. világháború	14,7	Rákosi Mátyás	12,8
Honfoglalás	6,4	Szent István	9,9	Trianoni békeszerződés	11,5	Szálasi Ferenc	5,7
Török elleni küzdelmek:		Petőfi Sándor	8,3	Zsidóüldözés („holocaust”)	3,2	Ceausescu	3,5
Eger, Nándorfehérvár stb.	6,1	II. Rákóczi Ferenc	6,4	Mohácsi vész	2,9	Haynau	3,2
Államalapítás	3,8	Kádár János	2,9	Atombomba bevetése		Clemenceau	2,9
Rákóczi-szabadságharc	2,6	Deák Ferenc	2,2	(Hiroshima, Nagaszaki)	2,8	Horthy Miklós	2,5
Nagy francia forradalom	1,9	Dobó István	2,2	Délzárvi háború	2,6	Kádár János	1,9
Amerika felfedezése	1,6	Nagy Imre	2,2	Fasizmus	2,2	Mussolini	1,9
1867-es kiegyezés	1,6	Napóleon	1,9	Szovjet megszállás	2,2	Brezsnyev	1,6
Tanácsköztársaság	1,6	Árpád fejedelem	1,6	„Prágai tavasz” leverése			
		Lenin	1,6	(1968)	2,2		
				Don-kanyar	1,9		
				Nyilas hatalomátvétel	1,6		

egymást az emberek”). Az értékzavar jele az is, hogy *Kádár János* valamivel több rokonszenvszavazatot kapott, mint *Nagy Imre*. (Már említettük: a szabadsághősök s – tegyük hozzá – a *vértanúk* korszakunkban egyre kevésbé rokonszenvesek...) Szólnunk kell még egy előbbivel összefüggő jelenségről. A *rendszer váltás* eufóriája, amely eredetileg is a társadalomnak csak kisebb részét hatotta át, 1993 tavaszára megcsappant (a nagyra értékelt történelmi események sorában mindössze 7 százalékot kapott), hogy a kilencvenes évek második felére immár a szocializmus évei váljanak a második legsikeresebbnek tartott történelmi korszakká.¹¹

Ami a történelmi tudat *negatív* oldalát illeti, a „szégyenletes és tragikus” események élén álló 1956 ellentmondásos helyzetéről már szoltunk. A lista további részéből erőteljes *háborúellenességet* és a totális *diktatúrák* tetteinek (a zsidóüldözésektől a „prágai tavasz” leveréséig) *elutasítását* olvashatjuk ki. A történelem legellenzenvesebbnek ítélt szereplői között – a kevés kivételtől eltekintve – ugyancsak háborús bűnösöket és/vagy diktátorokat találunk, az élen *Hitler* és *Sztálin* nevével. Amíg azonban Hitler a megkérdezettek csaknem 40 százalékától (a negatív szereplőket említők 62 százalékától) kapott szavazatot, Sztálin viszonylag alacsony említési arányokat (15, illetve 26 százalékot) ért el. *A közvélemény nem méri egyenlő mércével a kétfajta totális rendszert*: elítéli, amit évtizedekig elítélni tanult, de kevésbé szigorú annak megítélésében, amelynek ugyancsak kárvallottja, de amelyet (és most már nem elsősorban Sztálin, hanem inkább *Breznyev* nagyon szolid helyezésére gondolok) évtizedekig – hivatalosan – csak dicsérni hallott.¹²

4. A határon túli magyarok – Magyarországról nézve

A negatív események sorában Magyarországon a 3. helyen áll a *trianoni békediktátum*, a kérdezettek jó egytizede tett róla említést. Ez a tény

¹¹ Legalábbis a felnőtt népesség egytizede szerint. Lásd a Szonda Ipsos 1996-os közvélemény-kutatási adatát: *Magyar Nemzet*, 1996. április 15. 4. p.

¹² A nyolcvanas évek magyar értelmisége – ne lepődjünk meg túlságosan – még „balosabb” elfogultsággal ítélkezett: a negatív történelmi személyek élvonalában (itt csak a magyar történelem szereplőiről volt szó) sokkal kevesebb kommunista diktátort találunk, mint szélsőjobb oldali vagy konzervatív történelmi személyiséget (csökkenő sorrendben): *Horthy Miklós*, *Szálasi Ferenc*, *Rákosi Mátyás*, *Gömbös Gyula*, *Werbőczy István*, *Zápolya János*, *Tisza István*, *Gerő Ernő*, *Ferenc József*, *Farkas Mihály* stb. (Csepeli Gy.: i. m. 244. p.)

felveti a kérdést: vajon az anyaország polgárai hogyan tekintenek a Trianonban elcsatolt területek magyar népcsoportjaira? A választ több irányból is megközelíthetjük. Vannak vizsgálati eredmények, amelyek azt bizonyítják, hogy a hetvenes, nyolcvanas és kilencvenes évek viszonylatában egyre *növekedett* azon magyar állampolgárok aránya, akik a környező országokban élő magyarok problémáját érzékelték, és őket a *magyar nemzet részének* tekintették. (De ez utóbbi arányszám még 1996-ban sem haladta meg – reprezentatív magyarországi felnőtt mintán mérve – a 68 százalékot.)¹³ Mi a következő kérdést tettük fel kérdőívünkben: „*Véleménye szerint Magyarország hogyan, milyen területen segíthetné leginkább a határain kívül élő magyarokat?*” A megkérdezettek csaknem egyötöde (18%) *nem tudott válaszolni* a kérdésre, újabb egyötöde pedig úgy vélekedett, hogy Magyarországnak *semmilyen formában* nem kell foglalkoznia a határon túli magyarokkal, mert: a) nem szabad beavatkoznunk a szomszédos országok belügyeibe; b) van nekünk is elég bajunk. Az első választípus több év után is még a „szocialista internacionalizmus” évtizedeken át sulykolt alaptételét visszhangozza. A vidéki társadalomnak az a 60 százaléka, amely amellettszállt síkra, hogy valamilyen formában *törődni kell* a határokon túl élő magyarokkal, legfontosabbnak (26%) a *kulturális* segítségnyújtást tekintette (a nyelvápolás, a művészetek, média, oktatás stb. területén); majd (11%) a *politikai* támogatást (kisebbségvédelem, határok „légiesítése” stb). Itt kell megemlítenünk, hogy a fenti nyitott kérdésre adott spontán válaszként a határmódosítás szükségességéről csak a kérdezettek 3–4 százaléka nyilatkozott. *Gazdasági* segítségről (közös vállalkozások, beruházások stb.) meglehetősen kevesen szóltak (3%); 6 százalékot tett ki a *humanitárius-egészségügyi* segélyadás; 2 százalékos az *erkölcsi* (összetartozás-tudat, vallási élet stb. erősítését célzó) támogatás szükségességét hangsúlyozók aránya.

Az anyaország által érvényesítendő támogatás kérdésében a Magyarországon *külső* régiók magyar nemzetiségű polgárai – érthető módon – másképp vélekednek: minden vizsgált helyszínen (a meglehetősen apatikus Vajdaságot leszámítva) elenyésző (1–3, Vajdaságban 8 százalékos) azoknak az aránya, akik *semmilyen fajta* támogatást nem igényelnek, illetve nem remélnék. A támogatás formájában már jobban eltérnek a vélemények: a szlovákiai és a vajdasági magyarság túlnyomórészt

¹³ Hunyady Gy.: i. m. *Új Pedagógiai Szemle*, 1997, 10. sz. 49. p.; valamint Lázár G.: i. m. *Regio*, 1995, 1–2. sz. 44–47. p.

kulturális jellegű, Erdély és Szlovénia jelentősrészt kulturális, de főképp komplex (kulturális, gazdasági és politikai együtt), Kárpátalja pedig első-sorban politikai (és ugyancsak komplex) támogatásra tartana igényt.

5. A nemzeti ünnepek megünneplése

Mielőtt folytatnánk a pozitív és negatív történelmi példatár elemzését, szólnunk kell röviden a nemzeti történelmi tudat kialakítása és manifestációja szempontjából oly fontos eseményekről, a *nemzeti ünnepekről*. Az előző fejezetben már érintettük az egyes nemzeti emléknapok (magyarországi) változó népszerűségének kérdését, most az *ünneplés tényére, illetve módjára* szeretnénk kitérni.

Kérdőíves vizsgálatunk nem foglalkozott ezzel a kérdéssel, 1995 őszén és 1995/96 telén készített *mélyinterjúink* viszont igen. (Emlékeztetésül: ezeket a Magyarországot övező hat országban, Szlovákiában, Ukrajnában, Romániában, Szlovéniában és Ausztriában élő 60 magyar nemzetiségű felnőtt személlyel készítettük.) Természetesen nem állítható, hogy ezek az interjúk reprezentatív képet tudnak adni a határon túli magyarság ünneplési szokásairól, de tud mégis némi ízelítővel szolgálni. Amikor az interjúkészítők rákérdeztek arra, hogy a kérdezettek valamilyen formában meg szokták-e ülni a magyar nemzeti ünnepeket, a hat országban élő (fiatal és idős, fizikai és szellemi foglalkozású, szórványban vagy tömbszerűen élő) 60 magyar mintegy háromnegyede igen-nel válaszolt.¹⁴

Az *ünneplés módja* rendkívül változatos képet mutat: a csendes belső megemlékezéstől és magányos gyertyagyújtástól, a családi vagy baráti körben elköltött ünnepi vacsorán át a nyilvános rendezvénye-

¹⁴ Ez az adat nem is állhat messze a valóságtól: Veres Valér 1996-os erdélyi (Kolozs és Kovászna megyékre kiterjedő) kérdőíves vizsgálata – március 15-e esetében – ugyancsak 76 százalékos arányát mérte azoknak, akik „megtartják” ezt az ünnepet. (Ráadásul 1997-es horvátországi vizsgálatunk is szinte pontosan ilyen adatot mutatott ki.) Akik részt is vesznek egy konkrét ünnepen, azoknak aránya – az erdélyi vizsgálat szerint – már lényegesen alacsonyabb, és évről évre csökkenő tendenciájú. Lásd Veres Valér: A Kolozs és Kovászna megyei magyarok kisebbségi identitástudatának néhány vonása. *Regio*, 1997. 3–4. sz. 45–46. p.

ken való aktív részvételig terjed. A nyilvános megemlékezések és rendezvények elsősorban *március 15*-hez kötődnek, ugyanis – nemcsak Magyarországon, hanem a környező országokban is – leginkább az 1848–49-es szabadságharcnak épültek ki (szobor, sírhely, emlékmű formájában) a maga emlékhelyei. Ezek a rendezvények sok helyütt kötődnek a különböző egyházakhoz, kisebbségi szervezetekhez és a magyar nyelvű iskolákhoz, amelyek kisebbségi sorban az identitás megőrzésének mindig is fontos őrhelyei voltak. De fontos ünnepi intézménynek bizonyult a televízió (különösen a Duna TV!) is, amely – információs funkciója mellett – az ünnepek össznemzeti jellegét képes erősíteni. *Augusztus 20*-át (bizonyára annak látványos külsőségei miatt is), ha tehetik, Magyarországon ünneplik a határon túl élő magyarok. *Október 23*-hoz kötődően viszont a jelek szerint még nem nagyon alakultak ki sem az ünneplési szertartások, sem a (határon túli) emlékhelyek. (Ezen a téren Ausztria kivételnek számít.) Azok, akik semmilyen módon nem emlékeztek meg a nemzeti ünnepekről, túlnyomórészt huszon-harmincéves fiatalok voltak, és általában nem magyar nyelvű iskolában végezték tanulmányaikat.

Néhány válaszból szó szerint idézünk:

– Helyi kultúrrendezvényeken rendszeresen részt veszünk, de magyarországi rendezvényeken is. A községben mind a három ünnepet a kultúrházban tartott ünnepséggel a falu többségének részvételével megünnepeljük. (*1. sz. interjúalany*: 56 éves férfi, technikus; Szlovákia)

– Elmegyek a rendezvényekre, kiteszem a nemzetiszínű kokárdát. Ez nem maradhat ki. Ameddig nem volt lehetőség, csak egymás közt, a családban, félmondattal megjegyezte az ember, hogy ez vagy az a nap van... (*20. sz. interjúalany*: 66 éves férfi, nyugdíjas vasesztergályos; Kárpátalja)

– Ilyenkor a Duna TV műsorait szoktuk nézni, és boldogok vagyunk, hogy a magyar nemzethez tartozunk. (*33. sz. interjúalany*: 33 éves diplomás nő; Erdély)

– Lendván koszorúzás a Széchenyi- és Kossuth-emléktáblák előtt. Helyi kulturális rendezvény látogatása. Koszorúzás az 1848-as százados sírjánál. Augusztus 20-án Budapesten [vagyok]. Október 23.: szalagocska kitűzésével. (*43. sz. interjúalany*: 32 éves férfi, festő; Szlovénia)

– Március 15-én, Petőfire való különös tekintettel, gyertyát gyújtok mindig! Pozsonyban elmegyek a Petőfi-szoborhoz; nem rendszeresen, de ha a munkahelyem szabadnapot ad, mindig elmegyek. (49. sz. *interjúalany*: 54 éves nő, felszolgáló; Ausztria)

– Március 15-ét a zentai megemlékezéseken, autusztus 20-át a templomban [ünnepeljük]. Ha más egyéb kulturális rendezvények vannak, ha csak lehet, azokon részt veszek. Október 23-át odaát, Magyarországon is ünnepeltem már. (57. sz. *interjúalany*: 48 éves férfi, középszintű szakember; Vajdaság)

– Volt olyan régebben, hogy társaságban megvacsoráztunk, mondtunk szép pohárköszöntőket, megittuk borunkat. Az is ünneplés volt. Van olyan is, hogy bekapcsoljuk a tévét, és megnézzük az ünnepi műsort. Beszélgetünk egy kicsit a témáról a családban. Az is ünnepség. Tehát valamilyen formában meg szoktuk ünnepelni. (59. sz. *interjúalany*: 48 éves, diplomás férfi; Vajdaság)

6. Történelemkép magyar–magyar összehasonlításban

A 2. táblázat segítségével a történelem példaadó, illetve taszító mozzanatait immár hét ország magyarságának aspektusából szemlélhetjük.

A pozitívan megítélt történelmi *eseményekből* kiindulva szembetűnő, hogy a hét régió válaszadói csaknem egyhangúlag (Magyarországhoz hasonlóan) az 1848–49-es forradalmat és szabadságharcot tekintik a legnevezetesebb, leginkább mértékadó és nagyra becsült eseménynek.

Több helyütt a második (Kárpátalján a harmadik, Szlovéniában az ötödik, Ausztriában viszont az első) helyre került az 1956-os *forradalom*, mégpedig olyan említésszámokkal, amelyek legalábbis elérik, de inkább (főleg Erdélyben és Szlovákiában) jelentősen *meghaladják* (!) a magyarországi népszerűségi mutatót. Ez a tény nem kevesebbet jelent, mint hogy az erdélyi és a felvidéki magyarok lényegesen magasabbra értékelik és jobban tisztelik 1956 emlékét, mint akik (vagy inkább akiknek felmenői) végigcsinálták. A magyarországi társadalom történelmi identitástudatának ilyen groteszk jelensége előtt meglehetősen tanácsaltanul állnánk, ha – többek között – vizsgálatunk már korábban ismer-

2. táblázat

Pozitívan, illetve negatívan értékelt történelmi események és személyiségek (Hét ország nemzetiségének adatai alapján) 1992–1995

	Sorszám	Dél-Szovétán	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia (Mura-vidék)	Ausztria (Négy Bács)	Magyarország (vidék)
Pozitív események	1. 2. 3. 4. 5.	1848/49 1956 Rendszerváltás Államalapítás 1968, Prága	1848/49 Rendszerváltás 1956 „Peresztyojka” Rákóczi-szabadságharc	1848/49 1956 1989-es román fordulat Honfoglalás Államalapítás	1848/49 1956 Rendszerváltás Kelet-Európában Honfoglalás Tito-korszak	1848/49 Szabadságharcok, forradalmak Honfoglalás Rendszerváltás 1956	1956 1848/49 Rendszerváltás Nagy francia forradalom 1867-es kiegyezés	1848/49 1956 Rendszerváltás Török elleni küzdelmek Honfoglalás
Pozitív személyiségek	1. 2. 3. 4. 5.	Széchenyi Kossuth Mátyás király Szent István Petőfi	Kossuth II. Rákóczi F. Széchenyi I. Petőfi Mátyás király	Mátyás király Kossuth Széchenyi I. Szent István Bethlen G.	Tito Kossuth Széchenyi I. Mátyás király Szent István	Petőfi Széchenyi Mátyás király Kossuth Szent István	Széchenyi I. Kossuth Mátyás király Szent István Teleki Pál	Széchenyi I. Kossuth Mátyás király Szent István Petőfi
Negatív események	1. 2. 3. 4. 5.	Trianon I. és II. világháború Kassai kormányprogram „Prágai tavasz” leverése (1968) Boszniai háború	Trianon Oroszok bejövetele (1944 őszén) II. világháború 1956 leverése „Prágai tavasz” leverése	Trianon I. és II. világháború Mohácsi vész. Holocaust Márvosvásárhely 1990. március	Délszláv belháború Trianon I. és II. világháború Bácskai vérengzés (1944 őszén) „Hídeg napok” (1942)	Trianon Háborúk, világháborúk Kommunizmus Mohácsi vész Balkáni háborúk	Trianon Délszláv belháború II. világháború 1956 utáni megtorlások Mohácsi vész	1956 (leverése) I. és II. világháború Trianon Holocaust Mohácsi vész
Negatív személyiségek	1. 2. 3. 4. 5.	Hitler Szálán Hitler Husák Tiso Breznyev Ceaușescu	Sztálin Hitler Lenin Rákosi M. Ceaușescu	Hitler Ceaușescu Sztálin Antonescu Rákosi M.	Hitler Sztálin Rákosi M. Ceaușescu Milošević	Hitler Sztálin Ceaușescu Tito Milošević	Sztálin Hitler Rákosi M. Kádár J. Ceaușescu	Hitler Sztálin Rákosi M. Szálasi F. Ceaușescu

tetett eredményeiből nem tudnánk, hogy a nemzeti önazonosság számos alkotóeleme tekintetében az anyaország általában negatívabb képet mutat, mint a határokon túl élő magyar népcsoportok.

A harmadik legfontosabb pozitív eseménynek szinte mindenütt a nyolcvanas évek végén kezdődő *rendszerváltozási* folyamat bizonyult. 1848 – 1956 – 1989: *íme az összmagyar történelmi tudat triptichonja!*¹⁵ A három történelmi esemény, amelyet *térbeli és időbeli folyamatosság* kapcsol egymáshoz. *Térbeli:* mert e hármast Közép-Európa (s gyaníthatóan a nagyvilág) minden jelentősebb magyar népcsoportja fontosnak tekinti. *Időbeli:* mert *e három történelmi fordulópont egyúttal a magyar nemzeti identitás részévé vált kulturális minták és értékkeszletek továbbhagyományozási láncolatának egy-egy állomását jelenti.* Az 1956-os forradalom – külsőségeiben és eszmevilágában egyaránt – sokat kölcsönzött 1848-tól, 1989 nagy tömegdemonstrációi pedig visszanyúltak mindkettőhöz: a *Nemzeti dal*tól a 12 (vagy 16) ponton át a lyukas nemzeti lobogóig. De a régióközi hasonlóságok ezzel nem érnek véget: a magyar történelem olyan 1000–1100 éves eseményei, mint az *államalapítás* és a *honfoglalás* (vagy egyik, vagy másik, Erdélyben mindkettő), hét ország közül ötben szerepelnek a legfontosabb öt történet között.

Ami a nagyra becsült személyiségeket illeti, a magyarországi elmezőny – *Széchenyi, Kossuth, Mátyás király, Szent István, Petőfi* – vagy szó szerint ismétlődik (Szlovákia),¹⁶ vagy mindössze egy-egy nevet (általában Petőfit) vált föl egy másik: Kárpátalján *Rákóczi Ferenc*, Vajdaságban *Tito* (!), Bécsben *Teleki Pál*, és Erdélyben *Bethlen Gábor*.¹⁷ Az össznemzeti vonások mellett helyet kapnak a helyi hagyományok: Kár-

¹⁵ E triptichon összmagyar jellegét és időbeli tartósságát a *horvátországi magyarok* eredményei és friss (1998-as) *erdélyi* adataink is megerősítik.

¹⁶ Az *Ellenpróbák* c. kötetben az 1994 tavaszán végzett felmérés szerint a szlovákiai magyarok az alábbi történelmi személyekre voltak a *legbűszkébbek* – első 10 személy, csökkenő sorrendben –: *Kossuth Lajos, Petőfi Sándor, Szent István, Széchenyi István, Mátyás király, Antall József, Rákóczi Ferenc, Jókai Mór, Esterházy János, Ady Endre.* (Bordás S. et al.: i. m. 43. p.) Az első öt név azonos a 2. táblázat öt szlovákiai személyiségével, csak a sorrend más: feltehetőleg a mi mintánk átlagosnál kvalifikáltabb és fiatalabb jellege miatt. (A társadalom valós összetételét jobban reprezentáló 1994-es felmérés nem Széchenyit, hanem Kossuthot állította az első helyre.) A regionális hagyomány a lista második felében manifesztálódik, főleg Jókai Mór és Esterházy János említése révén.

¹⁷ Veres Valér 1996-os erdélyi felmérése *Mátyás királyt, Szent Istvánt, Kossuth Lajost, Gábor Áront, Széchenyi Istvánt* találta legnépszerűbbnek, valamint a „Rákócziakat” és a „Bethleneket” – ebben a névsorban (az utóbbiakon kívül) főleg Gábor Áron jelenti az erdélyi „specialitást”. (Nyilván ebbe a háromszéki felmérési helyszín is besegített.) Lásd Veres V.: i. m. *Regio*, 1997, 3–4. sz. 49. p.

pátalján a kuruc múlt; Erdély pedig – amellet, hogy az átlagosnál jobban tiszteli egykori nagy fejedelme emlékét – élre emeli Hunyadi Mátyást, aki Kolozsváron született. (Tito első helye természetesen nem a hagyománnyal, hanem azzal az illúzióval kapcsolatos, amely az egykori titói Jugoszláviát – a felmérés idejének háborús világából visszatekintve – a béke szigetének látja.)

Az *elutasított*, romboló, ellenszenves történelmi erőket ugyancsak hasonló módon konkretizálják határon innen és túl. A kisebbségi sors és a vele járó sérelmek általában *Trianont* állítják az élre (a magyarországi 3. hellyel szemben) a negatív történelmi események sorában. (Egyedül a Vajdaságban a második, ahol az aktuális *délszláv belháború* előzi meg.) A század nagy *háborúi* által okozott szenvedések minden régióban erős nyomot hagytak az emberek lelkében, és erősen sajnónak még a közelmúlt történelme által ütött regionális sebek is: Szlovákiában a jogfosztó *kassai kormányprogram*, Kárpátalján a „*málenkij robot*” beköszöntő szovjet uralom; Erdélyben az 1990-es *marosvásárhelyi pogrom*; Vajdaságban pedig 1944 lidérces össze a *bácskai vérengzésekkel*. Figyelemre méltó, hogy a magyar nemzetiségű kérdezetteknek nemcsak a maguk közvetlen sérelme fáj: a vajdasági magyarok szégyenletesnek ítélik azt a kegyetlenkedést is, amelyet a magyar katonaság követett el 1942 „*hideg najaiban*”. Két régióban (az egyik Magyarországon) az első öt negatív esemény között a *holocaust* is szerepel; a *boszniai háborút* Szlovákiában; a „*prágai tavasz*” leverését Kárpátalján is szóvá teszik. A nemzeti gyász hagyomány összmagyar szimbólumának – Trianon mellett – *Mohács* mutatkozik, amely e tekintetben jelentős kulturális-művészeti hagyományokra is támaszkodhat.¹⁸

A negatív hősök névsorai az eseménylisták üzenetét erős diktatúraellenes attitűddel gazdagítják; a már említett *Hüler–Sztálin* kettőson kívül felvonulnak a helyi „*kiskirályok*”: az egyes országok fasiszta és kommunista vezérei, akik közül kettőnek „*sikerült*” az összmagyarság által elutasított figurává válnia: *Rákosi Mátyásnak* és *Ceauşescunak*. Te-

¹⁸ Érdekes és tanulságos, amit Ottlik Géza ír nagy nemzeti vereségeinkről: „A mohácsi csata négy századik évfordulója közeledett éppen. Fura dolognak látszik talán, vereséget megünnepelni, de hát aki a győzelmét ünnepelhette volna itt most, a hatalmas ottomán világbirodalom, már nem volt meg. A tatároknak is nyomuk veszett, sőt időközben, szinte a szemünk láttára, a szívós Habsburg-császárságnak is. Megszoktuk hát, hogy egyedül ünnepelgessük vesztett nagy csatáinkat, melyeket túlélünk. Talán azt is megszoktuk, hogy a vereséget izgalmasabb, sűrűbb anyagból való és fontosabb dolognak tartjuk a győzelemnél – mindenestre igazibb tulajdonunknak.” (Ottlik Géza: *Iskola a határon*. 2. kiad. Budapest, 1968, Magvető Kiadó, 388. p.)

hát nemcsak a rokonszenv, hanem az ellenszenv is átlépheti az országhatárokat, szolidaritást vállalva egy (vagy több) másik ország magyar nemzeti kisebbségével. Nyomatékosan kell észrevételeznünk: mind a hét országban a legellenszenvesebb 5-5 (összesen 36) személyiség *kizárólag* a XX. század két pusztító totális rendszerének vezéralakjai közül került ki. Szinte mindenütt – Magyarországhoz hasonlóan – *Hitler-Sztálin* a sorrend, kivéve az ausztriai emigrációt, valamint Kárpátalját, ahol Sztálin lesz a legelutasítottabb történelmi személy. (Az utóbbi régióban az első öt helyezett között maga a rendszeralapító: *V. I. Lenin* is helyet kapott.)¹⁹

7. Összegzés

Összehasonlító vizsgálatunk eredményeként megállapíthatjuk, hogy *Közép-Európa magyar nemzetiségű polgárai* a történelemtől kialakított primér képzeiteket, legfőbb pozitív és negatív tájékozódási pontjaikat illetően, a történelemtől alkotott képük összetételét s az emögött meghúzódó társadalmi közeg szociológiai természetét tekintve, *erőteltjesen hasonlítanak egymásra*. (Főleg a kisebbségi sorban élő régiók egymás között, de az anyaország történelmi tudatállapotához is sok hasonló vonás fűzi őket.) *Közös vonásnak tűnik a romboló, háborús és elnyomó erők erőteljes elutasítása*; a diktatúra minden formájával való (de a bolsevizmussal valamivel enyhébb) szembenállás, a *szétszakítottság felett érzett fájdalom* (Trianon). Az iránymutatónak tekintett történelemformáló értékek sorában 1848–1956–1989 közös – de sok fogyatékossággal érvényesülő – eszményvilága *mellett egyre nagyobb teret nyer az alapító-építő-alkotó-védelmező attitűd*, amely a század pusztító hatalmaival szemben egy *polgári* értékeken alapuló *ellenvilág* lassú kiépülését, valamint – nagyfokú bizonytalanságok közepette – a *biztonság és védettség* elemi

¹⁹ Az 1994 tavaszán végzett szlovákiai felmérés olyan történelmi személyiségek után tudakozódott, akiket a magyar nemzetiségű válaszadók *szégyellnek*, ezáltal lényegében magyar történelmi szereplők megnevezésére inspirálva az interjúalanyokat. (A 2. táblázatban a szlovákiai magyarok csupa külföldi személyt említettek meg negatív történelmi szereplőként!) A „szégyellt” történelmi (már meghalt) személyiségek a következők voltak: *Szalasi Ferenc, Rákosi Mátyás, Horthy Miklós, Kádár János*. (Bordás, S. et al.: i. m. 55. p.)

vágyát egyaránt (és együtt is!) jelentheti. Nem állítjuk, hogy ezek a vonások más közép-európai népek történelemszemléletében nincsenek jelen, csak azt kívántuk bizonyítani, hogy a térség magyar etnikumában *egyetemlegesen* jelen vannak.

Amit szétszakított a XX. századi történelem, amit elválaszt egymástól számos országhatár és a politikai, nyelvi, kulturális, vallási stb. környezet különbözősége, azt hol lazábban, hol erősebben (de a fokozatos lazulás halvány jövőbeli esélyével) összeköti egymással a *közös kulturális hagyomány*, s erre alapozva az *értékek és információk jelenkori cseréje*.

VI. MŰVELŐDÉSI ÉS OLVASÁSI SZOKÁSOK

*„A tradíciókba kapaszkodni
alapvető emberi szükséglet.”*

(Czesław Miłosz)

Az eddigiekben is jórészt kulturális jelenségekkel foglalkoztunk, hiszen úgy találtuk, hogy a nemzeti hovatartozás-tudat és az identitástudat különböző válfajai – legalábbis jelentős részben – kulturális elemekből építkeznek. Most azonban kifejezetten a szellemi kultúra s azon belül is elsősorban az olvasáskultúra lesz a tárgyunk. Bizonyos olvasói részteljesítményekről már eddig is esett szó, s annyi már kiderült, hogy ezek az identitástudat különböző szegmenseivel nagy valószínűség szerint termékeny kapcsolatban állnak. Az olvasáskultúrával ezért az alábbiakban úgy fogunk foglalkozni, mint a *kulturális identitástudat* hordozójával. Elsőként azonban – érintőlegesen – a kulturális magatartás néhány általános tájékozódási pontját (szabadidős tevékenységek, kulturális „hívónevek”, a rádiózás és tévé nézés jelenségeit) vesszük górcső alá, s utána fogjuk sorra venni az olvasmányok beszerzésének, majd az olvasási szokásoknak a témaköreit.

1. Művelődési szokások

a) Szabadidős tevékenységek

A szabadidős tevékenységek vizsgálatára Nagy Attila kollégám kérdését kölcsönöztem. A kérdés úgy hangzott: *„Felsorolok néhány tevékenységet. Kérem, ítélje meg őket abból a szempontból, hogy Ön mennyire találja vonzónak őket! Mindegyik tevékenységet osztályozza le 0-tól 5-ig. Minél jobban szereti a szóban forgó elfoglaltságot, annál magasabb*

pontszámot adjon! Az első benyomásaira vagyunk kíváncsiak, ne sokat töprengjen!”

Az 1. táblázat az egyes tevékenységek országokénti átlagpontszámát prezentálja.

1. táblázat

Szabadidős tevékenységek népszerűségi pontszáma (0–5)*

Sorszám	Tevékenységek	Dél-Szlovákia	Kárpátalja	Erdély	Vajdaság	Mura-vidék	Ausztria (Bécs)	Magyarország (vidék)
1.	Kertészkedés, barkácsolás	3,29	3,59	3,51	3,54	3,43	–	3,33
2.	Sport	2,68	2,48	3,03	2,72	2,55	–	2,72
3.	Természetjárás	3,27	3,35	3,87	3,55	3,45	3,49	3,14
4.	Társaságha járás, beszélgetés	3,29	33,4	3,83	3,56	3,86	3,05	3,14
5.	Komolyzenei koncertek látogatása	1,43	1,35	2,33	2,03	1,90	2,92	1,44
6.	Képregények olvasása	1,32	1,92	2,08	1,02	1,11	0,32	1,11
7.	Műemlékek felkeresése	2,52	2,15	3,13	2,89	3,35	–	2,68
8.	Moziba járás	1,82	1,55	2,35	1,89	1,81	1,44	1,76
9.	Családi együttlét, beszélgetés családi körben	4,25	4,17	4,27	4,32	4,37	3,66	4,22
10.	Töprengés, elmélkedés	3,08	3,28	3,36	3,18	3,25	–	3,00
11.	Múzeum- és történelmi látogatás	2,28	2,02	2,71	2,67	2,96	2,83	2,34
12.	Műkedvelés (zenélés, éneklés, népi tánc, szavak, színházi stb.)	2,24	2,32	3,06	3,14	3,37	2,29	1,97
13.	Ábrándozás	1,90	2,37	2,29	2,04	2,57	–	1,96
14.	Rádiózás	3,14	3,22	3,51	3,32	3,34	2,16	3,15
15.	Autózás, motorozás	2,33	2,54	2,84	2,60	2,77	–	2,54
16.	Szépírodalom olvasása	3,60	3,24	4,01	3,33	3,08	3,25	3,16
17.	Művelődési ház látogatása	2,13	1,67	2,61	2,89	3,26	–	1,70
18.	Magán- és lemezhallgatás	2,58	2,54	3,11	2,58	2,09	2,58	2,76

(1. táblázat folytatása)

Sor-szám	Tevékenységek	Dél-Szlovákia	Kárpátalja	Erdély	Vajdaság	Mura-vídek	Ausztria (főleg Bécs)	Magyarország (vidék)
19.	Színházlátogatás	2,67	2,10	3,52	3,18	2,88	3,00	2,54
20.	Ismeretterjesztő és szakirodalom olvasása	2,99	2,55	3,07	3,10	2,78	3,44	2,88
21.	Televíziózás	3,40	3,83	3,90	3,18	3,35	2,34	3,62
22.	Utazás	3,37	3,57	3,71	3,66	3,63	3,36	3,38
23.	Újságolvasás	3,79	3,66	3,68	3,31	3,50	3,36	3,40
24.	Táncos rendezvények látogatása	2,10	1,81	2,55	2,80	3,19	–	1,87
25.	Képeslapok olvasása	2,66	2,58	2,75	2,33	2,09	1,55	2,45
26.	Könyvtárlátogatás	2,15	1,43	2,32	2,44	2,38	1,89	2,14
27.	Popkoncertek látogatása	0,95	1,17	1,11	0,75	1,31	–	0,86
28.	Nyelvtanulás	1,91	1,54	2,28	2,58	3,03	–	2,04
29.	Videózás	1,49	1,41	2,41	1,93	1,59	1,39	1,74
30.	Folyóirat-olvasás	3,27	2,92	3,46	2,60	2,61	–	2,46
31.	Művelődési egyesület látogatása	1,91	–	1,67	–	3,25	2,20	1,14

* Minél nagyobb az átlagpontszám, annál népszerűbb az adott tevékenység.

– : nincs adat, az a tevékenység nem szerepelt az adott ország kérdőívében.

Megjegyzés: a **kövéren** szedett számok – vízszintes relációban – a kiemelkedően **magas**, a **dönten** szedetttek pedig a különösen **alacsony** értékeket jelzik.

Az egyes tevékenységek népszerűségi rangsorának (amely természetesen országonként is eltérhet) élén – talán meglepő módon – általánosan a *családi együttlét* (9. sz.) áll. (Ne feledjük: nem egy időmérleg-vizsgálat eredményeivel szembesülünk, hanem egy olyan mutatóval, amely az adott tevékenység iránti *vonzódás*, mondhatni *vágyakozás* mértékét fejezi ki!) Általában előresorolódott még a *televíziózás* (21.), az *újságolvasás* (23.), a *rádiózás* (14.), a *társas együttlét* (4.), az *utazás* (22.), *szépirodalom-olvasás* (16.) és a *természetjárás* (3.). A legkevésbé népszerű tevékenységek közé került a *popkoncertek látogatása* (27.) és a *képregények* (6.) „ol-

vasása" (felnőtt válaszadókról van szó!), továbbá a *videózás* (29.) és a *moziba járás* (8.). (A legutóbbi már nem, a videó még nem tudott – a felmérés idején – nagyobb számú hívet gyűjteni magának.)

Ezek a „helyezések” a különböző országok magyarsága viszonylatában meglehetősen konszenzussal születtek. Vannak azonban olyan eltérések, amelyek – összhatásukban – szignifikáns különbségeknek tűnnek, olyan sajátos jegyeknek, amelyek egy-egy régió tevékenységi struktúráját megkülönböztethetővé teszik egy másiktól. *Kárpátalján* relatív népszerűségnek örvend a *képregény* (6.), és a többi mintacsoporthoz képest kevésbé találják vonzónak a *komolyzene-hallgatást* (5.), valamint a *műemlékek* (6.), *múzeumok* (11.), *művelődési házak* (17.) és *színházak* (19.), *táncos rendezvények* (24.) és a *könyvtárak* (26.) látogatását, a *nyelvtanulást* (28.) és a *videózást* (29.).

Az erdélyi magyarság művelődési-szabadidős profilja markáns, az előbitől eltérő jegyeket hordoz. Jó néhány tevékenységhez ők vonzódtak (legalábbis holtversenyben) a legerősebben, így a *természetjáráshoz* (3.), a *társas élethez* (4.), kiugróan magas értékkel a *szépirodalom olvasásához* (16.), továbbá a *folyóirat-olvasáshoz* (30.), *műkedvelő* tevékenységekhez (12.) és néhány kulturális intézmény (a *mozi* [9.], a *színház* [19.]) látogatásához. (Igaz, hogy a *magnó- és lemezhallgatásban* [18.], a *képregények* [6.] és a *videó* [29.] kedvelésében is élen jártak.) Sajátos módon igazolódna vissza a II. fejezetben ismertetett értékorientációs megfigyeléseink: ott Erdély és Kárpátalja értékrendje között – a sok hasonlóság mellett – épp a *kultúrához való viszony tekintetében találtunk jelentős eltéréseket*, mégpedig – mint ahogy itt is – *Erdély javára*. Kárpátalja főleg a kultúráközvetítő intézmények iránti érdeklődés negatív csúcsaival tűnik ki, *Erdély* pedig a *kulturális értékekhez való tradicionális-konzervatív ragaszkodásával*, amely nemcsak a szépirodalomhoz, színházhoz stb., hanem a természethez és az interperszonális kapcsolatokhoz való vonzalmában is kifejeződik. (Ugyanakkor mindkét régió kulturális orientációjában megjelennek már a kommercializálódás jegyei is.)

A *szlovákiai* és a *vajdasági* magyarok művelődési szokásaiban nem találtunk igazán sajátosnak mondható vonásokat – a többi régióhoz viszonyítva sem kiugróan népszerű, sem kirívóan népszerűtlen tevékenységgel nem találkozunk soraikban. (Hacsak a vajdaságiak esetében a *műkedvelés* [12.] relatíve hangsúlyos jelenléte nem érdemel említést.)

Nem így az *ausztriai* (bécsi) magyarok (sajnos meglehetősen kicsi) mintacsoportjában, amely a *komolyzenei koncertek* (5.), a *múzeumok* (12.) és az *ismeretközlő irodalom* (20.) átlagon felüli kedvelésével, vala-

mint a *társas élet* (4.), a *családi együttlét* (9.), a *rádiózás* (14.), a *szépirodalom* (16.), a *képes magazinok* (25.), a *televízió* (21.) és a *videó* (29.) relatív elutasításával ugyancsak egy – vonzalmaiban – kulturális értékekhez kötődő, a kommercialitásoktól visszahúzódó mentalitásról tesz tanúságot. Mindezt nem tradicionális, hanem nyugatiasan modern, mondhatni hűvös távolságtartással teszi: az emberi kapcsolatok, valamint az emocionális elemeknek nagyobb teret engedő szépirodalom visszafogásával, a racionális non fiction előtérbe állításával. A szintén elég csekély mintaelemszámú *Mura-vidéki* (szlovéniai) magyarság szabadidős tevékenységstruktúrája hasonlít is, de el is tér az ausztriai képlettől: a hasonlóság bizonyos patinás (és kevésbé patinás) művelődési lehetőségek (*múzeumok* [11.], *művelődési egyletek* [31.], *művelődési házak* [17.], *műkedvelési alkalmak* [12.] valamint a *nyelvtanulás* [28.] stb.) preferálásában, illetve a *szépirodalom* (16.) relatív elutasításában jelentkezik; a különbség pedig főleg abban nyilvánul meg, hogy a szlovéniai magyarok nagyon is *társaságkedvelők* (4. és 24.).

Végül a vidéki *Magyarországot* képviselő minta művelődési arculata kevés speciális vonást mutat, és ezek is inkább negatív jellegűek: a többi régióhoz viszonyítva az anyaországban mutatkozott a leglányhábbr érdeklődés a *műkedvelés* (12.), a *szépirodalom* (16.), a *művelődési házak* (17.) és a *táncos rendezvények* (24.) iránt. Meglehetősen elmosódott profil, legjobban arra a két régióra hasonlít, amellyel az általános értékorientáció vonatkozásában is leginkább egyezett: a dél-szlovákiai és a vajdasági magyarságra.

Végül ismételtelen hangsúlyozzuk: fontosabb nem az egyes tevékenységek *tényleges*, időmérleg-vizsgálatokkal is igazolható preferenciáival foglalkoztunk, hanem e tevékenységek *presztízsével*, a kérdezettekre gyakorolt *vonzerejével*, amely inkább a *kulturális értékrend* milyenségét fejezi ki, mint a tevékenységek valóságos struktúráját. (Persze bizonyos mértékig ez utóbbit is tükrözheti.)

b) A kulturális orientáció „hívónevei”

Ugyancsak a kulturális értékrend, az általános *kulturális orientáció* „bemérésére” szolgált kérdőívünk következő kérdése: „*Vannak-e a kulturális és művészeti életnek olyan – múltbeli vagy jelenbeli – személyiségei, akiket Ön különösen kedvel és becsül? S ha igen: kik azok?*” A 2. táblázat áttekintést nyújt régióként a nem válaszolók arányáról és a leggyakrabban említett kulturális személyiségekről, konkrétan: mű-

vészekről. A kérdésre – átlagosnál iskolázottabb mintacsoportjainkban is – elég sokan nem, illetve „nem”-mel válaszoltak. Legkevésbé a bécsi magyarok meglehetősen válogatott csoportja tért ki a válasz elől (17%), de több régióban (többek között Magyarországon) 30% körül volt az arányuk. Mindez azt is jelzi, hogy a kultúra iránt nagyon kevés érdeklődést mutató emberek önmagukat zárták ki azok közül, akik megneveztek a kulturális és művészeti élet valamelyik területéről egy vagy több hozzájuk közel álló személyiséget. Tehát *a névsorok az érdeklődőbb emberek kulturális-művészeti orientációját és ízlését tükrözik.*

Ismét szemponttá avattuk, hogy a kulturális érdeklődés látószögébe milyen mértékben kerültek be a *magyar*, és milyen mértékben az *egyetemes* kultúrtörténet személyiségei. Egy válaszadó több nevet is mondhatott, zömük (felerészük-kétharmaduk) *csupa magyar* nevet mondott.¹ Kevesen, általában 5–10 százaléknyan (Vajdaságban: 15%) akadtak olyanok, akik *kizárólag nem magyar* személyiségeket neveztek meg. A *vegyesen magyar és nem magyar* válaszok aránya többnyire 10–15% között mozgott, de a Vajdaságban 20, a Mura-vidéken és Bécsben 23–23% volt.

A jelentősebb létszámú magyar régiók tehát erősen a magyar kultúra különböző ágazatai felé orientálódnak, a kisebb magyar népességgel rendelkezők ugyan kevésbé, de ott is ez a domináns érdeklődési irány. A válaszadástól való *elzárkózás* általában az alacsonyabb kvalifikációs szinteken fordult elő. *Kizárólag magyar* kulturális személyiségek megnevezése inkább kisebb településeken; az *egyetemes kultúra* szimbolikus személyiségeinek az említése pedig főleg a magasabb kvalifikációjú rétegekben és a városokban volt tipikus. (Az utóbbi állítás különösen arra a kategóriára volt érvényes, amely a magyar és egyetemes kultúra képviselőit *együtt* preferálta, annak jeleként, hogy egyrészt fontos számára saját nemzeti kultúrája, másrészt nyitott a máshonnan érkező kulturális hatásokra is.)

Érdekes tekintetünkkel végigpásztázni a 2. táblázat névsorait: meg tudhatjuk belőlük, hogy melyek a kultúra és a művészet „hívónevei”, fő vonatkoztatási pontjai a határon inneni és túli érdeklődőbb magyarok számára. Kissé más oldalról, de ugyancsak azt a közös kulturális talap-

¹ Pontosabban: Szlovákiában 48, Kárpátalján 65, Erdélyben 48, Vajdaságban 44, Magyarországon 53 százalékuk; de Szlovéniában és Ausztriában csak bő egyharmadnyian neveztek meg kizárólag magyar kulturális személyiségeket.

zatot kutatjuk a magunk viszonylag szerény eszközeivel, amely a történelmi tudat vizsgálata során is célunk volt. Hogy ez a talapzat valóban – inkább többé, mint kevésbé – közösnek mondható, azt a 2. táblázat egyes névsorai közötti erős hasonlóságok valószínűsítik. Talán meglepő, hogy a különböző régiók kulturális-művészeti tájékozódásának legfőbb igazodási pontját *Munkácsy Mihály* neve jelenti, és nemcsak a festő szülőföldjén, Kárpátalján, hanem szinte minden régióban.

A kérdésnek az a része, amely a kedvelt kulturális személyiség (művész) nevét tudakolta, szokásunk szerint *nyitott* volt, tehát a nevek teljesen befolyásolásmentesen hangzottak el a válaszban. Legfeljebb egy befolyásolási tényezőt sejtethetünk a háttérben: amikor e kérdés sorra került, a kérdezési processzus már túl volt egy eléggé részletes, olvasással, irodalmi kedvencekkel foglalkozó kérdéscsoporton, amely módot adott arra, hogy a válaszadó számot adjon legkedvesebb íróiról. Lehet, hogy itt ezért találkozunk viszonylag kevés irodalmi szereplővel, és ezért kapott a többi művészeti ág nagyobb hangsúlyt. Különösen a *színművészet* jelenléte szembetűnő, de a *zene*, valamint (Munkácsyn kívül is) a *képzőművészetek* is képviselőhöz jutnak. És valamelyest az *irodalom* is: elsősorban néhány klasszikus (elsősorban *Petőfi*, majd *Ady*, *Jókai* és *Sütő András*) révén. A prezentált zenei és képzőművészeti anyag („hála” a minta emelt szintjének) ugyancsak nemcsa veretű: elsősorban *Kodály*, *Bartók* és *Liszt Ferenc*, valamint *Beethoven* és *Mozart*; illetve – Munkácsyn kívül – *Leonardo* és *Michelangelo*, valamint (egy-egy helyen): *Makovecz Imre*, *Gy. Szabó Béla* és *Zala György* neve fémjelzi. A felvonultatott színésztársadalom – a képviselt műfajokat tekintve – már sokkal vegyesebb képet mutat: a tragédiától és az operától a középfajú drámán át az operettig, sőt a kabaréig. A legnépszerűbb színművészeknek talán *Latabár Kálmán* és *Latinovits Zoltán* mondhatók, de nyomukban jár *Kabos Gyula*, *Karády Katalin*, *Ruttkai Éva*, *Tolnay Klári* és még mások. Különböző habitusú élő színészek is fellépnek ezen a Kárpát-medencei virtuális magyar színpadon: *Bessenyei Ferenc*, *Hofi Géza*, *Kabos László*, *Sinkovits Imre* stb.

A színművészeknek a listák többségében tapasztalható túlsúlyát a *televízió*, illetve a televízió által közvetített régi és újabb filmek számlájára írhatjuk, amit az is valószínűsít, hogy különösen azon régiók listáin jelentős a színészek aránya, ahol a magyar televízió jól fogható. (A Duna Televízió felmérésünk idején még gyermekcipőben járt, hatása a válaszokban kevésbé érvényesülhetett.) A leginkább „színészdomináns” listát *Kárpátalja* *produkálta*: névsoruk szinte olyan, mint egy hétfői tévéműsor stáblistája –

2. táblázat

A legnépszerűbb kulturális személyiségek (1992–1995)

Dél-Szlovákia	Kárpátalja	Erdély	Vajdaság	Mura-vidék	Ausztria (főleg Bécs)	Magyarország (vidék)
Munkácsy M. Latabár K. Kodály Z. Petőfi S. Kabos L. Ruttkai É. Latinovits Z. Leonardo Bartók B. Makovecz I. Beethoven Bessenyei F. Michelangelo Páger A.	Munkácsy M. Latabár K. Petőfi S. Latinovits Z. Kabos L. Hofi G. Rátonyi R. Bessenyei F. Sas J. Bartók B. Kabos Gy. Páger A. Honthy H. Kiss Manyi	Sütő A. Munkácsy M. Petőfi S. Michelangelo Jókai M. Kányádi S. Vinceffy L. Liszt F. Ady E. Bartók B. Beethoven Erkel F. Gy. Szabó B. Latinovits Z. Széchenyi I.	Munkácsy M. Petőfi S. Liszt F. Karády K. Kabos L. Latabár K. Mozart Barzók B. Kodály Z. Hofi G. Beethoven Biszák Júlia Jávor P. Jókai M. Latinovits Z. Páger A. Bach, J.S. Sinkovits I. Kálmán I.	Petőfi S. Zala György Ady E. Kodály Z. Liszt F. Leonardo Gárdonyi G. Bartók B. Jókai M. Beethoven Dalí, S.	Kodály Z. Bartók B. Mozart Liszt F. Petőfi S. Tolnay K. Sinkovits I. Illyés Gy.	Munkácsy M. Latabár K. Latinovits Z. Kodály Z. Leonardo Kabos Gy. Karády K. Petőfi S. Ruttkai É. Honthy H. Mensáros L. Bartók B. Páger A. Jávor P. Simándy J.
Nem válaszolt: 27%	19%	30%	19%	30%	17%	31%

találni rajta néhány művészi értéket, de az egészben a *szórakoztató jelleg dominál. A legveretesebb névsor* (Szlovénia és Ausztria kis mintacsoportjain kívül) *Erdélyben állt össze*, ráadásul ez tartalmazza a legtöbb lokális értéket is (Sütő, Kányádi, Gy. Szabó). A színművészetet itt csak egyvalaki képviseli (legalábbis az első 15 név között): Latinovits Zoltán.

c) Rádióhallgatás, tévézés

A Függelék XIV. táblázata szerint a *rádióhallgatás* terén a délszláv térségben élő (vajdasági, mura-vidéki) magyarok járnak az élen, és hozzájuk Magyarország is csaknem felzárkózik. Viszonylagosan legkevesebbet pedig – úgy tűnik adatainkból – az erdélyi magyarok rádióznak.

A rádiózás általában – többnyire – *magyar nyelvű* adás vételét jelenti, de az anyanyelv dominanciája országokként eltérő mértékű. Minden régió leghallgatottabb műsortípusát a *hírműsorok* jelentik. Erre is áll – Ausztriát nem számítva –, hogy *főleg anyanyelven* szeretik hallgatni. A 3. táblázat összeállítása szemlélteti a híreket magyarul és nem magyarul hallgatók országokénti arányát.

A magyar nyelvű hírek iránt a legnagyobb igény a *Vajdaságban* mutatkozik. Itt jelentkezik legkifejezőbben az a tendencia, amely – feltevésünk szerint – néhány más régióban is szerepet játszhat, nevezetesen a híradások kiválasztásánál annak nemcsak a *nyelve*, hanem *szemlélete*: elfogultabb vagy objektívebb volta is szerepet játszik. *Kárpátal-*

3. táblázat

Rádiós hírműsorok hallgatói az egyes régiók kérdezettjeinek százalékában

Régiók	Magyarul hallgatja	Nem magyarul hallgatja
(Dél-) Szlovákia	45	34
Kárpátalja	57	14
Erdély	56	37
Vajdaság	67	33
Mura-vidék	53	37
Ausztria (főleg Bécs)	28	48

ján a legerősebb az anyanyelvű hírfelvétel dominanciája, Ausztriában (Bécsben) pedig nem a magyar, hanem a német nyelvű rádiós hírek élveznek előnyt.

A televízió nézés gyakoriságáról, illetve mennyiségéről a Függelék XV. táblázata tudósít. Adataink szerint a legtöbbet a szlovéniai és a kárpátaljai magyarok tévéznek (nyomukban a Vajdasággal és Magyarországgal); legkevesebbet pedig – a bécsi kis létszámú csoportot leszámítva – az erdélyiek. Ezeknek az eredményeknek a hatását már tanulmányozhattuk a 2. táblázat művésznévsorain, főleg – negatív értelemben – a kárpátaljai és – pozitív kicsengéssel – az erdélyi oszlopban.

Míg a rádióban egyértelmű volt a hírműsorok dominanciája, a televíziónál két egymással vetélkedő műfaj áll az élen: a játékfilmek (filmsorozatok) és ugyancsak a hírműsorok, de ez utóbbiak általában a második helyre szorulnak. A 4. táblázat nemcsak a két műfaj közönségének arányával, hanem nyelvi megoszlásával is megismertet.

A televízióban sugárzott játékfilmek és a hírműsorok egyaránt elsősorban anyanyelvi változatban kelendők, főleg Kárpátalján és – a hírműsorok esetében – a Vajdaságban. Két kivétel akad: Ausztriában (Bécsben) mindkét műfajt jelentősen magasabb arányban nézik-hallgatják

4. táblázat

A televízió két műsortípusának nézői az egyes régiók kérdezettjeinek százalékában

Régiók	Játékfilmek, filmsorozatok		Hírműsorok	
	Magyarul	Nem magyarul	Magyarul	Nem magyarul
Dél-Szlovákia	47	33	40	34
Kárpátalja	65	22	59	21
Erdély*	32	65	20	40
Vajdaság	58	38	60	29
Mura-vidék	58	39	50	44
Ausztria (főleg Bécs)	9	25	11	33

*Az erdélyi adatok még csak kevésbé tükrözik a Duna TV hatását. Továbbá volt egy olyan – magas említésszámú – választípus, amely a romániai magyar nyelvű tévéadás „mindenestől” való nézettségét jelezte – ebben nyilván filmek és hírműsorok is benne foglaltatnak. Tehát e két kategória konkretizált formában (főleg a magyar nyelvű nézettség oszlopában) jelentősen alábecsült adatokat tartalmaz.

német nyelven; Erdélyben pedig, a korai Duna televíziós időkben, talán elképzelhető, hogy a román nyelvű adások nézettsége némileg magasabb volt, mint a nagyon korlátozott magyar nyelvűeké. (Bár ezt a 4. táblázat lábjegyzetében foglaltak némileg megkérdőjelezzik.)

A helyzet azóta természetesen megváltozott. 1993 végén Erdélyben a (tanultabb) felnőtt magyar lakosságnak 25–30 százaléka már nézte (legalábbis alkalmanként) a Duna Televíziót. 1995-ben ez az arány – a KÓD Kft. reprezentatív erdélyi felmérése szerint – már 62 százalékos, s további tapasztalatuk szerint oda, ahol nem tudták fogni a Duna TV-t, az esetek nagyobb részében elért az MTV adása. Azóta a Duna TV nézettsége tovább növekedett: 1998 végén, 1999 elején – ugyancsak a KÓD Kft. mérése szerint – Erdélyben a felnőtt magyar népesség 75 százaléka, a Kárpát-medence (Ausztria és Magyarország kivételével) felnőtt magyarságának 60,9 százaléka tudta fogni a Duna TV adását.² (Bár azt is meg kell jegyeznünk, hogy a vételi *lehetőség* még nem okvetlenül jelenti a Duna TV ugyanolyan magas arányú valószínű *nézettségét*, hiszen azóta már más magyar nyelvű műholdas adások is foghatók a határon túli körzetekben.) Ezek a tények valószínűleg jelentősen megváltoztatták – főleg Erdélyben – a nézett tévéműsorok nyelvi arányát – az anyanyelv javára.

2. Az olvasmányok beszerzése

a) Értesülési és beszerzési források

Először azt a kérdést vizsgáltuk, hogy az olvasók *milyen forrásból értesültek* azokról az olvasmányokról, amelyeket legutóbb olvastak. Az értesülési források közül mindenütt – 40% körüli említési arányokkal – az *ismerősöktől, rokonoktól* szerzett szóbeli információk vezettek. (Különösen Erdélyben és Kárpátalján volt magas – 47–48 százalékos – a „szájpropaganda” említése.) Átlagosan minden ötödik olvasmány mö-

² Az 1995-ös adatokat lásd: *Erdély '95. Szociológiai tanulmányok az erdélyi magyarságról*. I. m. A KÓD Piac-, Vélemény- és Médiautató 1998/99-es adatait (a cégen kívül) a felmérés megrendelőjének: a Duna Televíziónak a hozzájárulásával közöljük – köszönjük mindkettőjüknek!

gött állt *könyvkereskedelmi*, és minden tizedik mögött *könyvtári* hírforrás. Az utóbbi tekintetében alig volt különbség az egyes régiók között, de a könyvkereskedelmi információk már sokkal egyenetlenebbül jutnak el az olvasókhoz: leginkább a hazai és a szlovákiai, legkevésbé pedig a kárpátaljai és a vajdasági magyarok olvasmányválasztását inspirálják.

Ami pedig az *olvasmánybeszerzés* konkrét módozatait, *forrásait* illeti, a Függelék XVI. táblázata segít a tendenciák felrajzolásában. Erős dominanciára egyik beszerzési forrás sem tett szert, de az olvasást közvetlenül megelőző *vásárlásos* beszerzés mondható viszonylag a legnagyobb súlyúnak, különösen Ausztriában, Szlovákiában és Magyarországon (s legkevésbé Kárpátalján). Ezt logikusan egészítik ki a régebbi vásárlások eredményeit felhalmozó *házi könyvtárak*, amelyek Kárpátalja és a Vajdaság magyar olvasói számára a domináns olvasmánybeszerzési forrást jelentik. Ez utóbbi régiók – Erdéllyel együtt – a *baráti könyvkölcsönzés* terén is vezetnek, s ebben a tényben a kétségtelenül fennálló anyagi jellegű nehézségek és a könyvhöz való hozzáférés korlátozott lehetőségei mellett szerepet játszhat e társadalmak (és itt főleg Erdélyre és Kárpátaljára gondolunk) tradicionálisabb, az interperszonális kapcsolatokat felértékelő értékrendje. (Erdély és Kárpátalja már a könyvekről való szóbeli értesülések terén is élen járt.)

A *könyvtárakból* beszerzett aktuális olvasmányok részaránya – ami az olvasó saját beszerzését illeti – általában 10–15% körül mozog; a családtagok kölcsönzése ezt mintegy 5–7 százalékkal emeli meg. Az egyes régiók között kicsik az eltérések, talán csak a szlovákiai magyarok valamivel átlag fölötti teljesítménye érdemel említést. (Ausztria mélyen átlag alatti szereplése lehet az alacsony számú minta eredménye is.)

Megvizsgáltuk az egyes könyvközvetítő csatornák minőségi „átersztékességét” is, vagyis hogy általában *milyen jellegű olvasmányokat milyen arányban továbbítanak*, illetve milyen gyakoriságú olvasók preferálják egyik vagy másik olvasmánybeszerzési forrást.

Azt tapasztaltuk, hogy a *könyvtár* főleg a *rendszeres* (vagy legalább közepes gyakoriságú) *olvasók* tipikus könyvszállítója; közvetítésével – minden (határon túli) régióban – elsősorban az *értékes* (régi és új) *szépirodalom* talál utat olvasóihoz, legkevésbé pedig – régióként váltakozva – a szórakoztató, illetve az ismeretközlő irodalom. Magyarországon alig volt különbség a különböző olvasmánytípusoknak a könyvtárból származó részaránya között, ami azt jelenti, hogy a hazai könyvtárak

lényegében az átlagos olvasmányszerkezetet közvetítik olvasóiknak.³ Vagyis *a könyvtárak a határon túl* (sokszor kezdetlegesebb feltételrendszerük ellenére) *mintha inkább játszanának értékorientációs és értékközvetítő szerepet, mint a határon innen.*

Az olvasást közvetlenül megelőző vásárlásos könyvbeszerzéssel – általában nem nagy különbségekkel – a *rendszeres könyvolvasók* élnek leginkább (kivéve Kárpátalját, ahol e forrást a különböző gyakoriságú olvasói típusok egyformán szerény mértékben vették igénybe). Ami a vásárolt könyvek jellegét illeti, több országban egy olyan modell figyelhető meg, hogy a vásárolt könyvek aránya a klasszikus irodalmi olvasmányok között a legkisebb, a XX. századi és a modern irodalmon, valamint a szórakoztató olvasmányokon belül valamivel nagyobb, és a *non fiction*- (ismeretközlő) könyvek között pedig a *legnagyobb*. (Kárpátalján e nézőpontból vizsgálva is nagyon kis különbségekre leltünk.)

A *házi könyvtárak* mindenütt főként a *közepes gyakoriságú olvasók* „olvasmányszállítói”, és az ilyen forrásból származó olvasmány az átlagosnál nagyobb eséllyel bizonyult (minden régióban) realista vagy romantikus *klasszikus szépirodalomnak*, és csak ritkán lektűrnek vagy/és ismeretközlő irodalomnak.

A *baráti kölcsönzés* lehetőségével elsősorban a *nagyon ritkán* (évente 1–3 könyvet) olvasók éltek; és az e közvetítőcsatornán átáramló legtipikusabb olvasmány a *lektűr* vagy *bestseller* (valamint Kárpátalján és a Vajdaságban: a *non fiction*) volt.

Az egyes olvasmánybeszerzési források és módozatok között tehát sajátos *munkamegosztás* érvényesül mind tipikus igénybevevőiket, mind pedig a közvetített domináns olvasmányanyagot illetően. Ebben a munkamegosztásban *a könyvtárak – határon túl – elsősorban az irodalmi érték közvetítése, a könyvvásárlásra pedig a nonfiction-irodalom beszerzése hárul*, ami egyúttal azt is jelzi, hogy *a könyvtárak ismeretközlő anyaga csak kevésbé képes kielégíteni az olvasói igényeket.*

b) Könyvvásárlás és házi könyvtár

Az előző fejezetben a legutóbbi olvasmányok vásárlásos beszerzése a könyvtárakhoz hasonlóan elég jól vizsgázott: általában a gyakori olvasók éltek vele, és (igaz, hogy nemegyszer a szórakoztató olvasmányok társaságában) leginkább az ismeretközlő olvasmányok közvetítőjének

³ Ez a jelenség már a hetvenes évek végén is észlelhető volt Magyarországon, lásd Gereben Ferenc: Az olvasmányközvetítő csatornák működéséről. *Könyvtári Figyelő*, 1983, 4. sz.

bizonyult. (Ez arra is utal, hogy a határon túli magyarság házi könyvtárai leginkább e műfajban szorúlnak pótlásra.)

Az 5. táblázat adatai a könyvvásárlók arányát a vizsgált régiókban általában 70 és 90% közöttinek mutatják. (Ezek természetesen nem okvetlenül rendszeres vásárlók, hanem olyanok, akik – ha ritkán is – de szoktak könyvet venni.) A legnagyobb arányszámokkal a szlovákiai és a hazai magyarok (és a szűk körű, jórészt szellemi foglalkozású bécsi válaszadók) körében találkozunk.

5. táblázat

A könyvvásárlók aránya és a házi könyvtárak birtoklása (1991–1995)

Régiók	Könyvvásárlók százalékos aránya	Házi könyvtárral rendelkezők százalékos aránya	Házi könyvtárak átlagos kötetszáma
Dél-Szlovákia	90,5	99,6	412
Kárpátalja	81,2	95,7	448
Erdély	81,0	98,8	607
Vajdaság	72,2	93,7	417
Mura-vidék	78,1	97,1	320
Ausztria*	98,4	96,4	637
Magyarország (vidék)	85,8	98,1	510

* A könyvvásárlók aránya főleg a bécsi magyarokból álló *Bécsi Napló*-olvasókra, a házikönyvtár-adatok a bécsi, linzi és welsi magyarokra vonatkoznak.

Minden régióra elmondható, hogy leginkább a szellemi foglalkozásúak (főként az értelmiségiek), a fiatalok, illetve a fiatal középkorúak (a huszon- és harmincévesek), és majdnem mindegyikre, hogy főleg a nagyobb településeken élők vásárolnak könyveket. Ezeket a rétegpecifikus vonásokat a kisebbségi helyzet nem látszik befolyásolni. Annál inkább a vásárolt könyveken belül a *magyar nyelvű könyvek részarányát*: szörványvidéken (ahol a magyarság részaránya 30% alatt van) a vásárolt könyvek között kevesebb anyanyelvűt találni (arányuk általában nem éri el a 90, sőt sok esetben az 50 százalékot sem). Többször magyartalán pedig az a szokásos, hogy a vásárolt könyvek szinte mind (90%

felett) magyar nyelvűek. Adatot gyűjtöttünk arra vonatkozólag is, hogy *hol*, milyen helyeken szoktak *magyar nyelvű* könyvet venni az emberek. A helyszínek felsorolásából kitűnik, hogy erre saját országukban túlnyomórészt *városokban* (s azokon belül túlnyomórészt *könyvesboltokban*⁴) kerül sor. Nagyon jelentős (különösen a vajdasági és a Mura-vidéki magyarok körében, ahol a magyar nyelvű könyvbeszerzések többségét teszi ki) a Magyarországon beszerzett könyvek aránya. A szlovákiai magyarság is ilyen természetű vásárlásainak közel felét bonyolítja az anyaországban. Erdély viszont – a könyvkereskedelem terén – inkább önellátó: a Magyarországon beszerzett könyvek aránya itt a legalacsonyabb.

Ami a *házi könyvtárak* 5. táblázatban szereplő adatait illeti, látható, hogy a közép-európai régióban a *családi könyvtárak* (vagy legalábbis néhány könyv *birtoklása*) *meglehetősen általánossá vált*. Ezt annak ellenére állíthatjuk, hogy mintáinknak a valóságosnál fiatalabb és képzetesebb volta nyilván kissé megemeli a könyvbirtoklás arányszámaikat.⁵

Mindez nem változtat azonban az egyes régiók adatainak *egymáshoz mért arányain* (legfeljebb a speciális ausztriai minta adatait kell zárójelbe tennünk): a különböző közép-európai országokban élő magyar népcsoportok közül *Erdélyben találtuk a legnagyobb házi könyvtárakat* (mint ahogy a könyvolvasók aránya is ott lesz a legnagyobb), legkevesebb könyvvel pedig a jórészt falusi népességet jelentő Mura-vidék magyar lakossága rendelkezett. Az átlagos kötetszámok minden régióban együtt emelkednek a családfő képzettségi szintjével. (Erdélyben például a fizikai foglalkozású családfők családjában átlagosan 354 kötet, szellemi foglalkozású családfő esetében pedig 1004 kötet található. Ez utóbbi adat megfelelője a vidéki Magyarországon: 761 kötet.)

Végül egy nem elhanyagolható tény: ahogy azt a 6. táblázat adatai is igazolják, *szórványhelyzetben a kisebbség lényegesen több könyvet hajlamos gyűjteni, mint a tömbszerű együttélés helyzetében*. A fenti kijelentést úgy finomíthatjuk, hogy *a magyarság részarányának csökkenésével egyenletesen*

⁴ A könyvesbolton kívüli vásárlóhelyek (főleg *utcai árusok*) leginkább Magyarországon kaptak említést, de ott meglehetősen nagy, a könyvesboltot megközelítő arányban.

⁵ Magyarországon ismerjük az országos reprezentatív adatokat is: 1996-ban a családok 96%-ában volt könyv, átlagosan 381 kötet. (*A kulturális fogyasztás* c. vizsgálat dokumentumai. Szonda Ipsos, 1996. szept. 178–180. p. alapján.) Látható, hogy a minta emelt szintje igazában csak az átlagos kötetszám nagyobb voltában mutatkozott meg: 381:510, szemléletesebben: 1:1,3 arányban. Lényegében ilyen nagyságrendű eltérésekkel számolhatunk a többi régióban is.

nő a házi könyvtárak kötetszáma, tehát ez a tendenciaszerű kapcsolat nemcsak a rendszer végpontjainál érvényesül. (Kivéve Erdélyt, ahol a fordított arányosság alapján rendeződő összefüggés nem ilyen szabályos: a legnagyobb kötetszámot ugyanis nem a 30% alatti [szórványhelyzetű], hanem a 31–50 százalékos részarány kategóriájában; a legkisebb házi könyvtárakat pedig nem a 90% feletti tömbmagyar, hanem a 70–90 százalékos többségi területeken találtuk.) Mindenesetre a kisebbségi, illetve többségi helyzet olyan változónak tapasztaltuk, amely jelentősen befolyásolja a kulturális magatartást, jelen esetben a házi könyvtárak kötetállományát. Az erősen kisebbségi szituáció olyan kihívást jelenthet, amely fokozott kulturális aktivitásra, intenzívebb könyvgyűjtésre (s mint látni fogjuk: gyakoribb és aktívabb olvasásra) stimulálhatja az embereket.

6. táblázat

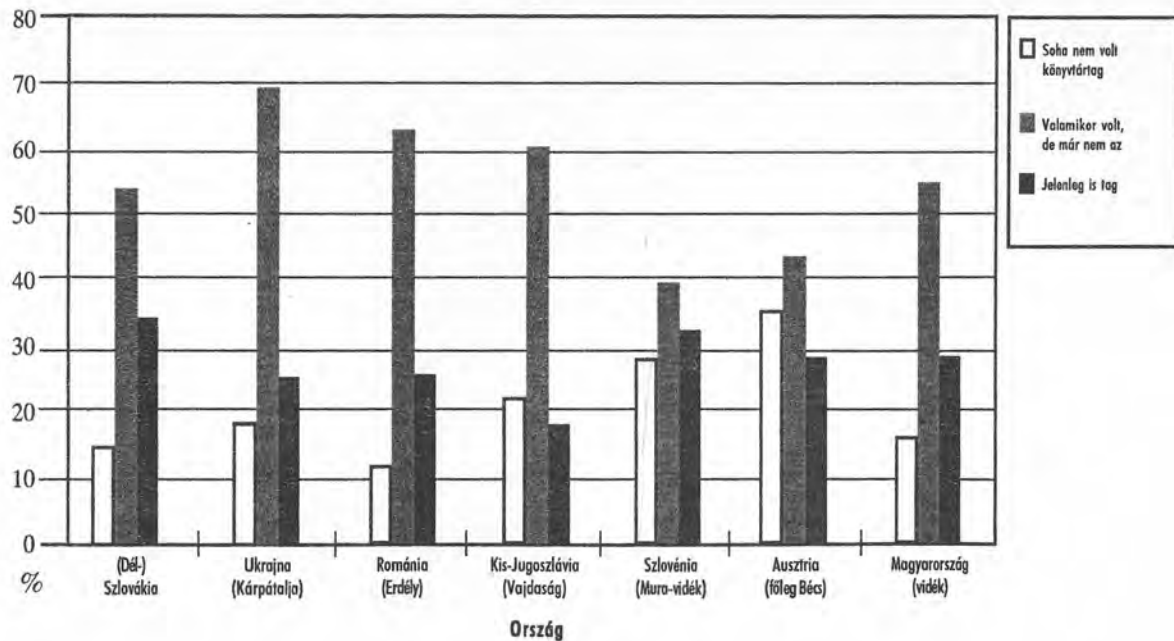
A házi könyvtárak átlagos kötetszámai (1991–1993)

Régió	A házi könyvtárak átlagos kötetszáma	
	ahol a magyarság részaránya	
	30% alatt van:	90% felett van:
Szlovákia	623	350
Kárpátalja	600	142
Erdély	758	422
Vajdaság	666	110

c) Könyvtárhasználati szokások

A könyvtárakkal való kapcsolatra nem egyszerűen tag – nemtag dimenzióban kérdeztünk rá: kíváncsiak voltunk az egykori, már megszűnt tagságra is. Az 1. ábra és a Függelék XVII. táblázata a könyvtárakhoz való viszonyt régiónkénti bontásban mutatja be. Ismét meg kell jegyeznünk, hogy a könyvtártagok felmérésünkben regisztrált aránya valamivel magasabb a valóságosnál.⁶

⁶ A megfelelő magyarországi reprezentatív adat 19% (lásd Nagy Attila: *Modernizáció és olvasáskultúra?* Budapest, 1997. Kézirat. 19. p.) – szemben az itt mért 29%-os arányszámmal. Ez 1:1,5 aránynak felel meg, feltehetőleg a többi régió adatai is kb. ilyen mértékben „hordanak föl”.

1. ábra

Tagja-e vagy tagja volt-e valamikor valamilyen könyvtárnak?

(Hét ország magyar nemzetiségű felnőtt lakosainak válasza alapján) 1991–1995

A magyarság részarányát illetően kissé bonyolultabb a képlet, mint korábban tapasztaltuk. Erdélyben és a Vajdaságban a szórványban (30 százalékos részarány alatt) élők valamivel nagyobb hajlandóságot mutattak a könyvtárakba való belépésre, és a könyvtártól önmagukat mindig távol tartók aránya a tömbmagyar szituációban élők között volt a legmagasabb. Ez utóbbi állítás Kárpátaljára is érvényes, de itt – valamint a szlovákiai magyarok körében – a könyvtári tagok is inkább a többségi területeken mutatkoztak nagyobb számban. (Kárpátalja és Szlovákia e téren tapasztalt hasonló szereplése azért is érdekes, mert ők képezik a határon túli magyarság könyvtári aktivitásának két végpontját.) Tehát a könyvtártagság terén is érvényesül bizonyos mértékig a szórványsituáció hátrányait mérséklő kompenzációs jelenség, de – főleg a Kárpát-medence északi térségében – a tömbmagyarság polarizált magatartásával is találkozunk.

A Függelék XVIII. táblázata a különböző régiók *könyvtár-látogatási gyakoriságát* veti egybe. Bizonyos mértékig igazolódni látszik, hogy a könyvtárba való beiratkozás tekintetében aktívabbnak tűnő régiók egyúttal a könyvtárlátogatásban is aktívabbak: ezt erősíti Magyarország, valamint a havonkénti könyvtárlátogatás magas arányával a szlovákiai és az erdélyi magyarok példája, cáfolja viszont a Vajdaságé, ahol az alacsony arányú könyvtártagság rendkívül intenzív látogatónak bizonyult. A gyakori (hetenkénti, havonkénti) könyvtárba járás – meglehetősen logikusan – főleg a gyakori olvasók szokása, a ritkuló olvasási alkalmak – bár egy nagyobb könyvtárban nem csak olvasnivaló akad – általában ritkuló könyvtárlátogatásnak felelnek meg.

Ami a *könyvtári szolgáltatásokat* illeti, a Függelék XIX. táblázata az igénybe vett szolgáltatások *menntiségét* szemlélteti, XX. táblázata pedig a *milyenségét*. A régiók egybevetéséből jól látható, hogy a *korszerű*, „*többdimenziós*” (több szolgáltatásra is kiterjedő) *könyvtárhasználat a határon túli magyarság körében kevésbé elterjedt* jelenségnek számít. A könyvtárhasználat több helyütt, de főleg Kárpátalján jelent *szinte kizárólag kölcsönzést*. A Vajdaságban egy másik szolgáltatás is felzárkózik a kölcsönzés mögé, s ez a dokumentumok (periodikák, könyvek) *helyben olvasása*. A kölcsönzésen kívül kettő vagy több szolgáltatás igénybevétele szinte csak Magyarországon fordul elő, ahol ugyancsak a helyben olvasás a második legnépszerűbb szolgáltatás. (Ezt – külön-külön kb. egytizednyi említéssel – a *hangzó dokumentumok*, a *könyvtárközi kölcsönzés*, a *vizuális dokumentumok*, a *rendezvények* és végül a *tájékoztató szolgálat* igénybevétele követi.) Jellemző, hogy határon túl három olyan szolgáltatás kap szinte kizárólagos említést, amely nem igényel semmi különö-

sebb eszközt, berendezést, csupán a könyvtáros személyét és valamilyen helyiséget: a tájékoztatás, a helyben olvasás és (főleg Kárpátalján) a rendezvények. Ezek a tények – közvetve – a határon túli magyarok könyvtári ellátásának jelentős infrastrukturális hiányosságairól vallanak.

3. A különböző sajtótípusok olvasása

Először egy összesített mutató segítségével vessük egybe a különböző országok magyarságának sajtótermékekhez való viszonyát. Ebben a Függelék XXI. táblázata nyújt nekünk segítséget. A napilapok, hetilapok vagy folyóiratok *valamelyike* minden régióban a kérdezettek túlnyomó többségéhez eljut. A *sajtóolvasás fehér foltjai Kárpátalján tűnnek a legterjedelmesebbeknek*. A periodikumok napilapok nélküli olvasása mintha a szlovéniai magyarok körében lenne a legelterjedtebb. A napi- és hetilapokra, valamint a folyóiratokra egyaránt kiterjedő használói figyelem pedig leginkább a *szlovákiai és az erdélyi magyarokat* jellemezte – ők nevezhetők a hét ország közül a *legaktívabb sajtóolvasóknak*. A magyarországi teljesítmények semmilyen irányban nem kirívóak, mondhatni átlagosak: a kisebbségi sorban élők egyes régiókban intenzívebb, másokban pedig lanyhább sajtóolvasók az anyaországiaknál.

Minden vizsgált régióban érvényesült az a tendencia, hogy a periodikumok mellőzése, illetve a csak az újságokra kiterjedő érdeklődés inkább a nyugdíjasokra; a közepesen tágas (általában napi- és hetilapokra irányuló) olvasási kedv a fizikai foglalkozásúakra; mindhárom típusú sajtótermék együttes olvasása pedig a szellemi foglalkozásúakra, azon belül is elsősorban az értelmiségiekre volt jellemző.

A Függelék XXII–XXIV. táblázatai a napilapok, hetilapok, folyóiratok országonkénti olvasótáborát mutatják be az olvasmányok nyelv szerinti bontásában. Ez utóbbi szempont során – a határon túli magyarok esetében – arra helyeztük a hangsúlyt, hogy az időszaki olvasmányok különböző típusait többnyire milyen nyelven szokta olvasni a kérdezett: magyarul-e, vagy a többségi nép nyelvén.

Napilapot minden országban (a szlovéniai magyarokat kivéve) a kérdezettek túlnyomó többsége szokott olvasni (lásd a Függelék XXII. táblázatát), mégpedig többnyire – ugyancsak Szlovénia és még Auszt-

ria kivételével – az anyanyelvén. Ez utóbbi országokat leszámítva minden régióban csak elenyésző hányadot tesz ki azok aránya, akik a többségi nyelven írt újságokat preferálják. Sokkal többen vannak (különösen Szlovákiában és Ausztriában), akik mindkét nyelvet egyaránt használják, ha napilapokat olvasnak.

A *hetilapok* esetében Kárpátalja (és a bécsi magyarság) tűnik a legtartózkodóbbnak (lásd a Függelék XXIII. táblázatát). Ausztriát és Szlovéniát leszámítva minden régióban a magyar nyelvű lapokat preferálják, főleg Erdélyben és a Vajdaságban. Szlovénián és Ausztrián kívül még Szlovákiában relatíve magasnak (egyharmadosnak) mondható azok aránya, akik anyanyelvükön és az államnyelven egyforma mértékben szoktak hetilapokat olvasni.

A *folyóiratok* (havilapok) olvasásában a szlovákiai és az erdélyi magyarok vezetnek (lásd a Függelék XXIV. táblázatát), az utóbbiak főleg az anyanyelvű, az előbbieket pedig a vegyes nyelvű kategóriában előzik meg jelentősen a többi régió képviselőit. A szlovákiai magyarok csoportjáról elmondható, hogy a „vegyes nyelvű” olvasásban nemcsak a folyóiratok, hanem a napi- és hetilapok tekintetében is jelentősen felülmúlják (Ausztriát és Szlovéniát leszámítva) a többi csoportot.

Ami pedig az időszaki sajtótermékek olvasási szokásainak *rétegspecifikus* vonásait illeti, általános – minden régióra kiterjedő – tendenciának mondható, hogy a képzetesebb, szellemi foglalkozású kérdezettek nagyobb eséllyel voltak olvasói a különböző típusú sajtótermékeknek, és nagyobb arányban olvasták a nem magyar nyelvű lapokat (is), mint a fizikai foglalkozásúak és a nyugdíjasok. Az utóbbiak inkább a dominánsan magyar nyelvű periodikumok kategóriáiban érték el a legmagasabb arányszámokat. (A folyóiratok vonatkozásában néhol más a helyzet: Kárpátalján az értelmiség, Erdélyben az egyéb szellemi foglalkozásúak csoportja vezet a dominánsan magyar nyelvű lapok olvasásában is.)

A sajtóolvasási szokások alakulását a *kisebbségi arányok* függvényében is megvizsgáltuk. A vonatkozó kereszt táblák áttekintése során arra a szinte teljesen egybehangzó következtetésre jutottunk, hogy a szórványhelyzetben (ahol a magyarság részaránya 30 százaléknál kisebb volt) a többségi nyelven íródott (különböző típusú) lapok nagyobb mértékű olvasásával találkoztunk, míg a tömbmagyar szituáció (ahol a magyarok aránya 90% fölött volt) inkább a magyar dominanciájú lapválasztásnak kedvezett. Ez nem azt jelenti, hogy a szórványban élők kevesebb magyar nyelvű időszaki sajtóterméket olvasnak, mint más nyelvt;

hanem azt, hogy a szórvány kevesebb lapot olvas magyar nyelven, mint azok, akik erős magyar többségű vidéken laknak. Konkretizáljuk állításunkat erdélyi példával: a szórványvidékek válaszadóinak 50–55 százaléka olvas dominánsan magyar nyelven napilapot, hetilapot és folyóiratot; töbmagyar vidékeken viszont már – a fenti sorrendben – 84, 76, illetve 68 százalékuk. Vagyis a kérdezettek mindenütt a magyar nyelvű sajtótermékeket részesítették előnyben, de a preferencia mértéke a szórvány felé haladva csökkent, az erős többségi helyzet felé haladva pedig növekedett.

4. A könyvolvasási szokások

a) Az olvasás gyakorisága

A könyvolvasás gyakoriságára vonatkozó adatok (amelyek a minták említett „főléhordása” miatt ismét jobbak a valóságosnál)⁷ arra mutatnak (lásd a 2. ábrát és a Függelék XXV. táblázatát), hogy a hét ország közül a jelentős regionális kulturális hagyománnyal rendelkező erdélyi magyarok a legszorgalmasabb könyvolvasók: ez kitűnik százalékos adataikból, valamint az olvasók arányára és az olvasás gyakoriságára egyaránt érzékeny pontszámok mutatójukból (lásd a 8. táblázatot) ugyancsak. (Az audiovizuális média – rádió és televízió – használata terén viszont az erdélyi kérdezettek – láthattuk a VI./1./c alfejezetben – a többi régióhoz viszonyítva nagyon visszafogottan viselkedtek. Azóta ugyan már – a Duna TV jóvoltából – ők is többet tévéznek, de a Duna TV átlagosnál magasabb kulturális nívója feltehetőleg jobban összefér az olvasással, mint a tévézés tömeges elterjedése idején Magyarországon.) A Jugoszlávia utódállamaiban élő magyarok pedig – ebben nyilván a térségben zajló negatív történelmi folyamatoknak is részük van – kétszerte-négyyszerre nagyobb arányban tartózkodnak mindenfajta könyvolvasástól, mint a többi régióban. (Ugyanakkor – talán nem vé-

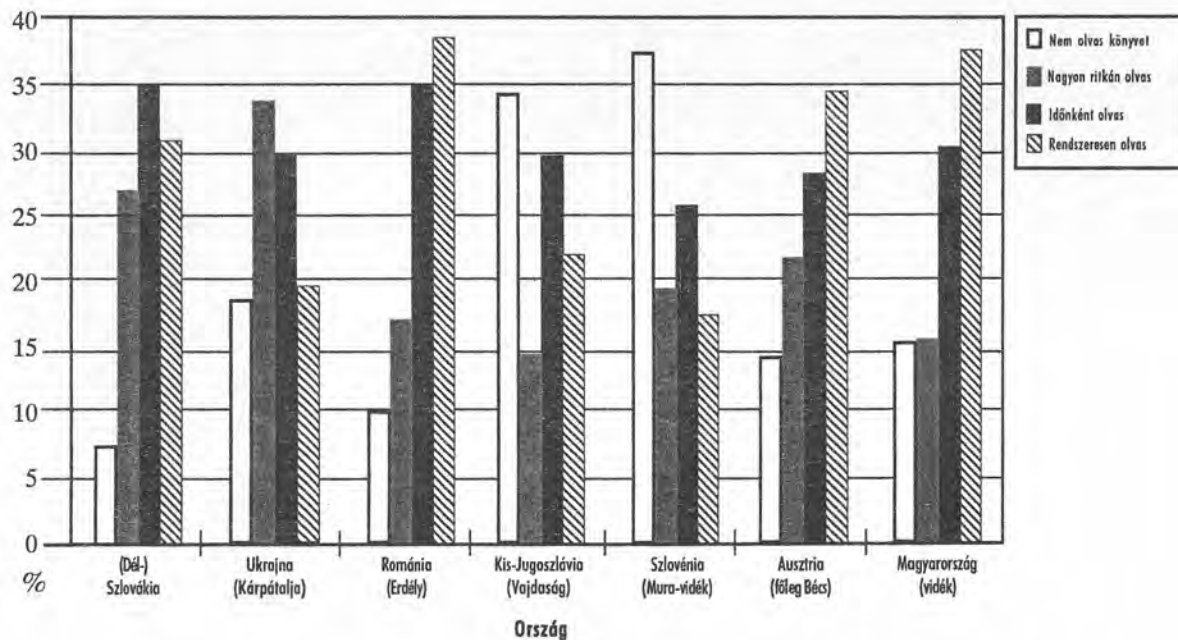
⁷ Magyarországi reprezentatív adatok szerint (Gereben F.: *Könyv, könyvtár, közönség*. I. m. 34. p.) a felnőtt könyvolvasók aránya mintegy kétharmados, szemben az itteni 83 százalékkal; 1998-as reprezentatív erdélyi felmérésünk pedig 70 százalékos arányt mért, szemben az itteni 90 százalékkal.

letlenül – ők voltak a leggyakoribb rádió- és televízióhasználók is.) A könyvolvasás mennyisége esetében tehát a határokon „innen és túl” helyzet nem produkál élesen eltérő magatartásformákat: a legjobb és a legrosszabb teljesítményt egyaránt a Magyarországon kívül élő csoportok érték el. E relációnál fontosabbnak tűnik – több más tényező mellett – a regionális kulturális hagyomány és az audiovizuális eszközök-höz való viszony.

Mind a hét országban következetesen ismétlődik az olvasásszociológia immár közhelyszerű tapasztalata: az alacsonyabb iskolázottságú, fizikai foglalkozású és inaktív (nyugdíjas, háztartásbeli) csoportok könyvolvasói hányada és olvasásgyakorisága elmarad az átlagostól, míg a *kvalifikáció fokozatain felfelé haladva növekszik az olvasás intenzitása*. (Némi egyszerűsítéssel elmondható, hogy a *nem* olvasók általában az inaktív-csoportjában, a *nagyon ritkán* olvasók pedig a fizikai foglalkozásúak körében érik el a legmagasabb arányszámokat, míg a *rendszeres* olvasás legadekvátabb társadalmi közegének az értelmiség mutatkozik.) Ugyancsak országról országra, régióról régióra visszatérő törvényszerűség, hogy a *nők többen és többet olvasnak*, mint a férfiak; és általában a *fiatalabb korúak* (30 év alattiak) is *aktívabb könyvolvasók*, mint az idősebbek. Az ugyancsak jól ismert tendencia – mely szerint a nagyobb településeken többet olvasnak az emberek, mint a kisebb falvakban – érvényesült a jelenlegi szerteágazó terepen is. Igaz, ez nem mindig jelentette azt, hogy a legnépesebb (50 ezer lakos feletti) településkategóriánk érte el egyúttal a legmagasabb könyvolvasási pontszámot is: a szlovákiai és az erdélyi kérdezettek közül a 10–50 ezer lakosú településeken (vagyis a kisvárosokban) élők legalább olyan gyakran olvastak, mint a nagyobb városok lakói.⁸

A magyar nemzetiség adott településen belüli részarányát a kisebbségi magatartás és mentalitás vizsgálata szempontjából itt is a legfontosabb független változók egyikének tekintettük. A mutatónak a könyvolvasással való kapcsolatát egyrészt kétdimenziós százalékos kereszt-táblákkal, másrészt a kisebbségi-többségi helyzet különböző kategóriáira kiszámolt átlagos olvasási pontszámokkal vizsgáltuk. Az összefüggések nem túl markánsak, de minden országban (kivéve Szlovákiát, ahol a szórvány- és a tömbmagyar-szituáció nagyon hasonló – és egyaránt aktív – olvasói magatartást indukált) ugyanazon irányba mutat-

⁸ Az olvasást befolyásoló társadalmi tényezők magyarországi hatásmechanizmusának részletes ismertetését lásd Gereben F.: *Könyv, könyvtár, közönség*, I. m. 37–55. p.

2. ábra

A könyvolvasás gyakorisága

(Hét ország magyar nemzetiségű felnőtt polgárainak válasza alapján) 1991–1995

8. táblázat

A könyvolvasás gyakorisági pontszáma*

Régió	Átlagos pontszám
Dél-Szlovákia	2,87
Kárpátalja	2,18
Erdély	3,14
Vajdaság	2,13
Mura-vidék	1,18
Ausztria	2,81
Magyarország (vidék)	2,95

* A nem olvasók 0 pontot, a nagyon ritka olvasók 1, az időnként olvasók 3 és a rendszeresen olvasók 5 pontot kaptak.

tak: *a kisebbségi helyzetben élők* (főleg a 30 százalékosnál kisebb arányról van szó) *valamivel többen és többet olvasnak*, mint azok, akik lakóhelyükön erős (főleg: 90% feletti) többségben vannak. (Ez a tendencia legerősebben a Vajdaságban érvényesült, ahol a szórvány olvasási intenzitása – 2,83 pont – csaknem háromszorosan haladta meg a tömbmagyarság 1,00 értékű olvasási átlagpontszámát.)

Az iménti tapasztalathoz kapcsolódik az a tendenciaszerű összefüggés is, amely a nem magyar (főleg *vegyes*) *tannyelv* és a magasabb olvasásintenzitás között volt észlelhető majdnem minden országban. (A szlovákiai magyarság ismét kivételt képezett.) Ez utóbbi korrelációt részben magyarázhatta az a tény is, hogy a legtöbbet olvasó értelmiségi réteg – mint már szó volt róla – anyanyelvi egyetem híján többnyire a többség nyelvén szerzett diplomát. Ha alsóbb iskoláikat magyarul végezték is, iskolázásuk – legjobb esetben – *vegyes* tannyelven bonyolódott, és jobb olvasási teljesítményük e kategória olvasási mutatóját javította. Ezen túlmenően – erős valószínűség szerint – szerepet játszhatott a *kompenzációs szándék* is: ha valaki kisebbségi helyzetben, főként *ha szórványszerű kisebbségben él*, esetleg a kultúrához, ezen belül az *olvasáskultúrához* (és általában a könyvekhez, lásd korábban: házi könyvtárak nagysága!) *fűződő szálainak erősítésével próbálja meg pótolni a hovatartozás-érzés megélésének hétköznapi nehézsé-*

geit, illetve fokozott kulturális aktivitással válaszol egy másik nyelvvel, egy másik kultúrával való találkozás mindennapos kihívásaira. (Állításunk – mint tapasztalhattuk – a periodikumokra kevésbé, inkább a könyvkultúrára vonatkozik.) Feltevésünk igazságtartalmát (tehát azt a tényt, hogy az olvasáskultúra valóban hordoz valamiféle kompenzációs társadalmi szerepkört) meg fogják erősíteni most következő, a könyvolvasási aktivitással kapcsolatos tapasztalataink és az olvasmányok szerkezetének, az olvasói ízlésnek később elemzendő tendenciái is.

b) Olvasási módok, olvasói aktivitás

Kissé talán rendhagyó, nem éppen közkeletű fogalommal kívánunk foglalkozni ebben a fejezetben. A régebben általam kidolgozott, hazai felméréseimben alkalmazott kérdéssorozatot – amelyben a könyvolvasás *mikéntje* s ezáltal *aktivitási szintje* volt a vizsgálat tárgya – a határon túli felmérések kérdőívébe is beleillesztettem. Ez a zárt kérdések olyan láncolatát jelentette, amely külön-külön kérdezett rá arra, hogy bizonyos olvasmányokkal kapcsolatos magatartásmódok előfordulnak-e (vagy sem) a kérdezett olvasói gyakorlatában. Ezek a módszerek részint az olvasói munkavállalás nehézségeinek a *megkerülését*, részint pedig épp az értő (és maradandó) befogadás érdekében bizonyos erőfeszítések *vállalását* jelentik, tehát megválaszolásukkal az interjúalany indirekt módon olvasói szerepvállalásának aktivitási fokáról is „vallo-mást tesz”.

A 9. táblázat felsorolja a kérdőívben szereplő olvasási módokat, a nagyobb mintacsoporttal rendelkező öt régió vonatkozó adataival együtt. Ezek alapján az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

1. Az olvasott könyvek félretevését, vagyis az olvasás *abbahagyását* és a *kihagyásos* olvasást (lásd a 3. és 4. sz. olvasási módot) legkevésbé a Vajdaságban, leginkább (de nem nagy különbséggel) Magyarországon észleltük.

2. Az olvasás közbeni *vissza-visszalapozás* (5. sz.) szokása leginkább Erdélyben, legkevésbé Magyarországon (valamint Kárpátalján) honos.

3. A *regény végét* – előre – mintha legkevésbé a Vajdaságban szokták volna megnézni (6. sz.).

4. *Egyvégtében* (értelmezésünk szerint: nagy önátadással, belefeledkezve) leginkább Erdélyben olvasnak (7. sz.).

5. Az *elgondolkodó*, olvasás közben meg-megálló (8. sz.) olvasásmóddal főleg a Vajdaságban, leggyérekben Magyarországon találkoztunk.

9. táblázat

Hogyan szokott Ön könyvet olvasni? (Egy-egy régió könyvolvasóinak százalékában) 1991–1993

Olvasási módok		Dél-Szlovákia		Kárpátalja		Erdély		Vajdaság		Magyarország (vidék)	
		Előfordul	(Ebből gyakran)	Előfordul	(Ebből gyakran)	Előfordul	(Ebből gyakran)	Előfordul	(Ebből gyakran)	Előfordul	(Ebből gyakran)
1.	Újra elolvas egy könyvet, amelyet korábban olvasott	73	(20)	67	(17)	77	(17)	78	(20)	74	(24)
2.	Azelőtt kezd új olvasmányba, mielőtt egy másik könyv olvasását befejezte volna	35	(7)	28	(4)	35	(5)	36	(10)	35	(6)
3.	Az olvasott könyvet nem olvassa végig	45	(2)	41	(2)	42	(2)	32	(2)	46	(4)
4.	Az olvasott regény egyes részeit kihagyja, átugorja	27	(2)	28	(3)	29	(1)	18	(1)	34	(2)
5.	Olvasás közben visszalapoz egy-egy már olvasott részhöz (utókönyvön kívül)	63	(9)	57	(12)	68	(15)	67	(12)	59	(7)
6.	Olvasás közben előre megnézi a regény befejezését	25	(4)	29	(4)	29	(3)	17	(1)	24	(3)
7.	Egy végéig, ill. kis megszakításokkal olvas el egy könyvet	77	(14)	76	(12)	81	(24)	74	(14)	76	(18)
8.	Olvasás közben meg-megáll, elgondolkodik az olvasottakon	67	(10)	58	(10)	63	(14)	72	(11)	53	(6)
9.	A könyv elolvasása után hosszabban elgondolkodik, hogy mit is akart a szerző mondani	61	(11)	60	(14)	70	(18)	63	(12)	49	(9)
10.	Olvasás közben a könyvben bizonyos részeket megjelöl, lapszámi jegyzeteket készít	20	(3)	9	(1)	21	(6)	26	(5)	12	(2)
11.	Egy könyv (nem csak tankönyv) olvasása közben jegyzetet, bizonyos részeket, idézeteket készít	23	(3)	7	(1)	31	(8)	36	(8)	16	(2)
12.	Olvasásmódot vezet (jósló kötetbe olvasmányokat kivéve)	4	(0)	0	(0)	5	(1)	7	(1)	2	(0)

6. Az olvasás utáni *töprengés*, a regény mondandóján való elgondolkodás (9. sz.) inkább erdélyi sajátosság, legkevésbé Magyarországon úszik.

7. Olvasás közben (*lapszéli*) *jegyzeteket* (10. és 11. sz.) leginkább a Vajdaságban (és Erdélyben), legkevésbé Kárpátalján (és Magyarországon) szoktak készíteni.

Ha a százalékos különbségek nem is mindig jelentősek, az eltérések *iránya* nagyon következetesen alakult, és egy olyan következtetést sugall, hogy az *aktívabb* (gondolkodó, értelmező, jegyzetelő, az olvasásra több energiát fordító) *olvasásmóddal inkább határon túl* (főleg a Vajdaságban és Erdélyben) találkozunk, míg a *magyarországi olvasási szokások nagyobb felületességről árulkodnak*. Kárpátalja e tekintetben inkább Magyarországhoz, a szlovákiai magyarság pedig Erdélyhez és Vajdasághoz áll közelebb. Állításunkat az olvasási aktivitás pontszámaival⁹ is igazolni tudjuk (lásd a 10. táblázatot).

Főnti állításunkat annyiban kell finomítanunk, hogy mindez a könyv-olvasókra igaz: ha a *nem olvasókkal* is számolunk (hiszen egy adott közösségnek ők a „legpasszívabb olvasói”), akkor a nem olvasók magas aránya a Vajdaság teljesítményét (és átlagpontszámát) erőteljesen leontja, és ez esetben az *erdélyi és a szlovákiai magyarság tűnik a legaktívabb könyv olvasónak*.

10. táblázat

Régió	Az olvasási aktivitás pontszáma*	
	Csak könyv olvasókra kiszámítva	Nem olvasókkal is számolva
Dél-Szlovákia	2,80	2,05
Kárpátalja	2,17	1,68
Erdély	3,18	2,07
Vajdaság	3,53	1,59
Magyarország (vidék)	2,08	1,63

* Az olvasási aktivitásra és munkavállalásra való hajlandóság erősödését a pontszám értékének *növekedése* jelzi.

⁹ Kiszámításukat lásd hátul a Függelékben, a 2. sz. mellékletben. Az olvasási aktivitás és munkavállalás mértékének növekedését a pontszám értékének *növekedése* jelzi.

Hogy az olvasási aktivitásnak általunk felállított, az olvasói módozatokra támaszkodó mutatója¹⁰ plasztikusabbá és értelmezhetőbbé váljék, meg kell ismerkednünk néhány rétegspecifikus vonásával. A fenti értelemben vett olvasói aktivitás mértéke – meglehetősen logikusan – minden általunk vizsgált régióban *együtt emelkedett a könyvolvasás gyakoriságával és ízlésszintjével*, ami azt jelenti, hogy az olvasói munkavállalásra való készség lényegesen nagyobb eséllyel jelentkezik a gyakori és a „jó ízlésű” (az esztétikai értékkel rendelkező régebbi és mai irodalom értő befogadására hangolt) olvasóknál, tehát ott, ahol erre a készségre valóban szükség van. A 11. táblázat adataiból az is kitűnik, hogy az ellentétes ízlésorientáció jobban „szórja” az aktivitási értékeket (a „modern” és a „lektűr” ízlésszint közötti különbségek nagyobbak), mint az olvasásgyakorlás kategóriái. Vagyis mintha az *aktív olvasás kritériumait elsősorban* az (új) esztétikai értékeken *csiszolt ízlés követelné* (és alakítaná) ki magának. Az sem meglepő, hogy a szellemi foglalkozásának, főleg az *értelmiségek aktívabb* olvasóknak bizonyultak – szintén minden régióban –, mint a fizikai dolgozók. (De a különbségek, a Vajdaságot leszámítva, itt se túl nagyok, így változatlanul az ízlést tekinthetjük annak a kategóriának, amely leginkább differenciálja az olvasói aktivitás mértékét.)

Ugyancsak a 11. táblázat – korántsem magától értetődő – tanulsága, hogy a magyarországi olvasásaktivitási mutatók (azonos kategórián belül!) rendre elmaradnak a határon túli magyarság aktivitási szintje mögött. Ez azt jelenti, hogy egy (vidéki) anyaországi olvasó nemcsak *általában véve* (az átlagos aktivitási értékeit tekintve) jellemezhető alacsonyabb szintű olvasói aktivitással, hanem külön-külön, a *rétegmutatók* vonatkozásában is. Konkrétabban: a magyarországi alig-alig olvasó és a felszínes szórakoztató irodalomra orientált ízlésű kérdezett éppúgy *kisebb aktivitással olvas határon túli* – ugyancsak ritkán olvasó, illetve „lektűr” ízlésképletű – *társánál*, mint a rendszeresen és a „magas” esztétikai értékhez vonzó anyaországi olvasó a vele azonos kategóriába tartozó kisebbségi olvasónál.¹¹ Holott az átlagosan kisebb aktivitás „kijöhetett” volna úgy is (s lényegében ez volt a kutató hipotézise), hogy az alacsonyabb olvasói teljesítmény képviselői ugyan Magyarországon kevésbé aktívak, mint a határon túl, de az olvasói elit aktivitása

¹⁰ Természetesen az olvasói aktivitást többféle módon lehet értelmezni és mérni, a fogalmat használják az olvasás gyakoriságának szinonimájaként is; továbbá művek befogadása során a műhöz való befogadói hozzáállás jellemzésére stb.

¹¹ A munkamegosztás szerinti kategóriáknál nem ilyen tendencia érvényesült, lásd a 11. táblázatot.

11. táblázat

Az olvasási aktivitás pontszámos mutatója – a könyvet nem olvasókkal is számolva*

Régiók	Rendszeres	Nagyon ritka	„Modem”	„Lektűr”	Értelmiségi	Fizikai
	könyvhaszn.		ízléskategória**		fogalkozású	
Dél-Szlovákia	2,35	1,83	2,72	1,92	2,45	1,65
Kárpátalja	2,16	1,87	2,67	1,98	2,00	1,48
Erdély	2,50	1,93	2,87	1,96	2,51	1,71
Vajdaság	2,74	2,09	2,79	1,94	2,64	1,17
Magyarország (vidék)	2,04	1,59	2,48	1,63	2,19	1,47

* Az egyes számsorokban kövéren szedtük a – függőleges irányban – legmagasabb, és kurzívan a legalacsonyabb értékeket. Ahol az eltérés (kettőnél több érték között) minimális volt, ott kiemelés nem alkalmaztunk.

** Az ízléskategóriák részletes leírásával az Olvasói ízlés című alfejezetben találkozhatunk.

nem tér el egymástól attól függően, hogy az anyaországban, avagy kisebbségben él. Ez utóbbi jelenség, nevezetesen az olvasói elit eltérő viselkedése volt a számukra az igazán meglepő eredmény, amit nem tudunk mással magyarázni, mint hogy az eltérő anyaországi és „határon túli” (kisebbségi) szituáció olyan erős és maradandó nyomokat rajzol az emberek szellemi arculatára, amelyek a kulturális aktivitás peremvidékein és centrumaiban egyaránt láthatóvá válnak. Ezeket a nyomokat – egyrészt – kétségtelenül magának a kisebbségi helyzetnek a szorítása sajtolja bele az emberek kulturális viselkedésmódjába. A 12. táblázat összeállítása erősen valószínűsíti, hogy a kisebbségi szituáció fokozódása –

vagyis a szóránnyhelyzethez való közeledése, illetve annak elérése – a határon túli átlagos intenzitáshoz képest is általában *tovább növeli a kulturális aktivitást*, jelen esetben az olvasási aktivitás szintjét. (Az egyetlen kivétel Erdély. A többi régióban – a szóránnyhelyzet felé haladva – vagy egyenletesen, vagy ugrásszerűen nő meg az aktivitás pontszámas mutatója.)

12. táblázat

Az olvasási aktivitás pontszámas mutatója – a könyvet nem olvasókkal is számolva

Régiók	A magyarok részaránya a kérdéses helyszínen:		
	1–30%	30,1–70%	70,1–100%
Dél-Szlovákia	2,60	1,91	2,00
Kárpátalja	1,85	1,63	1,63
Erdély	2,03	2,02	2,14
Vajdaság	2,04	1,65	1,29

Ugyanakkor a határon inneni és túli magyarságot nemcsak a többségi, illetve kisebbségi szituáció különíti el egymástól, hanem számos más tényező is, például a *modernizációs szint*, az *életmód*, az *értékorientáció*, *identitástudat* stb. többé-kevésbé *eltérő* mivolta is. Ez utóbbi eltérések (amelyek persze kapcsolatban állhatnak bizonyos mértékig a többségi-kisebbségi dimenzióval is) *ugyancsak generálhatnak eltéréseket a kulturális aktivitásban*. Hogy melyik tényező milyen mértékben játszik ebben szerepet, azt pontosan nem tudjuk, de tény, hogy az egyes régiók magyar lakosságának olvasói mentalitása között tendenciaszerű különbségek mutatkoznak, amelyek a határon inneni és túli relációban tűnnek a legkifejezettebbnek. Az *anyaországi társadalom* még sokat olvasó egyedeire is jellemzően – feltehetően pragmatikusabb, haszonelvűbb értékszemléletétől, pergőbb életritmusától is vezéreltetve – *kevésbé lát-szik hajlamosnak az elmélyültebb* (el-elgondolkodó, jegyzetelő, visszala-pozó stb.) *olvasásmódra*, mint a tradicionális értékrendet (és a tradicionális olvasási szokásokat) jobban őrző *határon túli magyarság*, amely – a kisebbségi helyzetéből eredő hátrányok csökkentése és identitástu-datának erősítése céljából is – a jelek szerint *erősebben ragaszkodik a hatékonyabb és intenzívebb olvasási metódusokhoz*.

c) Az olvasás nyelve

A 13. táblázat – régióként – azt szemlélteti, hogy az olvasók mekkora hányadában észleltük azt, hogy a kérdézt megelőző 12 hónap összes olvasmányának túlnyomó többségét, illetve kisebb (50% alatti) részét tették ki a *magyar nyelvű könyvek*. (Ehhez az adathoz úgy jutottunk el, hogy a válaszdóval *megbecsültettük* az utóbbi évben elolvasott könyvek és ezen belül a magyar könyvek számát.)

Kárpátalján és Erdélyben akadt a legtöbb, Ausztriában (Horvátországban) és Szlovéniában pedig a legkevesebb olyan olvasó, akik egy-éves olvasmányanyagának több mint 90 százalékát tették ki az anyanyelven íródott könyvek. Jól működik az ellenpróba is: Erdélyben és Kárpátalján a legalacsonyabb, Ausztriában (Horvátországban és Szlovéniában) messze a legmagasabb azoknak az olvasóknak az aránya, akik az elmúlt évben több nem magyar, mint magyar nyelvű könyvet olvastak. Jól látható, hogy – Ausztriát és a két nyugati délszláv államot leszámítva – az anyanyelvű olvasmányok aránya kisebbségi helyzetben is nagyon jelentős. Általában *a határon túli könyvolvasók hét-nyolctizedének éves olvasmányanyaga a kilencvenes évek első felében túlnyomóan magyar nyelvű volt.*

Az olvasmányanyag dominánsan anyanyelvi voltának – minden régióban – kedvezni látszik, ha valaki végig magyarul végezte az iskoláit, ha a hétköznapi nyelvválasztásában is módja van anyanyelvét preferálni. *Az olvasmányok összetétele leginkább a szórványban és a szellemi foglalkozású rétegekben tolódik el a többségi nyelvek felé,* tehát abban a társadalmi közegben, ahol a beszélt nyelv is – szükségszerűen – legkevésbé kötődött az anyanyelvűséghez. Meg kell még jegyeznünk, hogy az értelmiség és a szórványlakosság erősebb kötődése a nem magyar nyelvű olvasmányokhoz csak relatív értelemben, *más rétegekhez viszonyítva* igaz: az értelmiség és a szórványnépesség is jóval nagyobb arányban olvas magyar, mint nem magyar könyveket. Például az *értelmiségnek* Dél-Szlovákiában 53, Kárpátalján 80, Erdélyben 65, a Vajdaságban pedig 59 százaléka olvasott az elmúlt év során *szinte kizárólag* (az összes olvasmány 90 százalékánál nagyobb arányában) *anyanyelvén* könyvet, míg a *többségében* (az olvasmányanyag több mint felében) *államnyelvi olvasmányokkal* mindössze – a fenti sorrendben – 16, 6, 6 és 22 százalékuknál találkoztunk. A számokból az is kiolvasható, hogy a magyar nyelvű olvasmányok a kárpátaljai és az erdélyi értelmiségtől kapják a legerősebb preferenciát, mint ahogy általában véve is ezektől a régióktól kapták. A *szór-*

13. táblázat

Az anyanyelven olvasott könyvek aránya (Egy-egy régió magyar anyanyelvű könyvolvasóinak százalékában)

Régiók	Az éves olvasmányok között a magyar nyelvű könyvek aránya	
	90% fölötti	50% alatt van
Dél-Szlovákia	66	13
Kárpátalja	83	9
Erdély	77	8
Vajdaság	68	17
(Horvátország)	46	44
Szlovénia	41	34
Ausztria (Bécs + Linz + Wels)	43	45

ványlakosság olvasmányanyagában is a fentebb ismertetetthez hasonló arányszámokkal szemléltethetjük az anyanyelvi könyvek dominanciáját (leszámítva a Vajdaságot, ahol az átlagosnál jelentősen magasabbnak találtuk a többségi nyelven olvasott könyvek arányát). Mindenesetre az a korábbi tapasztalatunk, mely szerint szórványhelyzetben az emberek többet olvasnak, finomításra szorul. *A szórványnépesség nagyobb olvasási gyakorisága nem okvetlenül jelent több magyar olvasmányt, mint amennyivel a tömbmagyar vidékeken találkozhatunk.* Ugyanis a szórványban az emberek több elolvasott könyvből aránylag kevesebbet olvasnak anyanyelvükön, tömbmagyar helyzetben viszont kevesebb olvasmányból viszonylag magasabb a magyar nyelvűek aránya.

d) Az olvasmányanyag összetétele

Felméréseink során többféle adatot gyűjtöttünk az interjúalanyok által olvasott *konkrét könyvekről*. Feljegyeztük a kérdezést megelőző *6 hónap olvasmányait*, tehát egy válaszadótól több könyvet is. Ezeket a köny-

veket – országonként – népszerűségi sorrendbe állítottuk, és ezeknek a listáknak az élvezőnyét a Függelékben közöljük (lásd a XXVI. táblázatot). Az utóbbi fél évben olvasott könyvek *legnépszerűbb szerzőinek* listavezetőit a 14. táblázat szemlélteti.¹²

A legnépszerűbb olvasmányok és szerzők listáin sűrűn találkozunk visszaköszönő, több régióban is előforduló művekkel és nevekkal. Ilyen például a *Biblia*, amelyet a kilencvenes évek első felében (mintegy pótolva az előző évtizedek mulasztásait) a jelek szerint minden régió magyarsága meglehetősen aktivitással forgatott; valamint – s ez inkább a Magyarországon kívüli régiókra igaz – a XIX. századi és újabb magyar klasszikusok (elsősorban *Jókai, Gárdonyi, de Mikszáth, Móricz, Tamási Áron* és *Sütő András* is) művei és – a világirodalom képviselésében – *Sienkiewicz Quo vadis*a. A diktatórikus rendszer „búcsúztatásaként” két régió (Kárpátalja és Erdély) olvasmánylistáján is találkozunk *Szolzenyicin GULAG*-jával. És találkozunk elég szép számban a szórakoztató olvasmányok különböző válfajaival, illetve ezek szerzőivel: *Rejtő Jenő*-től *Passuth Lászlón*, *Dallos Sándoron* és *Szilvási Lajoson* át *Margaret Mitchellig* és *Robin Cookig*. A határon túli magyar olvasók szórakoztató olvasmányainak szerzői között elég sok olyan névvel találkozunk, amelyek Magyarországon a korábbi évtizedekben voltak népszerűek. A magyarországi listákon különösen hangsúlyos a bestsellerek és a best-seller-szerzők jelenléte: jószerivel minden más (főleg a klasszikus) irodalmi vonulatot kiszorítanak, legfeljebb egy-két ismeretközlő művet (*W. Churchilltől* és *J. Silvától*) „térnek meg” maguk mellett.

Azt a szűkebb értelemben vett olvasmányanyagot, amelyet az interjúalanyok *legutóbb* (esetleg épp a felmérés során) *olvastak*, több szempontból is megvizsgáltuk. Ennek az olvasmányanyagnak (amely immár nemcsak a jéghegy csúcsát, hanem teljes terjedelmét foglalta magában) a művek keletkezési ideje, a szerzők nemzetisége és az olvasmányok stílusa szerinti – országonkénti – százalékos megoszlását a Függelék XXVII–XXIX. táblázatai szemléltetik. Ezek a táblázatok nagyon konkrét, ezáltal az átlagosnál megbízhatóbb információkat közölnek (kivé-

¹² A közlésből – a mintaelemszám kicsisége, valamint az adatok nagyfokú szórása miatt – kimaradtak (mindkétyszer) az ausztriai és (egyik esetben) a Mura-vidéki magyarok. Azokban az országokban – Szlovákia, Románia, Magyarország –, ahol a felmérés két időpontban zajlott, most az utóbbi időszak adatait közöljük; mivel az 1991-es olvasmányokat már korábban másutt ismertettük, lásd Gereben Ferenc – Lőrincz Judit – Nagy Attila – Vidra Szabó Ferenc: *Magyar olvasáskultúra...* I. m. 56–60. p.

14. táblázat

A felmérés megelőző fél év olvasmányainak legnépszerűbb szerzői (Hat ország magyar nemzetiségű felnőtt könyv olvasóinak válasza alapján)

Dél-Szlovákia (1993) N=284		Ukrajna (Kárpátalja) (1992/93) N=251		Románia (Erdély) (1993) N=338		Kis-Jugoszlávia (Vajdaság) (1992/93) N=211		Szlovénia (Mura-vidék) (1995/96) N=66		Magyarország (vidék) (1993) N=257	
Szerző	Eml. sz.	Szerző	Eml. sz.	Szerző	Eml. sz.	Szerző	Eml. sz.	Szerző	Eml. sz.	Szerző	Eml. sz.
Szilvási L.	30	Jókai M.	37	Jókai M.	110	Jókai M.	40	Rejtő J.	8	Cook, R.	21
Rejtő J.	27	Rejtő J.	33	Gárdonyi G.	22	Szilvási L.	31	Mikszáth K.	5	Fable, V.	16
Berkesi A.	25	Gárdonyi G.	19	Christie, A.	21	Rejtő J.	21	Gárdonyi G.	4	Christie A.	13
Jókai M.	24	Dumas, A. (id.)	14	Nyíró J.	19	Berkesi A.	20	Passuth L.	4	Dumas, A. (id.)	13
Steel, D.	24	Szilvási L.	14	Rejtő J.	18	Móricz Zs.	18	Sütő A.	4	Mitchell, M.	11
Kenneth, C.	16	Kenneth, C.	13	Móricz Zs.	16	Gárdonyi G.	12	Fekete I.	3	Steel, D.	11
Jimenes, H.	13	Mikszáth K.	12	Dumas, A. (id.)	15	Fekete I.	10	Follett, K.	3	Moldova Gy.	10
Mitchell, M.	13	Cook, R.	11	Mikszáth K.	15	Kenneth, C.	10	Horváth K.	3	Nemere I.	9
Hailey, A.	12	Dallos, S.	11	Verne, J.	14	Sütő A.	10	Móricz Zs.	3	Asimov, I.	8
Mikszáth K.	12	Berkesi A.	9	Passuth L.	13	Mikszáth K.	9	Tarnási Á.	3	Lőrincz L.	8
Móricz Zs.	12	Verne, J.	9	Somogyvári Gy.	13	Cronin, A.	7			Jókai M.	7
Cook, R.	10	May, K.	8	Szilvási L.	12	Illyés Gy.	7			Merle, R.	7
Dallos, S.	10	Lőrincz L. L.	7	Sütő A.	11	Moldova Gy.	7			Brontë, E.	6
Gárdonyi G.	10	Szolcsenyicin A.	7	Szabó M.	11	Szabó M.	7			Charrière, H.	6
Graham, H.	9	Orwell, G.	6	Wass A.	11	Zilahy L.	7			Follett, K.	6
Janics K.	9	Passuth L.	6	Cooper, J. F.	10					Kenneth, C.	6
Ripley, A.	9	Tamási Á.	6	Krúdy Gy.	10					Mahmudi, B.	6
Christie, A.	8	Merle, R.	6	Merle, R.	10					Marsh, E.	6
Moldova Gy.	8									Scott, R.	6
										Silva, J.	6

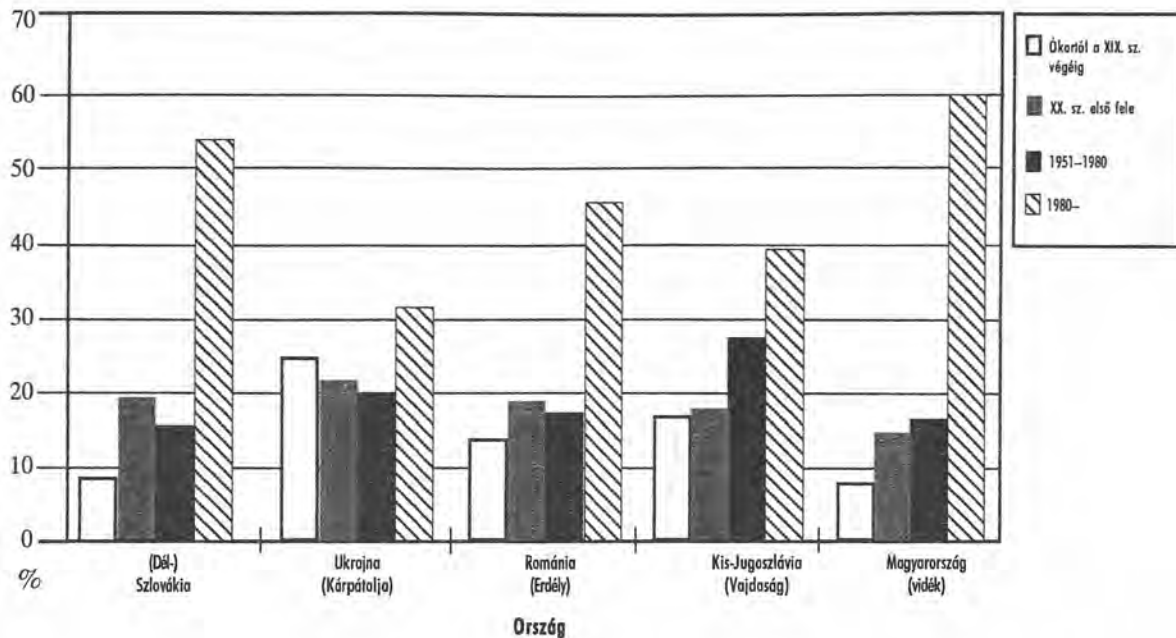
ve az alacsony – csak olvasókra vonatkozó – mintaelemszám miatt a szlovéniai és az ausztriai adatokat), mert a levont következtetések – becslések mellőzésével – a kilencvenes évek első felének *reális olvasmányanyagára* épülnek. Az itt közzétett megosztásokat korábban – a magyarországi olvasáskultúra elemzésekor – *longitudinálisan* (a hetvenes évektől a kilencvenes évekig) vizsgáltam.¹³ Ezt egészítjük most ki egy *térbeli* dimenzióval: a közép-európai magyarság olvasási szokásainak feltérképezésével. (Lásd még – a nagyobb létszámú mintacsoportok szereplésével – a 3–5. ábrákat!)

Ami az olvasmányok *keletkezési idejét* illeti, a hazai tapasztalat szerint az elolvasott könyvek évtizedről évtizedre egyre „fiatalabbak” lesznek: egyre nagyobb hányaduk íródik a felmérést megelőző egy-másfél évtizedben, míg a XIX. században és még régebben keletkezett művek fokozatosan visszaszorulnak. Az anyaországban a kilencvenes évek első felében az olvasmányoknak már 60 százaléka íródott a felmérést megelőző egy-másfél évtizedben (lásd a 3. ábrát és a Függelék XXVII. táblázatát), szemben a határon túli magyarság több régiójában mért 30–40% körüli adataival. Tehát a könyvjúdonyságok iránti érdeklődés és a „naprakész” olvasói tájékozódás Magyarországon a legerősebb, erős még a szlovákiai (és valószínűleg az ausztriai emigráns) magyarok körében is. A legtöbb régi keletű (XIX. századi vagy korábbi) olvasmánnyal Kárpátalján találkoztunk.

A múlt-, illetve a jelenorientált olvasói szemléletnek Magyarországon eléggé kialakult társadalmi *rétegháttere* van: az utóbbi inkább a kvalifikáltabb és urbanizáltabb rétegekhez kötődik, az előbbi (a régebbi keletkezésű könyvek preferálása) pedig a fizikai foglalkozású és az inaktív rétegekre jellemző jobban. A határon túl ezek a tendenciák ugyan csak észlelhetőek, de elmosódottabban, kevésbé élesen jelentkeznek (Erdélyben pedig alig).

A szórvány-, illetve tömbmagyar szituáció még ennyire sem differenciálta az olvasmányszerkezet régi-új dimenzióját. Csak Erdélyben és a Vajdaságban volt jól kivethető a tendencia: a szórványhelyzet felé haladva a régebbi, a tömbmagyar helyzethez közelítve az újabb keletű könyvek váltak népszerűbbé. (De a szórvány is több friss – 1980 után íródott – könyvet forgat, mint XIX. századit!) A határon túli régiók és a szórványnépesség konzervatív olvasmányválasztási hajlandósága egyrészt kétségtelenül a könyvellátás nehézségeire, a *könyvválaszték hiányosságaira* vezethető vissza, másrészt pedig arra a (több te-

¹³ Lásd Gereben F.: *Könyv, könyvtár, közönség*. I. m. 101–106. p.

3. ábra

A legutóbbi olvasmányok összetétele a keletkezés kora szerint

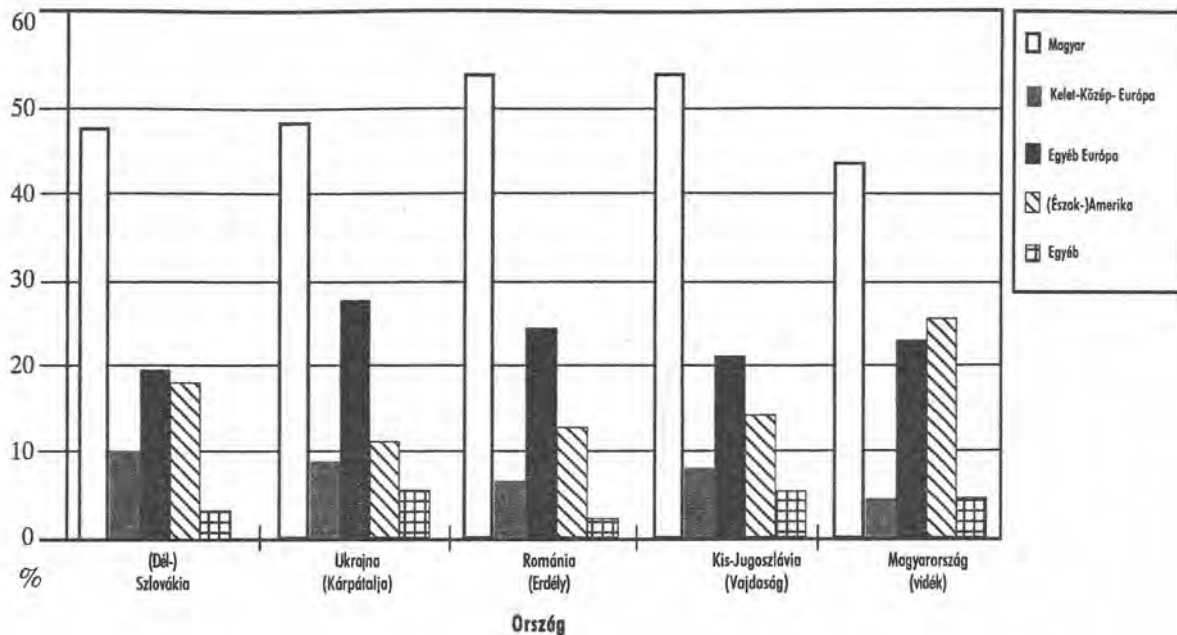
(Öt ország magyar nemzetiségű felnőtt könyv olvasóinak válasza alapján) 1991–1995

rületen jelentkező) tapasztalati tényre, mely szerint a *kisebbségi helyzet hajlamos felértékelni a múltat és a hagyományt*.

Az olvasmányok szerzőinek nemzetisége szerinti régiónkénti megoszlások (lásd a 4. ábrát és a Függelék XXVIII. táblázatát) – az óvatosan kezelendő ausztriai adatok mellett – az anyaországban mutatják legalacsonyabbnak a magyar szerzők arányát. A már említett longitudinális vizsgálat ezt az arányt az elmúlt évtizedekben fokozatosan csökkenőnek találta. A *határon túli magyar olvasók láthatólag jobban ragaszkodnak anyakultúrájuk szerzőihez*, különösen Erdélyben, a Vajdaságban (és Szlovéniában). A közép- és kelet-európai térség szerzői korábban is (legalábbis a nyolcvanas évektől) nagyon szerény olvasói érdeklődésre számíthattak Magyarországon. A határon túl azonban (beleértve ebbe a kategóriába a többségi népek szerzőit is) valamivel magasabb irántuk a kereslet. Az egyéb európai szerzők (itt főleg nyugat-európaiakról van szó) szinte minden régióban jóval olvasottabbak az előző kategóriánál, általában az olvasmányok egyötödét-egynegyedét (Ausztriában felét) teszik ki. (Magyarországon ez már évtizedek óta így van.) Az amerikai (itt túlnyomóan az Amerikai Egyesült Államokról van szó) szerzők a rendszerváltozás éveiben az anyaországban nagyon jelentős mértékű (háromszoros-négyszeres) népszerűség-gyapodást könyvelhettek el. Az amerikanizálódás eme megjelenési formájában a határon túli magyar olvasók egyelőre (talán a szlovákiaiakat leszámítva) még nem követik a magyarországiakat. (Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem is fogják.) Tehát *a határon túli magyarok* (az olvasmányanyag összetételének százalékos arányaiban gondolkodva) *kevesebb amerikai, kb. ugyanannyi nyugat-európai, de több kelet-európai és magyar szerzőt olvasnak, mint az anyaországi könyvolvasók*.

Az olvasmányválasztás *rétegspecifikus* vonásai főleg Magyarországon jelentkeznek: a magyar szerzőjű olvasmányokkal legkevésbé a szellemi foglalkozásúak körében és leginkább a nyugdíjasok között találkoztunk; az amerikai irodalmat pedig leginkább a diplomával nem rendelkező szellemi dolgozók olvasták. A határon túli régiókban markáns, több régióra is érvényes rétegspecifikus összefüggések nem rajzolódtak ki.

Az olvasmányszerkezet talán leginformatívabb, immár a könyvek esztétikai értékéről is árulkodó keresztmetszetét az olvasmányok *stílus* szerinti megoszlása adja (5. ábra és a Függelék XXIX. táblázata).

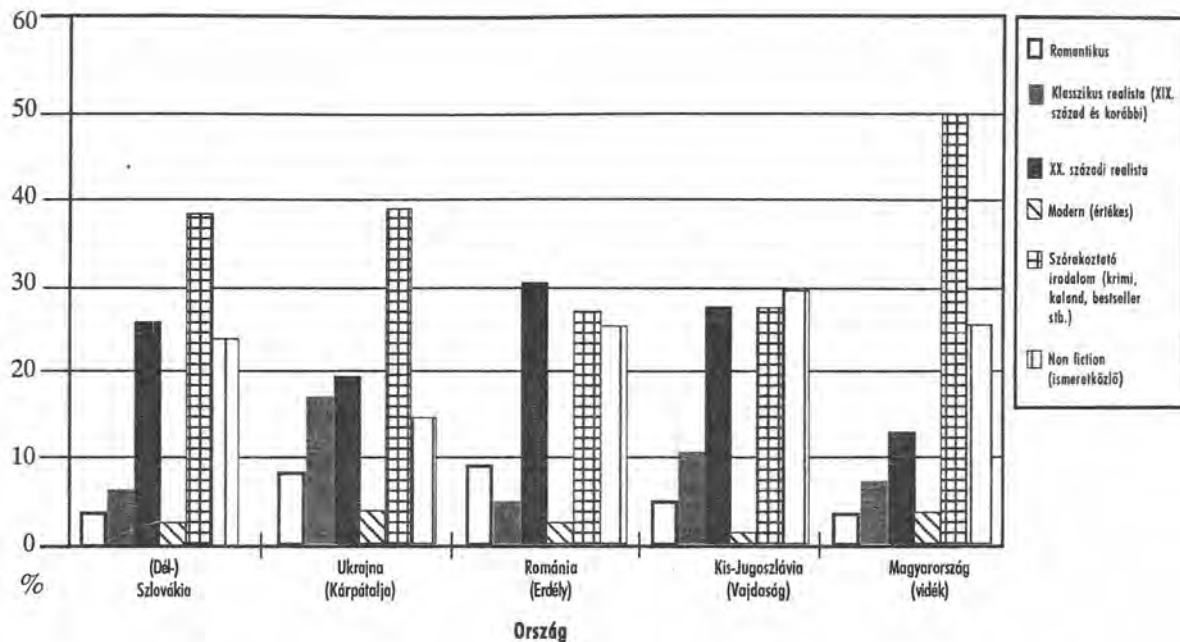
4. ábra

A legutóbbi olvasmányok összetétele a szerző nemzetisége szerint
(öt ország magyar nemzetiségű felnőtt könyvolvasóinak válaszai alapján) 1991–1995

A romantika az erdélyi és a kárpátaljai olvasmányszerkezetben kapja a legerősebb képviseletet; a klasszikus (XIX. századi) realizmus ugyan-csak Kárpátalján, valamint a Vajdaságban. A XX. századi realizmus műveit elsősorban Erdélyben olvasták, de mindenütt jóval többen, mint Magyarországon. *Az anyaország a klasszikusok minden válfajának olvasásában hátul kullog, viszont élen jár a könnyebb fajsúlyú szórakoztató olvasmányok említésében:* az olvasmányoknak Magyarországon mintegy fele részét (Erdélyben és a Vajdaságban csak mintegy negyedét) teszik ki az esztétikailag kevésbé értékes lektűrök és bestsellerek. A kommersz irodalom egyre fokozódó hazai térhódítását az évtizedenként megismételt korábbi vizsgálatok híven szemléltetik. Ez a tendencia feltehetőleg nem áll meg a határoknál, így a közeljövőben a határon túli magyarok körében is számolhatunk (valószínűleg a hazainál visszafogottabb) jelentkezésével. Növekvő arányú olvasmánytípus az ismeretközlő irodalom is, amely ma már nemcsak Magyarországon teszi ki az olvasmányok mintegy egynegyedét (a Mura-vidéken harmadát, Bécsben pedig felét!), hanem – Kárpátalja kivételével – minden nagyobb régióban. (A non fiction olvasásának alacsony kárpátaljai aránya természetesen nemcsak az ottani olvasók kissé archaikusan szépirodalomcentrikus érdeklődésével, hanem az ottani könyvvászték hiányosságai-
gaival is magyarázható.)

Ami a stílus szerinti olvasmányszerkezet *rétegháttérét* illeti, a régebbi klasszikusok (realisták és főként a romantikusok) fő olvasói bázisát az inaktív (és a fizikai foglalkozású) rétegek adják; a XX. századi realizmus (és a csekély súlyú modern értékes irodalom) a határon túl inkább a szellemi foglalkozásúakhoz, Magyarországon pedig (már ami a hagyományosabb XX. századi irodalmat illeti) az inaktív rétegekhez áll közel. A szórakoztató olvasmányok fő befogadói közeget a fizikai és a nem diplomás szellemi foglalkozásúak jelentik, az ismeretközlő irodalmét pedig – meglehetősen kiegyensúlyozottsággal – minden réteg, elsősorban talán mégis a szellemi foglalkozásúak.

A *magyarság részaránya* szempontjából szintén jellegzetes tendenciákkal találkozunk: a szórványhelyzet felé haladva minden régióban erősödik a XX. századi realista irodalom, ezen túlmenően Kárpátalján és Erdélyben a romantikus, a Vajdaságban pedig a XIX. századi realista irodalom olvasottsága. A szórakoztató irodalom népszerűsége pedig – ugyancsak mindenütt – a tömbmagyar (vagy legalábbis többségi magyar) vidékeken a legnagyobb. Vagyis az olvasás rekreációs, kikapcsoló

5. ábra

A legutóbbi olvasmányok összetétele az olvasmányok stílusa (jellege) szerint
(Öt ország magyar nemzetiségű felnőtt könyvolvasóinak válasza alapján) 1991–1995

funkciójával, mondhatjuk úgy is: a szórakozás „luxusával” inkább a többségi helyzetben lévők élnek, a kisebbségi (főleg a szórvány-) szituáció az olvasmányok tradicionális értékeket hordozó vonulatait erősíti.

e) Olvasói ízlés

Az olvasásszociológia rendre visszatérő tapasztalata, hogy az (előző fejezetben tárgyalt) aktuális olvasmányok választéka újabb keletkezésű, „naprakészebb”, mint az ún. „kedvenc”-listáké. Ez utóbbiak olyan kérdésekre adott válaszok termékei, mint például „Kik a legkedvesebb írói?”, „Melyek élete legemlékezetesebb olvasmányélményei?”, és amelyek általában nem annyira a jelenlegi, mint inkább a múltbeli olvasói érdeklődést tükröztetik. Többnyire olyan múltbeli olvasási élményekről van szó, amelyeknek pozitív emléke, normatív kisugárzása máig elhat. A kedvenc szerzőkben és művekben tehát inkább egy virtuális „olvasási múzeum” megbecsült dokumentumait, a kevésbé változékony olvasói ízlés objektivációit, semmint élő olvasmányokat kell látnunk. (Az utóbbi kitétel – az olvasmánylisták ismeretében – elsősorban Magyarországra igaz.)

Ilyen – a kurrens olvasmányoknál szükségszerűen „konzervatívabb” – összetételű szerzőlistákat mutat be a Függelék XXX./a–b táblázategyüttese. Ezek a jegyzékek – határon inneni és túli relációban – sokkal jobban hasonlítanak egymáshoz, mint az aktuális olvasmányok szerzőlistái: *a nyolc¹⁴ országban élő közép-európai magyarságnak egységesen Jókai Mór a legkedvesebb írója*. (Mintha igaza lenne Hamvas Bélának, aki az *Öt génusz* című esszéjében azt állítja, hogy a Kárpát-medence térségében fellelhető öt „helyi szellemiség” mindegyikét a magyar írók közül egyedül Jókai ismerte volna „anyanyelvi” fokon...) Jókai nem egyszerűen csak élen áll, hanem a nagyobb létszámú régiókban (elsősorban Szlovákiában, Kárpátalján, Erdélyben, de Magyarországon is) egyenesen hegemon helyzetben van. Jókait általában a magyar klasszikusok (Mikszáth, Gárdonyi, Móricz, Petőfi stb.) masszív tömbje követi; kivéve Magyarországot és némileg Szlovákiát, ahol Szilvási, Berkesi, Rejtő, R. Cook (és mások) megbontják és visszaszorítják a klasszikusok falanxát. Tehát az utóbbi években-évtizedekben jelentős népszerűsége jutó lektűrök és bestsellerek szerzői (illetve ezek közül a legolvasottabbak) immár felküzdötték magukat a „kedvenc”-listák előkelőbb (főleg Magyarországon) vagy szerényebb (főleg Erdélyben és

¹⁴ Ez az állítás a horvátországi magyarokra is érvényes.

Kárpátalján) helyeire is. A XX. század középső évtizedeinek (második felének) rangos írói közül *Németh László*, *Hemingway*, *Sütő András*, *Tamási Áron*, *Illyés Gyula*, *Déry Tibor* stb. nevével találkozunk, főleg a határon túli listák második (szerényebb népszerűségű) felében.

A Függelék XXXI./a–b táblázatsorozatja azokat a műveket mutatja be, amelyek felnőtt korú válaszadóink életében a legfőbb (irodalmi) vonatkozási pontokat, a legnagyobb, legpozitívabb emlékü olvasmányélményeket jelentették. Ezeknek jó része bizonyára még ifjúkori emlék, mint például *A Pál utcai fiúk*, *a Légy jó mindhalálig*, *a Tüskevár*, *a Jókai-könyvek*. És Gárdonyi Géza örökifjú prózai eposza, az *Egri csillagok* is, amelyről tudni kell, hogy (Horvátországgal kiegészítve) *nyolc ország magyar olvasóinak legkedvesebb regénye*. A második (vagy harmadik) helyen szinte mindenütt valamelyik Jókai-mű áll, általában *Az arany ember* (és/vagy *A kőszívű ember fiai*). Ezek a közép-európai magyar népcsoportok közös irodalmi élményvilágát, *kulturális talapzatát jelentő alapművek*, amelyeket általában a fontosabb említett (és más) klasszikus ifjúsági könyvek, valamint néhány világ-irodalmi alkotás (a *Biblia*, *Hugo*, *Sienkiewicz*, *Hemingway*, *Lev Tolsztoj*, *a Brontë nővérek* művei) és néhány bestseller (elsősorban *Dallos Sándor* Munkácsy-életrajza és *Margaret Mitchell* örökzöldnek tűnő regénye, az *Elfújta a szél*) egészíti ki.

A különösen kedvelt szerzők és művek együttese – a listák élmezőnyének ismertetésén és elemzésén túl – lehetőséget nyújtanak egy olyan *ízlés-kategóriarendszer* létrehozására is, amely módszertanilag sokféle információt (beleértve az élmezőnyből kiszorult nagyszámú „kedvencet” és a preferált olvasmánytípusokat is) sűrít össze, és tesz könnyen kezelhetővé, és amely így közvetlenül és viszonylag megbízhatóan vall a személyiség értékrendjébe ágyazott szűrő-, illetve válogatórendszeréről, az *ízlés milyenségéről*.

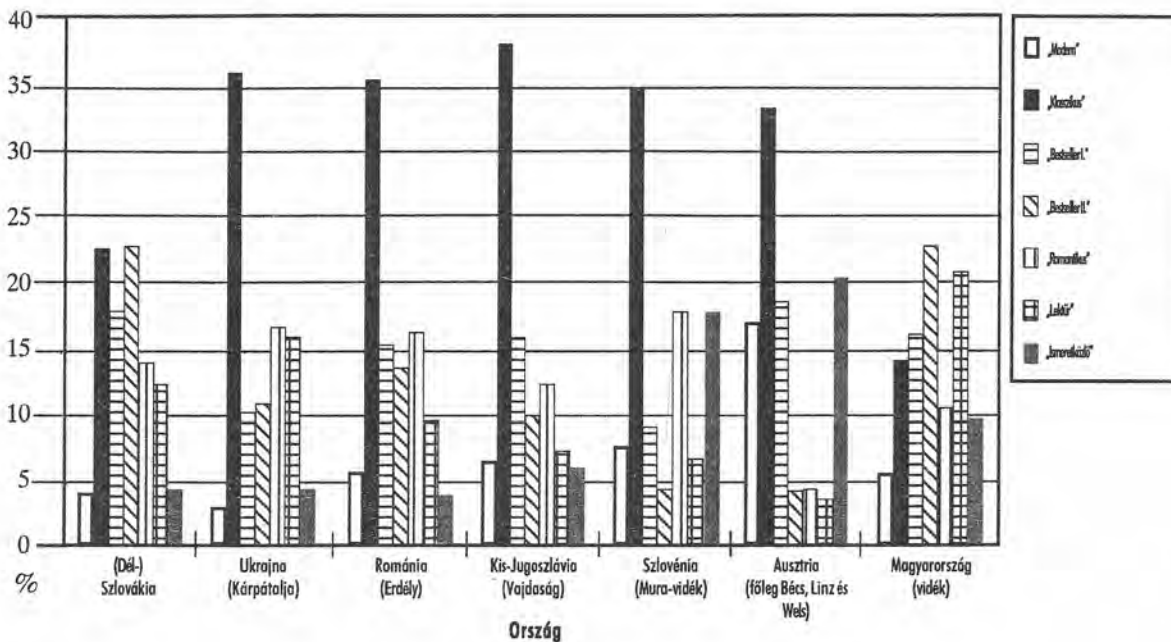
A Függelék XXXII. táblázatában ismertetett ízléstípusainkba (amelyeket immár jó néhány felmérésünkben alkalmaztunk) az egy-egy olvasó által preferált olvasmányfajták, kedvenc írók, emlékezetes olvasmányok esztétikai-stiláris minőségét figyelembe véve, a rendelkezésre álló információk *összhatását*, *domináns elemét* vizsgálva soroltuk be az olvasókat.¹⁵ A XXXII. táblázat régióként mért ízléstendenciáit grafikusan is szemléltetjük a 6. ábrán.

¹⁵ A besorolás technikájának részletes ismertetését lásd Gereben F.: *Könyv, könyvtár, közönség*. I. m. 118–119. p.

Az itt szereplő tipológia a megállapodottabb, *belső normává emelt olvasói érdeklődést* fejezi ki, de üzenete sok tekintetben hasonlít a kurrens olvasmányok korábban elemzett szerkezeti sajátosságaihoz. Elsősorban abban, hogy a XIX–XX. századi (realista) klasszikusok kedvelésén alapuló „klasszikus” ízléskategória Magyarországon érte el a legalacsonyabb arányszámot, hátulról a 2. helyen pedig a szlovákiai magyarság áll. A kevésbé értékes szórakoztató irodalom preferálását jelentő ízléstípusok („bestseller II.”; „lektűr”) az anyaországban voltak a legnépesebbek (a „bestseller” tekintetében Szlovákiával holtversenyben); a „romantikus” kategória viszont Magyarország határain kívül volt (Ausztriát leszámítva) mindenütt népszerűbb. *A kisebbségi helyzet tehát az ízlés terén is erősen felértékeli a kulturális tradíciók, a klasszikus irodalmi értékek szerepét; az anyaország viszont – ismét úgy látszik – könnyebben enged a kommercialitások csábításának, valamint (az ausztriai és szlovéniai magyarok példáját követve) a non fiction modernizációs vonzerejének.*

Ízléstípusaink rétegspecifikus vonásai a különböző országok magyar nemzetiségű polgárainak körében erősen hasonlítottak. Visszatérő tapasztalataink szerint a „bestseller” kategóriák minden országban sokkal erősebben kötődtek a női, mint a férfi nemhez (a Vajdaságban és Magyarországon a romantikus típusnál is hasonló volt a helyzet); a „lektűr” és az „ismeretközlő” ízléskategóriák viszont szinte mindenütt a férfiakhoz álltak közelebb. A fiatalabb (huszon- és harmincéves) olvasók ízlésében általában a „modern” és az esztétikailag kevésbé értékes művek preferálására alapozó „bestseller II.” és a „lektűr” típusok egyaránt az átlagosnál nagyobb szerephez jutnak; az idősebb korosztályok felé haladva pedig mindenütt növekszik a „klasszikus” (és több helyütt a „romantikus”) típus képviselői aránya. (A romantika iránti affinitás a Vajdaságban és főleg Erdélyben – érdekes módon – inkább a fiatalabb [30–40 éves], Kárpátalján pedig az idősebb [50–60 éves] középkorú korcsoportok sajátosságának mutatkozott.)

A társadalmi munkamegosztásban betöltött hely szintén hasonló módon (és meglehetősen erősen) differenciálja a különböző régiók magyar olvasóinak ízlését. Az értelmiség a „modern” és „klasszikus” ízlésképlet tekintetében jut vezető szerephez, de a klasszikus alkotások kedvelésének van – szinte mindenütt – egy másik kitüntetett rétege is: az inaktívak (vagyis a nyugdíjasok és a háziasszonyok), illetve a Vajdaságban a fizikai foglalkozásúak csoportja. Az egyéb (nem diplomás) szellemi dolgozók általában a „bestseller” I. vagy II. (vagy mindkettő) kategóriához vonzódnak (a Vajdaságban pedig inkább a romantikához); a fizikai foglalkozásúak viszont – mindenütt – főleg a „lektűrhez” és több helyütt (a nyugdíjasokkal együtt) a romantikához állnak közel. A felmél-

6. ábra

Olvasói ízléskategóriák

(Hét ország magyar nemzetiségű felnőtt könyv olvasóink válasza alapján) 1991–1995

rés helyszínéül szolgáló települések nagyságrendje kevésbé bizonyul markáns változónak. A kis részarányt képviselő „modern” ízlésképlet általában mindeütt a *nagyobb* (50 ezer lakos feletti) *városokhoz* kötődött, s több régióban (Dél-Szlovákia, Vajdaság, Erdély) a „klasszikus” típus is. (Bár Erdélyben a klasszikusoknak kettős kötődésük volt: a nagyobb városok mellett a kisközségekben is preferálták.) „Urbánus” ízlésképletnek bizonyult továbbá többnyire a „bestseller” valamelyik változata is; míg a *falvakban* (legalábbis a szlovákiai, kárpátaljai és az erdélyi magyarok körében) a *romantikára* koncentrálnak a kiemelkedő képviselőket.

Most emlékeztetnem kell az olvasót, hogy korábbi tapasztalataink szerint azokon a vidékeken, ahol a magyarok nagyon kis arányban (10 vagy legfeljebb 30 százalékban) részesedtek az összlakosság létszámából, nagyobb olvasási gyakorisággal és aktivitással, a régebbi keletkezésű, az irodalmi hagyományhoz és az esztétikai értékhez erősebben kötődő olvasói érdeklődéssel találkoztunk, mint a tömbmagyar vizsgálati helyszíneken. Ezeket a tapasztalatainkat erősítik meg a sűrített ízléskategóriákra vonatkozó megfigyeléseink is: az *esztétikailag értékesebb ízléskategóriák* („modern”, „klasszikus”) *aránya* – minden régió esetén – a *szórvány-szituációban magasabb*; míg a *kommersz jellegű* (a kevésbé fajsúlyos olvasmányokat preferáló) *típusok* („bestseller”, „lektűr”) *rendre inkább az erősen többségi helyzethez kötődnek*. Ha a jelenséget áthelyezzük a kedvenc írók síkjára, azt mondhatjuk, hogy *a szórványban élők jobban ragaszkodnak ifjúkori irodalmi eszményeikhez, a jónak és szépnek tartott olvasmánynormákhoz: úgy is mint emlékehez, és úgy is mint reális olvasmányanyaghoz*.

A 15. táblázat két kiemelt ízléskategória (a „klasszikus” és a „lektűr”) adataival illusztrálja a fentebb mondottakat: jól látható, hogy a szórvány- és az erős többségi helyzet ízlésarculata közötti különbségek – Erdély kivételével – meglehetősen nagyok, és minden jelentősebb létszámú régióban azonos irányba mutatnak.

Az Erdélyben mért ízléskülönbségek (a táblázatban nem szereplő ízléstípusoknál is tapasztalható) csekély volta egy olyan, meglehetősen stabil ízlésstruktúrára (a lektűrcentrikus olvasói beállítódás súlyát mintegy ötszörösen meghaladó *hagyományos ízléskategóriák* – a romantikával is számolva – *erős dominanciájára!*) enged következtetni, amely kevésbé van kiszolgáltatva a kisebbségi és többségi helyzet – egyébként fontos szerepet játszó – befolyásoló hatásának. Ki van téve viszont az *iskolai tanulmányok nyelvének*: a végig anyanyelvű iskolázás főleg a

„klasszikus” ízlésorientációnak látszik kedvezni, a vegyes (illetve többségi) tannyelv pedig a „lektúr”-típusoknak. Mindez Erdélyre érvényes. A többi régióban (az imént taglalt kisebbség-többség indikátor tendenciájához simulva) a tömbmagyar helyzet adekvát magyar tannyelvűségre inkább mintha valamelyest a könnyedebb szórakoztatói attitűdök felé mozdulna el. A (főleg a szórványra jellemző) vegyes, illetve nem magyar tannyelvűség pedig – az idetartozó sok értelmiségi vagy/és az olvasáskultúra már többször tapasztalt kompenzációs funkciója folytán? – inkább valamelyest az értékesebb típusok felé tér el.

Végül a *hétköznapi nyelvhasználat* különböző típusai közül (és ez már minden régióra érvényes tapasztalat) a vegyesnyelvűség (a családban, a munkahelyen, a társadalmi nyilvánosság fórumain hol a magyar, hol a többségi nyelv intenzívebb használata) inkább vonzza a „klasszikus” (és a „bestseller” típus nívósabb – I. számú – változatát); míg a viszonylag homogén anyanyelvi kommunikáció mintha inkább a kevésbé nívós kategóriáknak („lektúr”, „bestseller II.”, „romantikus”) látszana kedvezni. Tehát ismét felmerül az inkább kétnyelvű *értelmiség* jótékony kulturális hatása, a homogén kisebbségi nyelvhasználat – korábban elemzett – szociológiai hátrányos helyzete. Másrészt *ismételten az olvasáskultúra kompenzációs, a szórványhelyzet hátrányait csökkentő és* – a heterogén kulturális helyzet kihívására válaszolva – *a hovatartozás-tudatot, a kulturális gyökereket erősítő szerepe látszik érvényesülni.*

15. táblázat

Egy-egy régió magyar anyanyelvű könyvolvasóinak százalékos arányában

Régiók	„Klasszikus” ízléstípus		„Lektúr” ízléstípus	
	A magyarok részaránya a vizsgált településen		A magyarok részaránya a vizsgált településen	
	30% alatti	70% feletti	30% alatti	70% feletti
Dél-Szlovákia	50	18	4	13
Kárpátalja	44	31	12	20
Erdély	38	34	9	11
Vajdaság	54	22	1	11

Mindez azért különösen érdekes, mert a kulturális (olvasási) hátrányok – az ún. „*Máté-effektus*” szabályainak megfelelően – általában arra mutatnak inkább hajlandóságot, hogy *főlerősítsék* az egyéb társadalmi (szociális, egészségügyi stb.) hátrányok hatását.¹⁶ Nem egészen világos, hogy *kisebbségi helyzetben miért nem érvényesül a „Máté-effektus”*. A kisebbségi lét mint hátrány miért nem viselkedik úgy, mint más hátrányosító tényezők (az alacsony, kvalifikálatlan társadalmi státusz, az öregség, a betegség, a rossz lakáshelyzet, a családi struktúra felbomlása stb.)? Talán azért, mert a kisebbségi és szórványhelyzet (nem vitatva esetleges gazdasági, mobilitási stb. hátrányait), úgy látszik, elsősorban mégiscsak a *lélektani és a kulturális tényezők hátránya*, amely – az egyéb társadalmi feltételek megléte esetén – *fokozott pszichikai (önértéktudat!) és kulturális aktivitással* (bizonyos mértékig) *kiegyenlíthető*.

5. Az olvasáskultúra és az identitástudat kapcsolata

Miután mind az olvasáskultúra, mind az identitástudat szociológiai jelenségeivel *külön-külön* meglehetősen részletesen és behatóan foglalkoztunk, most *vessük egybe* az olvasói teljesítményszinteket a korábban megismert identitástípusainkkal: a nemzeti hovatartozás, a jövőkép és a nemzeti önkép különböző fajtáival. Elsőként nézzük meg a „*Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*” kérdésre adott válaszok korábban ismertetett kategóriáit (lásd a 16. táblázatot)!

A *negatív*, rossz érzésekkel, averzióval viselt, valamint *közömbös* identitás mind a hét országban nagyon gyenge olvasói aktivitással és általában a szórakoztató irodalom különböző műfajaira (lektűrre, bestsellerre, romantikára), illetve (kizárólagosan) az ismeretközlő irodalomra koncentrálnak olvasói érdeklődéssel járt együtt. (Magyarországon – kivételesen – a modern értékes irodalmat kedvelők egy része is vonzódott a negatív identitáshoz.)

Azok között, akik nemzetiségüket *természetes adottságként*, különösebb reflexiót nem igénylő evidenciaként élik meg, már többszínű olvasói palettával

¹⁶ Lásd erről részletesebben Gereben Ferenc: Az ún. „*Máté-effektus*” az olvasás- és könyvtárszociológiában. *Könyvtári Figyelő*, 1997, 3. sz.

találkozunk: Szlovákiában – egyik végletként – gyakori és klasszikusokat kedvelő olvasókkal, Magyarországon pedig – másik végletként – olyan alig-alig olvasókkal, akik főleg a szórakoztató irodalom felé orientálódnak. (A többi országban a két véglet között különböző átmeneti formák alakultak ki.) A „természetes adottság” identitástípus kulturális környezete általában meglehetősen igénytelen, de a kisebbségi helyzet egyes régióiban (főleg Szlovákiában és a Vajdaságban) kulturális tekintetben felértékelődött, mint ahogy felértékelődhet általános értelemben is az olyan magatartás, amelyik a kisebbségi sors nyomása alatt is természetes adottságként (s nem elvetendő teherként) hordozza a maga sajátosságát.

Azok, akik azonosságtudatukat a *valahová tartozás* érzésében találják meg, ugyancsak kissé elmosódott, hiányos olvasói profillal rendelkeznek (Erdélyben például egyetlen karakterisztikus vonásukra sem sikerült rálelnünk). Hol rendszeres, hol ritka olvasónak bizonyulnak; ízlésviláguk (ahol egyáltalán mérhető) uralkodó eleme a romantika.

A *vállalt*, akár nehézségek és áldozatok árán is, *tevélegesen* őrzött identitástudat sokkal markánsabb és pozitívabb olvasói arculatot mondhat magáénak. Képviselői minden régióban legalább közepesen, de több helyütt rendszeresen olvasnak könyvet. Ízlésüket illetően főleg a hagyományos irodalmi értékekhez (klasszikusokhoz) vonzódnak, ezt több helyütt a hatásos sikerkönyvek („bestsellerek”) s néhol a modern értékes irodalom kedvelésével egészítik ki.

A *pozitív érzelmek* (jó érzés, öröm, büszkeség stb.) kíséretében jelentkező identitástípus ugyancsak jól értelmezhető: karakteres, de az előzőnél kevésbé kreatív olvasói magatartással jár együtt. E típus képviselői – úgy tűnik – valamivel kevesebbet forgatják a könyveket (főleg ritkán és közepesen olvasnak), s a fő ízlésirányzatuknak – fej fej mellett – a „klasszikus” és a „bestseller” mutatkozik.

A *rendezett, vállalt nemzeti identitás, főleg annak cselekvő változata, kedvezni látszik az olvasáskultúra magasabb szintjének és viszont. Az ilyen identitástípushoz kapcsolódó olvasói magatartásformák egyrészt markánsabbak, másrészt mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt színvonalasabbak. Ami pedig az elutasított, közömbös identitástudatot illeti, ez inkább az olvasáskultúra passzívabb és (esztétikai értelemben) értékhányos megjelenési formáival társul. Az identitástudat és az olvasáskultúra kapcsolata tehát (főleg kisebbségi helyzetben) jól érzékelhető és egyértelmű tendenciát mutat: pozitív elemeik és hiányosságaik – külön-külön – egyaránt hajlamosak az együttes előfordulásra.*

16. táblázat

Az egyes identitástípusok által preferált könyv olvasási szokások (olvasásgyakoriság, ízléstípus)* (Hét ország magyar nemzetiségű felnőtt lakosainak válaszainak alapján) 1991–1995

„Mit jelent az Ön számára magyarság lenni?”	(Dél-)Szlovákia	Ukraina (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia** (Mura-vidék)	Ausztria** (Dolný Bács, Linz és Wels)	Magyarország (vidék)
Negatív érzés	Nem olvasók; „ismeretközö”	Nem olvasók; –	Nem olvasók; „bestseller”	Nem olvasók; „romantika + lektűr”	–	Nem olvasók; –	Nem vagy alig olvasók; „bestseller II”, „modern”, „ismeretközö”
Kütfüls dolog	Nem olvasók; „ismeretközö”	Nem olvasók; „lektűr + romantika”	Nem v. alig olvasók; „lektűr”, „bestseller”	Nem olvasók; „romantika + lektűr”	Nem vagy alig olvasók; –	Nem olvasók; –	Nem olvasók; „lektűr”
Természetes adottság	Rendszeres olvasók; „romantikus”, „klasszikus”, „modern”	Nem olvasók; („bestseller”)	Időnként olvasók; –	Nagyon ritkán és időnként olvasók; „klasszikus + modern”	Gyakrabban olvasók; –	Nagyon ritkán (és nem) olvasók; –	Nem vagy alig olvasók; „lektűr” („modern”)
A valahová való tartozás érzése	Nagyon ritkán olvasók; „romantikus”	Rendszeres olvasók; –	–	Rendszeres olvasók; „romantika + lektűr”	Gyakrabban olvasók; –	Nagyon ritkán és rendszeres olvasók; –	Ritkán (rendszeresen) olvasók; „romantikus”, „bestseller I.”
Cselekvő felvállalás	Gyakrabban olvasók; [legkevésbé „lektűr”]	Időnként olvasók; (klasszikus + modern, bestseller)	Rendszeres olvasók; „klasszikus”, „bestseller I.”	Rendszeres olvasók; „bestseller”, „romantikus”	Gyakrabban olvasók; –	Időnként és nagyon ritkán olvasók; –	Időnként és rendszeresen olvasók; „modern”, „klasszikus”
Pozitív érzélem	Időnként olvasók; „bestseller II”	Nagyon ritkán (és időnként) olvasók; „klasszikus”	Nem v. alig olvasók; „klasszikus”	Nagyon ritkán olvasók; „klasszikus + modern”, „bestseller”	(Gyakrabban) olvasók; –	Rendszeres és időnként olvasók; –	Nem időnként és rendszeresen olvasók; „klasszikus”, „bestseller I.”

* A táblázatban az egyes identitástípusok – a jobb áttekinthetőség kedvéért – összevont, egyszerűsített formában szerepelnek. Az egyes cellákban látható olvasási teljesítményszintekbe (ismertetésüket lásd az 1. és 3. táblázatokban) az adott identitástípus képviselői az átlagosnál lényegesen magasabb (általában: legmagasabb) arányban sorolódtak be. (Zárójelbe tettük a mérsékeltbben preferált olvasási szinteket)

** Ausztriában és Szlovéniában az alacsonyabb elemszámok miatt az ízléskategóriákkal nem készítettünk kereszt táblákat.

Vizsgáljuk meg most a borúsabb, illetve derűsebb *jövőkép* kulturális fedezetét, konkrétan azt, hogy a jövőről kialakított elképzelések az olvasáskultúra milyen szintjeire támaszkodhatnak. Minden régióra kiterjedő tapasztalatunk, hogy *a könyvet nem vagy alig olvasók általában a borúlátásra, a többet olvasók pedig inkább optimizmusra hajlanak*. Ami pedig az olvasói ízlésorientációt illeti, többé-kevésbé mind a hét régióban kimutatható, hogy a borúlátók hajlamosabbak a kommerciális, kalandos, pusztán szórakoztató olvasmányok és felszínesebb bestsellerek preferálására, míg *a derűlátás mögött – kulturális bázisként – inkább a klasszikus és modern értékes művek* (s a velük társult bestsellerek) *kedvelése húzódik meg*. (A fenti tendenciák érvényessége egy helyen szenved csorbát: az erdélyi magyarok körében a kortárs értékes művek kedvelése ugyanakkora eséllyel jár együtt pesszimizmussal, mint derűlátással.)

Végül a *nemzeti önkép* és az olvasáskultúra teljesítményszintjei közötti kapcsolattal kívánunk foglalkozni. A 17. táblázat azokat az olvasási teljesítményszinteket mutatja be, amelyeket az egyes „önképtípusok” képviselői preferáltak.

Akik úgy vélekednek, hogy nem léteznek (magyar) nemzeti tulajdonságok, olvasáskultúrájukat tekintve (bár az alig és nem olvasók mellett a rendszeres olvasók is fel-felbukkannak ebben a kategóriában) a nagy hatású, de kevésbé értékes olvasmányokat kedvelő „bestseller” ízlésorientációjukkal *inkább a gyenge-közepes mezőnyhöz tartoznak mindegyik régióban*.

Azok között, akik a magyarok jellemzésére *kizárólag pozitív* tulajdonságokat hoztak fel, egyértelműen a nem vagy nagyon keveset olvasók, valamint a szórakoztató jellegű „lektűr”, „romatika” és „bestseller” ízléstípusok dominálnak. Tehát *a túl pozitív színezetű önkép is inkább az olvasáskultúra alacsony-közepes szintjeivel mutat megfelelést*. (Bár Kárpátalján és Erdélyben – szubdomináns szerepben – a „klasszikus” ízlésszint is megjelenik társaságában.)

Akik a magyarság jellemzésére *kizárólag negatív* tulajdonságokat használtak fel, olvasáskultúrájukat illetően meglehetősen *felemás képet mutatnak*: egyrészt a nagyon ritkán, másrészt a rendszeres olvasók közül verbuválódnak; egyrészt a klasszikus és modern irodalom, másrészt pedig a szórakoztató művek kedvelői. Tehát az erős nemzeti önkritikának van egy intellektuálisabb és egy – kulturális vonatkozásban – igénytelenebb változata. Ez az ambivalencia lényegében minden régióban jelentkezik, legkevésbé talán Magyarországon és Er-

17. táblázat

A nemzeti önkép különböző típusai által preferált könyv olvasási szokások (olvasásgyakoriság, ízléstípusok)* (Hat** ország magyar nemzetiségű polgárainak válasza alapján) 1992–1995

Magyar nemzeti tulajdonságok?	(Dél-)Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia** (Mura-vidék)	Magyarország (vidék)
Nincsenek	(Nagyon ritkán és rendszeresen olvasók); „lektűr”, („romantikus”)	Nem olvasók; „bestseller”	Nem olvasók; „lektűr”, „bestseller”	(Nem és gyakrabban olvasók); „bestseller”	(Nem vagy alig olvasók); –	Nem és rendszeresen olvasók; „bestseller”
Csak pozitív tulajdonságot említett	Nem v. alig olvasók; „bestseller I.”	Nem v. alig olvasók; „romantika+lektűr” („klasszikus+modern”)	[Legkevésbé a rendszeres olvasók]; („bestseller II.”, „klasszikus”)	Nem v. alig olvasók; „romantika+lektűr”	Nem vagy alig olvasók; –	Nem vagy alig olvasók; „romantika+lektűr” „ismeretközö”
Vegyesen pozitív és negatív tulajdonságok említése	Nem (és gyakran olvasók); („klasszikus+modern”, „bestseller II.”)	Rendszeresen olvasók; („klasszikus+modern”)	Rendszeres olvasók; „modern”, („klasszikus”)	Rendszeresen olvasók; („klasszikus+modern”)	–	Időnként (és rendszeresen) olvasók; „klasszikus+modern”
Csak negatív tulajdonságot említett	Nagyon ritkán és időnként olvasók; („klasszikus+modern”)	Rendszeresen olvasók; „bestseller”	Rendszeres olvasók; „modern”, „bestseller I.”	(Rendszeresen és nagyon ritkán olvasók); „romantika+lektűr”	Gyakrabban olvasók; –	[Legkevésbé a nem olvasók]; „ismeretközö” („klasszikus+modern”)

– ; nincs értelmezhető adat

* Az egyes cellákban szereplő olvasási teljesítményszinteket az adott „önképtípushoz” tartozók erősen, illetve (zárójelben:) mérsékelten preferálták.

** Az ausztriai adatok közlésétől az 1993-as minta alacsony száma miatt el kellett tekintenünk.

*** A szlovéniai adatok viszonylag alacsony száma miatt az ízléskategóriákkal nem készítettünk keresztábrákat.

délyben, ahol e típussal egy meglehetősen homogén – színvonalas – olvasói magatartás társul.

Legnívósabb olvasói képlettel azonban az az önképtípus rendelkezik, amelyik pozitív és negatív tulajdonságokat egyaránt felvonultat a magyarság jellemzésére. Régióként visszatérően mindenütt (az olvasásgyakorlás vonatkozásában csak Szlovákiát leszámítva) a gyakori, valamint a „klasszikus” és a „modern” ízlésképletű olvasók mutatkoztak e tárgyilagossabb önszemlélet típus legfőbb bázisának. Az olvasáskultúra magasabb – mennyiségi és minőségi – teljesítményszintjei tehát az olyanfajta nemzeti önképnek kedveznek, amely szerint léteznek ún. nemzeti (a magyarságot általában jellemző) tulajdonságok; s egyúttal kedveznek az önkritikusabb, de egyúttal a végleteket elkerülő, a pozitív és negatív tulajdonságokat kiegyensúlyozni kívánó önszemléletnek, vagyis amelyik az egészséges önértéktudatot az önkritikára való képességgel ötvözi.

6. Összegzés

A megismert kulturális viselkedésformák tendenciái szervesen összeépültek a már korábban megismert értékszemléleti és identitástudatbeli tendenciákkal, különösen a kisebbségi és többségi mentalitás törésvonalára mentén, de bizonyos regionális attitűdök koherens arculattá való rendeződése révén is. A kisebbségi kulturális magatartás egyik legfontosabb jegyének az anyanyelvűséghez, a tradíciókhoz és az esztétikai-morális értékesség kritériumaihoz való erősebb ragaszkodást ismertük meg, különösen az olyan régiókban, amelyek jelentősebb lokális kulturális hagyományokkal rendelkeztek. Jól kivethető egy olyan tendencia is, amely a kulturális tevékenységnek a kisebbségi hátrányt csökkentő kompenzációs funkciójára enged következtetni; illetve amelyik a fokozott kulturális aktivitást mintegy az eltérő nyelvi és kulturális közeg kihívására adott sajátos válaszként tünteti föl.

A könyvolvasás mennyiségi és minőségi paraméterei általában szoros összefüggést mutattak az identitástudat különböző típusaival: a hiányos, negatív vagy közömbös identitástudat, a pesszimista jövőkép, valamint a nemzeti önkép hiánya (illetve túl pozitív volta) inkább a könyvek iránt kevésbé érdeklődő, a könyvekhez többnyire felszínes szórakozói igényekkel közelítő kérdezetteket jellemezte. Az identitás és

az optimistább jövőkép tudatosítása és tevőleges vállalása, valamint az önkritikus, de az önleértékelő szélsőségektől mentes nemzeti önkép viszont főleg az aktívabb és az esztétikai értékekre fogékonyabb olvasókra volt jellemző. Mindez azt is jelenti, hogy ezekre az olvasáskultúra magasabb teljesítményszintjeivel korrelatív kapcsolatban lévő identitástípusokra, vagyis *az identitást felvállaló, pozitív és mérsékelt magatartásra – a vonzott kulturális javak révén – az értékesség fénye vetül.*

Bár az empiria identitás és (olvasás)kultúra *együttjárását* tudta csak bizonyítani, nem lehet kétséges, hogy – a hatások alapvetően *kölcsönös voltát* feltételezve – *a minőségi (olvasás)kultúra* bizonyos szituációkban (főleg kisebbségi helyzetben) és bizonyos életkorszakokban (főleg fiatalabb korban) *meghatározó és kezdeményező szerepet vállalhat* (a szocializációs folyamat részeként) *a személyiségnek és társadalmi kötődéseinek megerősítésében: a kiegyensúlyozott azonosságtudat kialakításában.*

VII. NÉHÁNY TANULSÁG

Közel 2800 főre, nyolc közép-európai ország magyar nemzetiségű felnőtt lakosaira kiterjedő kérdőíves vizsgálatunk tapasztalata szerint a Magyarország határain kívül élő közép-európai magyarok – főleg azokban az országokban, ahol nagyobb létszámban élnek – döntően *magyar identitásúak*, a kettős, illetve többes identitás kevésbé jellemző rájuk. (Ez a kijelentés nemzeti hovatartozás-tudatukra és nem állampolgári lojalitásukra vonatkozik!) A közép-európai magyarok nemzeti identitástudata alapvetően nem etnikai természetűnek mutatkozik: nem a vérségi összetartozás-tudatra, hanem főleg kulturális tényezőkre, emocionális és etikai elemekre épül, tehát összességében *kultúrnemzeti* identitásnak mondható. A nemzeti identitástudatot inkább *koherens*, mint diffúz jelenségnek ismertük meg: alkotórészei (nemzeti hovatartozástudat, jövőkép, önkép, történelmi tudat, vallási és kulturális identitás) szorosan összekapcsolódnak, egymás minőségét befolyásolják, egymás hatását erősítik.

A *magyarországi* társadalom és a *határon túli* (Kárpát-medencei) magyarok identitástudatát összevetve az utóbbiakat általában markánsabb nemzettudat, derűlátóbb jövőkép és pozitívabb nemzeti önkép jellemzi, amely jelenség nagyrészt kisebbségi helyzetük védekező lelki alapállásából következik. Ez a védekező tudati mechanizmus abban is megmutatkozik, hogy az erősen kisebbségi (*szórvány-*) *helyzetben* élők nemzeti hovatartozás-tudata, önképe és kulturális identitástudata (az asszimilációs tendencia ellenpárjaként és ellenszereként) hajlamos a felerősöedésre. Kisebbségi helyzetben nemcsak az identitástudat, hanem általában a tolerancia szintje is növekszik: a *környező népekkel* való kapcsolat megítélése a kisebbségben élők részéről pozitívabb, mint az anyaországban. Ezzel összefüggő tapasztalat, hogy a hiányos (negatív, illetve közömbös) iden-

titástudat inkább intoleranciával jár együtt, az identitástudat vállalása és pozitív jellege (ha az emocionálisan nem „tűlfűtött”) többnyire a tolerancia velejárójának, sőt *feltételének* tekinthető.

Az identitástudat legjellemzőbb rétegspecifikus vonása, hogy az *iszkolázottabb*, műveltebb rétegek körében találkozunk a legtudatosabb és legpozitívabb (de nem pusztán érzelmi alapozású) nemzettudattal, a legderűlátóbb jövőképpel, valamint a legreálisabb és legkiegyensúlyozottabb nemzeti önképpel és történelmi tudattal. A kisebbségi nemzettudat legfőbb őrzője tehát a kisebbségi *értelmiség*, annak ellenére, hogy diplomáját általában nem anyanyelvén szerezte, és munkáját is sokszor többségi nyelvi közegben végzi.

Az *anyanyelv* a közép-európai magyarság identitástudatának kiemelt, szimbolikus jelentőségű eleme, annak ellenére (vagy pont amiatt?), hogy a határon túli kisebbségi magyar társadalmaknak általában csak a kisebbik fele élhet az anyanyelvdomináns kétnyelvűség körülményei között. A kisebbségi magyarság anyanyelvhasználata – a szociológiai környezetet illetően – mutat bizonyos degradálódási jegeket: egyértelmű dominanciát főleg az alacsonyabb végzettségű vidéki rétegek körében élvez. (Mindez felveti a magyar nyelvű média – Duna TV – és az anyanyelvi távoktatás kiemelt fontosságát!) Az *anyanyelvi kultúra* ugyancsak jelentős szerepet játszik: a nagyobb létszámú magyar népcsoportok körében az olvasmányok többsége magyar nyelvű, és – ellentétben az anyaországi gyakorlattal – nagy jelentőséget kap a kulturális *hagyomány*, továbbá jelentős arányt képvisel (különösen a szórványban) a klasszikus magyar irodalom. Az olvasáskultúra magasabb szintje tapasztalataink szerint általában együtt jár az identitástudat tudatosabb, pozitívabb, illetve kiegyensúlyozottabb megjelenési formáival. A kultúra – mondhatni – az identitástudat egyik pilléréként funkcionál.

Atlantisz ugyan elsüllyedt, de a vízből kiálló magasabb részei – immár szigetekként – érzékelik az összefüggő történelmi-kulturális talapzat üzenetét.

- Békés Ferenc: *Történelmi ismeretek Magyarországon*. Budapest, 1988. (Kézirat.)
- Bordás, Sándor – Frič, Pavol – Haidová, Katarína – Hunčík, Péter – Máthé, Róbert: *Ellenpróbák. A szlovák–magyar viszony vizsgálata szociológiai és etnopszichológiai módszerekkel Szlovákiában*. Pozsony – Dunaszerdahely, 1995, Márai Sándor Alapítvány és Nap Kiadó.
- Csámpai Ottó: *Viharvert nemzettudat. Az identitástudat és érzésvilág problémái Zoborálja magyar falvaiban*. Pozsony, 1994, Mercurius Könyvek.
- Csepeli György: *Csoporttudat, nemzettudat. (Esszék, tanulmányok.)* Budapest, 1987, Magvető Kiadó.
- *Nemzet által homályosan*. Budapest, 1992, Századvég Kiadó.
 - *Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon a 70-es években*. Budapest, é. n. Múzsák Kiadó.
 - *Szociálpszichológia*. Budapest, 1997, Osiris Kiadó.
- Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária – Csere Gábor: Jelentés a Tündérkertből. Romániai magyarok és románok nemzeti identitásmintái Erdélyben. In: *Társadalmi riport 1998*. Szerk.: Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György. Budapest, 1998, TÁRKI, 527–548. p.
- Csepeli György – Örkény Antal: A magyar nacionalizmus változó arca. In: *Társadalmi riport 1996*. Szerk.: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György. Budapest, 1996, TÁRKI.
- Csernicskó István: A kárpátaljai magyarság és a kétnyelvűség. In: *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Szerk.: Kassai Ilona. Budapest, 1995, MTA Nyelv- tudományi Intézet.
- *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest, 1998, MTA Kisebbségkutató Műhely – Osiris Kiadó.
- Dobos Ferenc: *Összehasonlító szociológiai kutatások a határon túli magyarság körében*. Budapest, 1996, Balázs Ferenc Intézet. (Kézirat.)
- Dobos Ferenc – Gyurgyik László: Válaszok és értékredek. Közvélemény- kutatás a szlovákiai magyarság körében. I. *Magyarság és Európa*, 1994, 5. sz.
- Edwards, J.: *Language, society and identity*. Oxford, 1988, Blackwell.

- Éger György: A határ, ami elválaszt és összeköt. Életmód, életkörülmények, etnikai preferenciák az országhatár mentén élő magyar népesség körében. *Limes*, 1997, 2. sz.
- Kettős tükörben. Etnikai preferenciák néhány közép-európai határtér-ségben. *Pro Minoritate*, 1996, 3. sz.
 - Regionalizmus, határok és kisebbségek Kelet-Közép-Európában. In: *A mai világ és a jövő forgatókönyvei*. Szerkesztette Varga Csaba és Tibori Tímea. Budapest, 1997, 223–242. p.
 - *Vallás, etnikum, régió. (Néhány közép-európai határregió vallásszociológiai jellemzői.)* Budapest, 1997. Kézirat.
- Erikson, E. H.: *Childhood and Society*. New York, 1950, Norton.
- Füstös László – Könyves-Tóth Ildikó: *Gyermekeknevelési elvek. (A magyar társadalom és Kövágóórs – egy helyi társadalom – értékrendjének összehasonlító vizsgálata.)* Budapest, 1988, MTA Szociológiai Kutató Intézet. (Műhelytanulmányok.)
- Füstös László – Szakolczai Árpád: Értékek változásai Magyarországon 1978–1993. *Szociológiai Szemle*, 1994, 1. sz.
- Gal, S.: Mi a nyelvcsere és hogyan történik? In: *Társadalmi és területi változások a magyar nyelvben*. Szerk.: Kontra Miklós. Budapest, 1992, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Galat, Mara-Iliena – Kivu, Mircea: Az RMDSZ egy közvélemény-kutatás tükrében. *Korunk*, 1994, 3. sz.
- Garami Erika – Szántó János: A magyarországi szlovákok identitása. *Regio*, 1992, 2. sz.
- Gereben Ferenc: A horvátországi magyarok identitástudata (Amilyennek egy szociológiai felmérés tapasztalta.) *Kisebbségkutatás*, 1998, 4. sz.
- A kisebbségi magyar társadalmak értékszemlélete. In: *Közép-Európa az integráció küszöbén. A Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézet 1996. évi konferenciája*. Szerk.: Kovács Éva, Zsinka László. Budapest, 1997, Teleki László Alapítvány, 120–129. p.
 - A történelmi tudat kisebbségi helyzetben. (Egy tudatszociológiai felmérés tanulságai.) *Valóság*, 1997, 4. sz.
 - Az olvasáskultúra és az identitástudat kapcsolata. Vizsgálat hat ország magyar nemzetiségű polgárai körében. *Új Pedagógiai Szemle*, 1996, 3. sz.
 - Az olvasmányközvetítő csatornák működéséről. *Könyvtári Figyelő*, 1983, 4. sz.
 - Az ún. „Máté-effektus” az olvasás- és könyvtárszociológiában. *Könyvtári Figyelő*, 1997, 3. sz.
 - *Könyv, könyvtár, közönség. (A magyar társadalom olvasáskultúrája olvasás- és könyvtárszociológiai adatok tükrében.)* Budapest, 1998, Országos Széchényi Könyvtár.
 - Nemzeti és vallási identitás kisebbségi és többségi helyzetben. Empirikus vizsgálat hat közép-európai ország magyar nemzetiségű lakossága körében. *Protestáns Szemle*, 1995, 3. sz.

- Nyelvhasználati szokások kisebbségi helyzetben. (Egy határon túli magyarok körében végzett kérdőíves felmérés adatai alapján.) In.: *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat. A 8. élőnyelvi konferencia előadásai*. Szerk.: Csernicskó István és Várad Tamás. Budapest, 1996, Tinta Kiadó, 91–97. p.
- Vallomások a vallásról. (Interjúk adalékok a vallásosság szociológiai tipológiájához.) In: *Studia Religiosa. Tanulmányok András Imre 70. születésnapjára*. Szeged, 1998, Bába és Társa Kiadó.
- Gereben Ferenc – Lőrincz Judit – Nagy Attila – Vidra Szabó Ferenc: *Magyar olvasáskultúra határon innen és túl*. Budapest, 1993, Közép-Európa Intézet.
- Gereben Ferenc – Nagy Attila: *Adalékok Magyarország olvasás- és értéktérképéhez*. Jel-Kép, 1991, 3–4. sz.
- Glatz Ferenc: Tézisek a kisebbségi kérdésről. *Ezredforduló*, 1998, 5. sz.
- Gyurgyík László: *Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében*. [Budapest – Pozsony] 1998. (Kézirat.)
- Hankiss Elemér – Manchin Róbert – Füstös László – Szokolczai Árpád: *Folytonosság és szakadás*. Budapest, 1982, MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- A határon túli magyarság olvasáskultúrája*. Szerk.: Gereben Ferenc. Budapest, 1985, Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ.
- Hideg Éva – Nováky Erzsébet: A jövőhöz való viszonyunk. *Magyar Tudomány*, 1998, 1. sz.
- Hunyady György: A nemzeti identitás és a sztereotípiák görbe tükré. *Új Pedagógiai Szemle*, 1997, 10. sz.
- Az identitás korszerű problémái*. Összeáll.: Erős Ferenc. Budapest, 1993, MTA Pszichológiai Intézet.
- Joó Rudolf: *Etnikumok és reginalizmus Nyugat-Európában*. Budapest, 1988, Gondolat Kiadó.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *Magyarság-szimbólumok*. Budapest, 1999, Európai Folklór Központ – Teleki László Alapítvány.
- Kende Péter: *Többség versus kisebbség mint szociálpszichológiai probléma*. 1994. (Kézirat.)
- Kiss Gy. Csaba: *Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek*. Budapest, 1993. Pesti Szalon.
- Kiss Jenő: *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest, 1995, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kontra Miklós (szerk.): *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Budapest, 1998, Osiris Kiadó
- Kovács Éva – Misovicz Tibor – Bárdi Nándor: Politikai attitűdök az erdélyi magyarság körében. *Regio*, 1998, 1. sz.
- Krappman, L.: *Az identitás szociológiai dimenziói*. Budapest, 1980, Oktatási Minisztérium. (Szociológiai füzetek.)
- A kulturális fogyasztás c. vizsgálat dokumentumai*. Szonda Ipsos, 1996. szeptember.

- Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella: *Magyar nyelvhasználat – iskola – két-nyelvűség. Nyelvi változók a szlovákiai és magyarországi középiskolások néhány csoportjának magyar nyelvhasználatában.* Pozsony, 1997, Kalligram Kiadó. (Mercurius Könyvek.)
- Lázár Guy: A kisebbségek szerepe a nemzeti identitás kialakulásában. *Regio*, 1995, 1–2. sz.
- Leena Kirstinä – Lőrincz Judit: *Magyarok és finnek a fikció világában. (Balázs József és Veijo Meri regényének befogadása Magyarországon és Finnországban.)* Budapest, 1992, Országos Széchényi Könyvtár – KMK.
- Máthé Dénes: A verespataki magyarság kétnyelvűségének/nyelvcseréjének előzményei és jellemzői. *Kétnyelvűség*, 1995, 2. sz.
- Nagy Attila: „Mindkét hazából kiárvulva...”? (Kárpátaljai és vajdasági magyar középiskolások olvasáskultúrájáról.) *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 1994, 12. sz. – 1995. 1. sz.
- Modernizáció, globalizáció, amerikanizáció? *Könyvtári Figyelő*, 1997, 3. sz.
- Noelle-Neumann, Elisabeth: Buchhändler und Buchkäufer 1978. *Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel* – Frankfurter Ausgabe, Nr 90. vom 10. November.
- A Nyelvi Jogok Egyetemes Nyilatkozata. *Magyar Napló*, 1996, 10. sz.
- Pataki Ferenc: *Az én és a társadalmi azonosságtudat.* Budapest, 1982, Kossuth Kiadó.
- Nemzetkarakterológia? *Magyar Tudomány*, 1997, 2. sz. 177. p.
- Péntek János: Szociolingvisztikai dilemmák. *Korunk*, 1996, 9. sz.
- Rozsová, Tatjana – Butorová, Zora: Szlovákok és magyarok Szlovákiában. *Európai Utas*, 1992, 2. sz.
- Szabados Tímea: *Gyermeknevelési elvek a magyar társadalomban. (A magyar társadalom és két falusi közösség értékrendjének összehasonlító vizsgálata.)* Budapest, 1995, MTA Szociológiai Intézete. (Műhelytanulmányok.)
- Szabó A. Ferenc: Angolnak a Balatonban. Az etnikum fogalom használatának ellentmondásai. *Hitel*, 1996, 5. sz.
- Szarka László: A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága. *Kisebbségkutatás*, 1999, 2. sz.
- Szántó János: Erdélyi magyarok etnikai identitásának szerkezete. In: *Erdély*, 1995. Budapest, é. n., Kód Kiadó.
- Szekfü Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest, é. n., Magyar Királyi Egyetemi Nyomda.
- Tajfel, H.: *Human groups and social categories.* Cambridge, 1981, Cambridge University Press.
- Tánczos Vilmos: *Keletnek megnyílt kapuja.* Kolozsvár, 1996, KOM-PRESS.
- Tomka Miklós: Európa változó (?) értékrendje. *Mérleg*, 1995, 3. sz.
- *Magyar katolicizmus 1991.* Budapest, 1991, Országos Lelkipásztori Intézet.

- Veres Valér: A Kolozs és Kovászna megyei magyarok kisebbségi identitástudatának néhány vonása. *Regio*, 1997, 3–4. sz.
- Vörös Ottó: A szlovéniai kétnyelvű oktatás és tankönyvei. In: *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Szerk.: Csernicskó István és Váradi Tamás. Budapest, 1996, Tinta Kiadó. (8. Élőnyelvi Konferencia előadásai.)
- W. Péterfi Rita: Kárpátaljai pedagógusjelöltek olvasáskultúrája. *Iskolakultúra*, 1997, 1. sz.

FÜGGELÉK

1. számú melléklet

TÉRKÉPEK

AZ OLVASÁSI AKTIVITÁS MUTATÓJÁNAK KIALAKÍTÁSA

A) Az olvasási aktivitás összevont pontszáma (Csak könyvolvasókra)

A mutató elkészítésében az alábbi alkérdéseket vegyük figyelembe, a feltüntetett pontértékekkel:

5. Olvasás közben visszalapoz

ritkábban: 1

gyakran: 2

8. Olvasás közben meg-megáll, és elgondolkodik

ritkábban: 1

gyakran: 2

9. A könyv elolvasása után elgondolkodik

ritkábban: 1

gyakran: 2

10. A könyvben bizonyos részeket megjelöl

ritkábban: 2

gyakrabban: 3

(Lásd a megjegyzést.)

11. Olvasás közben jegyzetel

ritkábban: 2

gyakrabban: 3

(Lásd a megjegyzést.)

Megjegyzés: Ha 4. és 5. közül mindkettő igen, akkor a következő összesített pontszámot adjuk:

mindkettő ritkábban: 3

egyik ritkábban, másik gyakran: 4

mindkettő gyakran: 5

12. Olvasónaplót vezet

ritkábban: 2

gyakrabban: 3

Az így kialakított pontösszegeből le kell vonni, ha a kérdezett:

4. Az olvasott regény bizonyos részeit kihagyja

ritkábban: - 1

gyakrabban: - 2

A pontérték elvileg tehát - 2 és + 14 között mozoghat.

B) Olvasási aktivitás egy kódszámú mutatója (Könyvet nem olvasókra is)

A fenti pontszámot kategorizáljuk, és az alábbiak szerint kódoljuk:

Nem könyvolvasó 0

Az A) pontban kapott pontszám:

– 1 és	– 2 pont	(Passzív)	1
1	– 3 pont	(Kevésbé aktív)	2
4	– 7 pont	(Közepesen aktív)	3
8	– 10 pont	(Aktív)	4
11	– 14 pont	(Igen aktív)	5

3. számú melléklet

TÁBLÁZATOK

I. táblázat

Nemek szerinti megoszlás (Hét ország magyar nemzetiségének százalékos megoszlása) 1991–1995

Nemek	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia (Mura-vidék)	Ausztria (főleg Bécs, Linz és Wels)	Magyarország (vidék)
Férfi	51,0	55,8	53,9	51,2	53,3	56,5	52,4
Nő	49,0	44,2	46,1	48,8	46,7	43,5	47,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	463,0	303,0	526,0	320,0	105,0	223,0	464,0

II. táblázat

Életkorcsoportok szerinti megoszlás (Hét ország magyar nemzetiségének százalékos megoszlása) 1991–1995

Életkorcsoportok	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia (Mura-vidék)	Ausztria (főleg Bécs, Linz és Wels)	Magyarország (vidék)
18–30 év	19,9	17,6	18,9	13,8	20,0	10,8	19,8
31–40 év	35,0	31,6	30,4	20,3	20,0	13,5	28,7
41–50 év	28,3	26,4	29,1	30,9	19,1	23,8	30,6
51–60 év	8,0	15,8	12,1	17,8	14,3	19,8	10,6
61–	8,8	8,6	9,5	17,2	26,6	32,9	10,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	463,0	303,0	536,0	320,0	105,0	223,0	464,0

III. táblázat

Társadalmi munkamegosztás szerinti megoszlás (Hét ország magyar nemzetiségének százalékos megoszlása) 1991–1995

Társadalmi státus	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia (Mura-vidék)	Ausztria (főleg Bécs, Linz és Wels)	Magyarország (vidék)
Értelemiségi (egyetemi hallgató)	22,0	19,1	20,7	17,5	15,2	20,7	16,6
Egyéb szellemi foglalkozású	29,3	20,8	22,8	14,0	17,2	12,6	22,0
Fizikai foglalkozású (mezőgazdasági és nem mg.)	32,4	45,8	39,5	39,4	25,8	28,7	38,0
Inaktív (nyugdíjas, háziasszony, munkanélküli)	16,3	14,3	17,0	29,1	41,8	38,0	23,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	463,0	303,0	536,0	320,0	105,0	223,0	464,0

IV. táblázat

A település nagyságrendje szerinti megoszlás (Hét ország magyar nemzetiségének százalékos megoszlása) 1991–1995

Lakótelepülés nagysága	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia (Mura-vidék)	Ausztria (főleg Bécs, Linz és Wels)	Magyarország (vidék)
– 2000 lakos	31,3	13,2	13,1	5,9	51,4	2,5	8,6
2001 – 10 000 lakos	20,3	24,1	16,8	24,1	48,6	5,5	22,0
10 001 – 50 000 lakos	38,5	55,1	39,9	52,5	–	32,8	61,6
50 001 – 100 000 lakos	–	4,3	10,3	4,7	–	–	4,3
100 000 lakos felett	9,9	3,3	19,9	12,8	–	59,2	3,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	463,0	303,0	536,0	320,0	105,0	223,0	464,0

V.táblázat

A magyarság részaránya szerinti megoszlás (Hat ország magyar nemzetiségének százalékos megoszlása) 1991–1995

A magyarság részaránya a lakótelepükén belül	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia (Mura-vidék)	Ausztria (főleg Bécs, Linz és Wels)
– 10%	9,9	3,3	10,5	18,7	–	98,7
10,1 – 30,0%	2,4	16,5	25,6	9,4	48,6	1,3
30,1 – 50,0%	9,3	10,9	7,8	16,9	–	–
50,1 – 70,0%	20,7	5,3	12,3	7,8	37,1	–
70,1 – 90,0%	36,1	41,6	9,5	36,6	14,3	–
90,1% felett	21,6	22,4	34,3	10,6	–	–
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	463,0	303,0	536,0	320,0	105,0	223,0

VI. táblázat

Iskolai tananyelv kisebbségi helyzetben (Hat ország magyar anyanyelvű polgárainak százalékában) 1991–1995

Tanulmányait milyen nyelven végezte?	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia (Mura-vidék)	Ausztria (főleg Bécs, Linz és Wels)
Végig magyarul	52,3	42,9	45,7	56,9	12,4	53,8
Vegyesen magyarul és nem magyarul	37,4	39,6	49,1	38,4	73,3	36,8
Végig nem magyarul	10,1	16,5	4,7	4,7	12,4	6,7
Ismeretlen	0,2	1,0	0,5	–	1,9	2,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	463,0	303,0	536,0	320,	105,0	159,0

VII. táblázat

A hétköznapi érintkezés nyelve kisebbségi helyzetben (Öt* ország magyar anyanyelvű polgárainak százalékában) 1991–1995

Hétköznapi nyelvhasználat: <i>munkahelyen – hivatalban</i> (üzletben) – <i>családban</i> (baráti körben)	Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Szerbia (Vajdaság)	Szlovénia (Mura-vidék)
Mindhárom szintén főleg <i>magyarul</i> szokott beszélni	51,0	50,8	45,5	53,1	46,7
<i>Vegyesen</i> magyarul és nem magyarul	46,6	48,5	48,5	42,2	44,8
Mindhárom szintén főleg <i>nem magyarul</i> beszél	2,0	0,7	3,4	1,6	2,9
Ismeretlen	0,4	–	3,1	3,1	5,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	463,0	303,0	536,0	320,0	105,0

* Az ausztriai adatok közlésétől – a többi helyszíntől eltérő kérdésfelvetés miatt – el kell tekintenünk.

VIII. táblázat

„Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?” (Hét ország magyar nemzetiségének százalékos megoszlása) 1991–1995

Válaszkategóriák	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia (Mura-vidék)	Ausztria (főleg Bécs, Linz és Wels)	Magyarország (vidék)
Nincs válasz	5,4	3,6	5,2	2,2	7,6	5,8	6,4
Negatív érzés (averzió; ambivalencia; a vele együtt járó nehézségek, rossz élmények kizárólagos említése)	2,6	5,6	3,9	9,4	2,9	4,0	5,8
Közömbös (mindegy, semmi különös)	5,2	7,3	6,5	10,9	6,7	11,2	7,5
Tennészetes, evidens dolog; adottság, amibe beleszülettünk	15,1	11,9	6,5	13,7	10,5	9,0	16,2
A valahová tartozás érzése (nemzethez, hazához, szűkebb környezethez, egy nyelvi kulturális közösséghez)	17,1	10,9	10,1	16,6	18,1	14,4	23,3
(Nehézségek ellenére) felfüggetlenség, elfogadás (áldozatok, kisebbségi lét stb. ellenére ápolni, védeni, őrizni kell)	9,7	10,2	27,8	15,3	11,4	13,4	9,3
Pozitív érzés (büszkeség, öröm, megismerkedés, jó, szép, dicső dolog stb.)	42,5	48,9	35,1	27,8	41,9	40,8	28,7
Nem értelmezhető	2,4	1,6	4,9	4,1	0,9	1,4	2,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	463,0	303,0	536,0	320,0	105,0	223,0	464,0

IX. táblázat

*A nemzeti önkép összetétele hét ország magyar nemzetisége körében (Százalékos megoszlás) 1992–1995**

Magyar nemzeti tulajdonságok	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia (Mura-vidék)	Ausztria (főleg Bécs, Linz és Wels)	Magyarország (vidék)
Nincsenek	27,2	13,5	16,7	14,1	19,1	14,1	23,0
Csak pozitív tulajdonságot említett	37,5	41,2	40,5	43,8	25,7	21,9	23,6
Végyesen pozitív és negatív tulajdonságok	17,9	22,4	19,0	17,2	40,0	29,7	20,4
Csak negatív tulajdonságok	14,4	21,1	21,7	22,2	12,4	18,7	29,4
Nem besorolható	0,4	1,0	0,8	2,2	0,9	4,7	2,9
Nincs válasz	2,6	0,7	1,3	0,5	1,9	10,9	0,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	312,0	303,0	378,0	320,0	105,0	64,0	313,0

* A nemzeti önképre vonatkozó kérdést csak 1992/93-ban, valamint 1995-ben végzett vizsgálataink során tettünk fel

X. táblázat

„Hogyan látja Ön a magyarság távolabbi jövőjét?” (Hét ország magyar nemzetiségének százalékos megoszlása) 1991–1995

Válaszkategóriák	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia (Mura-vidék)	Ausztria (főleg Bécs, Linz és Wels)	Magyarország (vidék)
Nincs válasz	2,4	5,3	2,8	1,9	3,8	9,4	3,2
Feltétlen kudarc (végtelenen borúlátó, reménytelen)	8,6	15,2	8,8	20,3	4,8	3,1	22,6
Esetleg kudarc (mérsékelten borúlátó, nem bizakodik)	21,4	12,5	20,3	20,3	22,9	10,9	24,3
Bizonytalan, nem tudja	10,4	8,9	8,0	8,4	5,7	6,2	11,0
Esély a felemelkedésre (mérsékelten derűlátó, feltételekkel optimista, bizakodó)	47,5	30,4	41,6	25,1	41,9	48,5	25,9
Feltétlen siker, derűlátás	7,1	26,7	12,5	13,1	16,2	12,5	9,3
Nem besorolható	2,6	1,0	6,0	10,9	4,7	9,4	3,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	463,0	303,0	536,0	320,0	105,0	64,0	464,0

XI. táblázat

Vallásosnak tartja-e magát? (Hét ország magyar nemzetiségének százalékos megoszlása) 1991–1995

Vallásosság mértéke	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia (Mura-vidék)	Ausztria (főleg Bécs, Linz és Wels)	Magyarország (vidék)
„Vallásos vagyok, egyházam tanítását követem”	18,6	24,4	25,4	21,6	44,8	53,1	8,8
„Vallásos vagyok a magam módján”	51,4	62,7	57,6	65,0	42,9	37,5	51,9
„Nem tudom megmondani, hogy vallásos vagyok-e vagy sem”	6,5	4,6	5,2	5,0	—	—	5,4
„Nem vagyok vallásos”	17,5	7,3	9,7	7,2	6,8	6,2	28,9
„Más a meggyőződésem”	3,9	1,0	1,7	0,9	2,9	—	3,7
Egyéb	2,1	—	0,4	0,3	2,6	3,2	1,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	463,0	303,0	536,0	320,0	105,0	64,0	464,0

XII. táblázat

Nagyrá értékelt történelmi személyiségek és események nemzetiségi megoszlása (Hét ország magyar nemzetiségének százalékában) 1992–1995

Említett-e példát s ha igen, melyet?	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia (Mura-vidék)	Ausztria (főleg Bécs, Linz és Wels)	Magyarország (vidék)
Nem említett példát, illetve nincs válasz	26,3	17,8	16,6	28,1	26,7	9,4	19,5
Csak magyar példát említett	47,1	42,9	53,2	29,7	40,9	29,7	60,0
Magyar és nem magyar példát vegyesen említett	23,1	32,7	22,8	23,4	20,0	54,7	17,9
Csak nem magyar példát említett	3,5	6,6	7,4	18,8	12,4	6,2	2,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	312,0	303,0	378,0	320,0	105,0	64,0	313,0

XIII. táblázat

Negatívan értékelt történelmi személyiségek és események nemzetiségi megoszlása (Hét ország magyar nemzetiségének százalékában) 1992–1995

Említett-e példát, s ha igen, melyet?	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia (Mura-vidék)	Ausztria (főleg Bécs, Linz és Wels)	Magyarország (vidék)
Nem említett példát, illetve nincs válasz	15,7	15,5	16,2	17,2	22,9	4,7	20,1
Csak magyar példát említett	1,0	6,3	14,6	9,4	6,7	4,7	16,6
Magyar és nem magyar példát vegyesen említett	55,4	46,5	48,7	35,9	63,7	73,4	39,9
Csak nem magyar példát említett	27,9	31,7	20,5	37,5	6,7	17,2	23,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	312,0	303,0	378,0	320,0	105,0	64,0	313,0

XIV. táblázat

Rádióhallgatás gyakorisága (Hét ország magyar nemzetiségű felnőtt lakosainak százalékos megoszlása) 1991–1995

Milyen gyakran rádiózik?	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia (Mura-vidék)	Ausztria (főleg Bécs, Linz és Wels)	Magyarország (vidék)
Naponta többször	54,2	58,1	39,7	68,4	64,8	51,6	60,1
Naponta 1–2-szer	28,3	25,4	36,6	20,0	19,1	31,2	24,8
Hetente többször	8,0	5,3	8,0	2,5	9,5	1,6	3,9
Hetente 1–2-szer	5,0	6,3	8,4	2,8	4,8	6,3	5,0
Ennél ritkábban	1,7	3,0	3,7	2,2	–	3,1	3,9
Nem szokott rádiózni (illetve nem válaszolt)	2,8	1,9	3,6	4,1	1,8	6,2	2,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	463,0	303,0	536,0	320,0	105,0	64,0	464,0

XV. táblázat

Televízió nézés mennyisége (Hét ország magyar nemzetiségű felnőtt lakosainak százalékos megoszlása) 1991–1995

Mennyit tévéznek?	Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia (Mura-vidék)	Ausztria (főleg Bécs, Linz és Wels)	Magyarország (vidék)
Nem tévéznek	–	–	0,4	2,8	–	6,3	0,6
Nagyon keveset (legfeljebb hetente néhányszor 1-1 órát)	9,7	6,3	14,4	10,6	7,6	25,0	7,3
Keveset	11,8	6,9	16,0	7,2	9,5	14,1	10,8
Közepesen (hetente többször 2-3 órát)	35,8	34,3	34,9	35,0	29,5	26,6	36,7
Sokat	25,1	33,7	21,8	24,7	21,9	15,6	24,8
Nagyon sokat (minden adásnapon legalább 3 órát)	10,4	18,5	11,4	19,4	29,6	7,8	19,8
Nincs válasz	0,2	0,3	1,1	0,3	2,0	4,6	–
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	463,0	303,0	536,0	320,0	105,0	64,0	464,0

XVI. táblázat

Honnan szerezték be a legutóbbi olvasmányt? (Hét ország magyar nemzetiségű felnőtt könyvolvasóinak százalékos megoszlása) 1991–1995

Olvasmánybeszerzés módja	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia* (Mura-vidék)	Ausztria* (főleg Bécs, Linz és Wels)	Magyarország (vidék)
Saját maga könyvtárából kölcsönözte	17,9	10,4	12,4	11,4	15,1	3,1	12,1
Családtagja könyvtárából kölcsönözte	5,8	6,0	6,0	7,6	3,0	–	5,1
Saját maga (az olvasás előtt) vásárolta	31,3	10,4	22,7	17,1	18,2	59,3	30,3
Az olvasás előtt egyik családtagja vásárolta	4,6	3,2	4,5	2,9	–	–	8,2
Családi könyvtárból	15,1	32,1	17,1	31,0	19,8	1,6	16,5
Baráti kölcsönzés	14,2	23,1	25,5	22,4	13,6	6,3	16,7
Ajándékba kapta	7,2	7,2	6,4	3,8	15,2	25,0	3,1
Ismeretlen	3,9	7,6	5,4	3,8	15,1	4,7	8,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	431,0	251,0	485,0	210,0	66,0	64,0	389,0

* Az alacsony mintaelemszám miatt az adatok korlátozott érvényűek

XVII. táblázat

Tagja-e, vagy tagja volt-e valamikor valamilyen könyvtárnak? (Hét ország magyar nemzetiségű felnőtt lakosainak százalékos megoszlása)
1991–1995

Könyvtárhoz való viszony	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia (Mura-vidék)	Ausztria (főleg Bécs, Linz és Wels)	Magyarország (vidék)
Soha nem volt könyvtártag	13,4	18,5	11,4	21,3	28,6	26,5	16,4
Valamikor volt, de már nem az	53,1	69,3	63,1	61,5	39,1	43,8	54,3
Jelenleg is tag egy könyvtárban	25,3	9,2	17,2	12,2	17,1	29,7	23,5
Tag több könyvtárban	8,2	3,0	8,4	5,0	15,2	–	5,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	463,0	303,0	536,0	320,0	105,0	64,0	464,0

XVIII. táblázat

A könyvtárlátogatás gyakorisága (Öt ország felnőttkorú magyar könyvtári tagjainak százalékos megoszlása) 1991–1995*

Könyvtárba járás gyakorisága	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Magyarország (vidék)
Hetente egyszer vagy többször	14,2	27,0	23,4	36,4	36,0
2-4 hetente	49,6	27,0	43,3	41,7	43,4
2-3 havonta	25,2	29,8	14,9	16,4	11,0
Ritkábban	8,4	16,2	17,7	5,5	8,1
Ismeretlen	2,6	–	0,7	–	1,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	155,0	37,0	137,0	55,0	136,0

* Az alacsony mintaelemszám miatt a szlovéniai és az ausztriai magyarok adataitól eltekintünk.

XIX. táblázat

Az igénybe vett könyvtári szolgáltatások száma (Öt ország felnőtt magyar könyvtári tagjainak százalékos megoszlása) 1991–1993*

Könyvtári szolgáltatások száma	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Magyarország (vidék)
Csak kölcsönöz	73,6	83,8	75,0	54,5	27,2
Kölcsönzésen kívül: 1 szolgáltatás	18,7	13,5	16,8	41,9	35,3
Kölcsönzésen kívül: 2-3 szolgáltatás	7,1	2,7	3,6	1,8	33,1
Kölcsönzésen kívül: 4 vagy több szolgáltatás	–	–	0,7	–	4,4
Nem kölcsönöz, de más szolgáltatással szokott élni	–	–	2,2	–	–
Nincs válasz	0,6	–	2,2	1,8	–
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	155,0	37,0	137,0	55,0	136,0

* A szlovéniai és az ausztriai magyarok adatait az alacsony mintaelemszám miatt nem közöljük.

XX. táblázat

Az egyes könyvtári szolgáltatásokat igénybe vevők a könyvtári tagok százalékában (Öt ország felnőtt magyar lakosainak válasza alapján) 1991–1993*

Könyvtári szolgáltatások	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Magyarország (vidék)
Tájékoztató szolgálat	10,3	5,4	9,5	1,8	7,4
Helyben olvasás	13,5	5,4	17,5	41,8	52,9
Könyvtárközi kölcsönzés	0,6	–	2,2	–	10,3
Fonotéka	–	–	1,4	–	14,7
Vizuális dokumentumok	1,3	–	0,7	–	9,6
Rendezvények	1,3	8,1	0,7	1,8	8,1

* A szlovéniai és az ausztriai magyarok adatait az alacsony mintaelemszám miatt nem közöljük.

XXI. táblázat

A különböző sajtótermékek olvasottságának összevont mutatója (Hat ország magyar nemzetiségű felnőtt lakosainak százalékos megoszlása) 1991–1995*

Sajtóolvasási aktivitás	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia (Mura-vidék)	Magyarország (vidék)
Nem olvas semmiféle sajtóterméket, legfeljebb napilapot	1,5	19,5	9,5	11,9	1,0	7,8
Olvas valamilyen sajtóterméket, de napilapot nem	4,5	2,0	9,0	13,4	41,9	15,9
Olvas napilapot s mellette még hetilapot vagy folyóiratot	17,7	24,8	18,8	40,0	18,1	26,7
Napilapot, hetilapot és folyóiratot egyaránt olvas	76,3	53,7	62,5	34,7	39,0	49,0
Ismeretlen	–	–	0,2	–	–	0,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	463,0	303,0	536,0	320,0	105,0	464,0

* Kérdéstechnikai eltérések miatt az ausztriai adatokat nem közöljük.

XXII. táblázat

A napilapok olvasóinak különböző típusai (Hét ország magyar nemzetiségű felnőtt lakosainak százalékos megoszlása) 1991–1995

A napilapolvasás nyelve	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia (Mura-vidék)	Ausztria (főleg Bécs, Linz és Wels)	Magyarország (vidék)
Nem olvas	5,0	3,6	12,3	19,1	42,9	12,5	17,7
Inkább magyar nyelvű lapokat olvas	51,4	75,2	66,4	65,3	3,8	6,2	81,9
Inkább nem magyar nyelvű lapokat olvas	5,4	1,7	3,2	3,7	39,0	43,8	
Magyar és nem magyar lapokat egyaránt olvas	38,2	19,5	17,9	11,9	14,3	37,5	
Ismeretlen	–	–	0,2	–	–	–	0,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	463,0	303,0	536,0	320,0	105,0	64,0	464,0

XXIII. táblázat

A hetilapok olvasóinak különböző típusai (Hét ország magyar nemzetiségű felnőtt lakosainak százalékos megoszlása) 1991–1995

A hetilapolvasás nyelve	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia (Mura-vidék)	Ausztria (főleg Bécs, Linz és Wels)	Magyarország (vidék)
Nem olvas	3,5	30,7	16,6	16,9	1,9	26,6	12,7
Inkább magyar nyelvű lapokat olvas	60,0	51,2	63,1	64,4	35,2	15,6	87,1
Inkább nem magyar nyelvű lapokat olvas	3,9	2,6	6,2	5,6	4,8	26,6	
Magyar és nem magyar lapokat egyaránt olvas	32,6	15,5	13,9	13,1	58,1	31,2	
Ismeretlen	–	–	0,2	–	–	–	0,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	463,0	303,0	536,0	320,0	105,0	64,0	464,0

XXIV. táblázat

A folyóiratok (havilapok) olvasóinak különböző típusai (Hat ország* magyar nemzetiségű felnőtt lakosainak százalékos megoszlása) 1991–1995

A folyóirat-olvasás nyelve	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia (Mura-vidék)	Magyarország (vidék)
Nem olvas	18,8	33,7	25,9	57,2	42,9	39,7
Inkább magyar nyelvű lapokat olvas	42,3	48,8	58,8	25,9	25,7	60,1
Inkább nem magyar nyelvű lapokat olvas	4,3	3,6	2,4	6,0	11,4	
Magyar és nem magyar lapokat egyaránt olvas	34,6	13,9	12,5	10,6	20,0	
Ismeretlen	—	—	0,4	0,3	—	0,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	463,0	303,0	536,0	320,0	105,0	464,0

* Ausztriában egy kéthavi lap (*Bécsi Napló*) olvasói körében végeztük a felmérést, ezért az itt nyert adatok nem hasonlíthatók össze más országok adataival, így nem is közöljük őket.

XXV. táblázat

A könyvolvasás gyakorisága (Hét ország magyar nemzetiségű felnőtt polgárainak százalékos megoszlása) 1991–1994

Könyvolvasás gyakorisága	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia (Mura-vidék)	Ausztria (főleg Bécs, Linz és Wels)	Magyarország (vidék)
<i>Nem olvas</i> könyvet (egy évben egyet sem)	7,0	17,2	9,7	34,1	37,1	14,4	16,0
<i>Nagyon ritkán</i> (évente 1–3 könyvet) olvas	27,4	34,0	17,0	14,4	19,1	22,4	16,1
<i>Időnként</i> (évente 4–11 könyvet) olvas	34,6	30,0	35,2	29,7	25,7	28,7	30,4
<i>Rendszeresen</i> (évente legalább 12 könyvet) olvas	31,0	18,8	38,1	21,8	18,1	34,5	37,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	463,0	303,0	536,0	320,	105,0	223,0	464,0

XXVI. táblázat

A felmérést megelőző fél év legnépszerűbb olvasmányai (Öt ország* magyar nemzetiségű felnőtt könyvolvasóinak válasza alapján)

(Dél-)Szlovákia (1993) N=284		Ukránja (Kárpátalja) (1992/93) N=251		Románia (Erdély) (1993) N=338		Kis-Jugoszlávia (Vajdaság) (1992/93) N=211		Magyarország (vidék) (1993) N=257	
Szerző és cím	Eml. sz.	Szerző és cím	Eml. sz.	Szerző és cím	Eml. sz.	Szerző és cím	Eml. sz.	Szerző és cím	Eml. sz.
Biblia	13	Dallos: A nap szerelmese+ Aranyecset	11	Jókai: Erdély aranykora	22	Biblia	10	Cook: Kóma	11
Mitchell: Elfújta a szél	13	Biblia	10	Jókai: Az aranyember	17	Jókai: Az aranyember	9	Mitchell: Elfújta a szél	11
Jimenez: Megveszem ezt a nőt	11	Gárdonyi: Egri csillagok	8	Jókai: A jövő számd regénye	13	Gárdonyi: Egri csillagok	6	Biblia	7
Dallos: A nap szerelmese+ Aranyecset	9	Nagy Z. M.: A sátán láttya	6	McCullough: Tövismadarak	9	Petőfi összes költeményei	6	Brontë, E.: Üvöltő szelek	6
Gárdonyi: Egri csillagok	8	Rejtő: A tűzennégykarátos máj	6	Rejtő: A fehér folt	9	Berkesi: Ha az igazságra esküdtél	5	Mahmudi: Lányom nélkül soha	6
Jókai: Fekete gyémántok	7	Cook: Agymosás	5	Biblia	8	Jókai: Kárpáthy Zoltán	5	Jimenez: Megveszem ezt a nőt	6
Ripley: Scarlett	7	Jókai: Az aranyember	5	Dallos: Aranyecset+ A nap szerelmese	8	Mikszáth: A fekete város	5	Charrère: Pillangó	5
Györy A.: Véresapok	6	Mitchell: Elfújta a szél	5	Jókai: A közhív ember fia	7	Szlvási: Egy más szemében	5	Churchill: A második világgháború	5
Hailey: A végső diagnózis	6	Mikszáth: A fekete város	5	Lichem: A boldog család	7	Szlvási: Ördög a fán	5	Dallos: Aranyecset+ A nap szerelmese	5
Janics K.: A hontalanság évei	6	Szlovénycik: A GULAG szigetecsoport	5	Wass A.: A fűtőelli bozorkány	7	Dallos: Aranyecset+ A nap szerelmese	4	Follett: Kaband Afganisztánban	5
Sienkiewicz: Quo vadis?	6			Féval: A püpos	6	Jókai: Erdély aranykora	4	Carnegie: Sikerkalauz	4
Silva: Agykontroll	6			Gárdonyi: Ida regénye	6	Rejtő: Csontbrigád	4	Júlia-sorozat	4
Szlvási: A néma	6			Gárdonyi: A kőhatatlan ember	6	Rejtő: Vesztégszár a ...	4	Ripley: Scarlett	4
				Jókai: Bávkároly vár	6	Shaw, J.: Oroszlánokölők	4	Silva: Agykontroll	4
				Jókai: Fekete gyémántok	6	Szlvási: Karácsony	4		
				Jókai: Sárga rózsá	6	Tanási: Ábel	4		
				Sienkiewicz: Quo vadis?	6				
				Szlovénycik: A GULAG szigetecsoport	6				

* A kis létszámú mintacsoportok (Szlovénia, Ausztria) adatait – az adatok nagyfokú szóródása miatt – nem közöljük.

XXVII. táblázat

*A legutóbbi olvasmányok összetétele a keletkezés kora szerint (Hét ország magyar nemzetiségű felnőtt könyvolvasóinak százalékos megoszlása)
1991–1995*

A mű keletkezésének ideje	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia* (Mura-vidék)	Ausztria* (főleg Bécs)	Magyarország (vidék)
Ókortól a XIX. sz. végéig	8,9	24,7	14,7	15,1	14,5	5,2	7,5
XX. sz. első fele	20,4	22,0	19,0	15,6	27,3	15,8	14,9
1951–1980	16,5	20,0	17,0	26,8	14,5	7,0	15,5
1981–	52,1	31,3	45,7	39,6	36,4	56,2	60,3
Nem megállapítható	2,1	2,0	3,6	2,9	7,3	15,8	1,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	431,0	251,0	484,0	211,0	66,0	63,0	387,0

* A sok hiányos válasz és a viszonylag alacsony mintaelemszám miatt az ausztriai és a szlovéniai adatok csak korlátozott érvényűek.

XXVIII. táblázat

A legutóbbi olvasmányok összetétele a szerző nemzetisége szerint (Hét ország magyar nemzetiségű felnőtt könyvolvasóinak százalékos megoszlása) 1991–1995

A szerző nemzetisége	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia* (Mura-vidék)	Ausztria* (főleg Bécs)	Magyarország (vidék)
Magyar	47,1	47,3	53,1	52,7	51,8	38,6	43,9
Kelet-Közép-Európa	10,5	9,3	6,6	7,8	17,9	3,5	3,9
Egyéb Európa	19,7	27,3	24,0	20,5	16,1	52,6	23,3
Amerika (főleg: Észak-Amerika)	18,3	10,7	12,9	14,2	7,1	1,8	24,8
Egyéb	2,6	4,7	1,4	3,4	3,6	1,7	3,3
Nem megállapítható	1,8	0,7	2,0	1,4	3,5	1,8	0,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	431,0	251,0	484,0	211,0	66,0	63,0	387,0

* A viszonylag alacsony mintaelemszám miatt az ausztriai és a szlovéniai adatok csak korlátozott érvényűek.

XXIX. táblázat

A legutóbbi olvasmányok összetétele az olvasmányok stílusa (jellege) szerint (Hét ország magyar nemzetiségű felnőtt könyvolvasóinak százalékos megoszlása) 1991–1995

A mű stílusa, jellege	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia* (Mura-vidék)	Ausztria* (főleg Bécs)	Magyarország (vidék)
Romantikus	2,6	7,3	9,1	3,4	5,4	–	2,4
Klasszikus realista (XIX. századi és korábbi)	5,8	15,3	4,5	10,7	7,1	1,8	5,4
XX. századi realista	26,2	19,3	30,2	26,8	25,0	17,5	12,5
Modern	2,4	3,3	2,0	1,0	5,4	–	3,3
Szórakoztató irodalom (krimi, kaland, bestseller stb.)	37,7	38,7	26,8	26,8	17,9	14,0	50,1
Non fiction (ismeretközlő)	23,6	14,7	25,2	28,8	35,7	50,9	26,0
Nem megállapítható	1,7	1,4	2,2	2,5	3,5	15,8	0,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	431,0	251,0	484,0	211,0	66,0	63,0	387,0

* A sok hiányos válasz, illetve a viszonylag alacsony mintaelemszám miatt az ausztriai és a szlovéniai adatok csak korlátozott érvényűek.

XXX./a. táblázat

„Kik a legkedvesebb írói?” (Hét ország magyar nemzetiségű felnőtt könyvolvasóinak válasza alapján)

Dél-Szlovákia (1993) N= 284		Ukrajna (Kárpátalja) (1992/93) N=251		Románia (Erdély) (1993) N=338		Kis-Jugoszlávia (Vajdaság) (1992/93) N=211	
Szerző	Eml. sz.	Szerző	Eml. sz.	Szerző	Eml. sz.	Szerző	Eml. sz.
Jókai M.	103	Jókai M.	112	Jókai M.	168	Jókai M.	72
Szilvási L.	40	Gárdonyi G.	56	Mikszáth K.	96	Mikszáth K.	44
Mikszáth K.	38	Mikszáth K.	36	Móricz Zs.	55	Petőfi S.	39
Berkesi A.	31	Rejtő J.	34	Gárdonyi G.	50	Móricz Zs.	38
Petőfi S.	26	Móricz Zs.	33	Dumas, A. (id.)	38	Gárdonyi G.	29
Gárdonyi G.	25	Petőfi S.	30	Rejtő J.	34	Ady E.	22
Móricz Zs.	24	Szilvási L.	23	Verne, J.	29	Berkesi A.	20
Rejtő J.	23	Dumas, A. (id.)	22	Petőfi S.	26	József A.	15
Verne, J.	14	Verne, J.	21	Christie, A.	22	Móra F.	15
Ady E.	12	Arany J.	19	Arany J.	20	Szilvási L.	15
Moldova Gy.	11	Berkesi A.	18	Szilvási L.	20	Arany J.	14
Arany J.	10	Fekete I.	13	Ady E.	19	Fekete I.	12
Cook, R.	10	Ady E.	10	Passuth L.	19	Németh L.	12
Hemingway, E.	10	Lőrincz L. L.	10	Sütő A.	17	Déry T.	11
Németh L.	10	Christie, A.	9	Tamási Á.	17	Rejtő J.	11
Sütő A.	9	Zilahy L.	8	Balzac, H.	16	Illyés Gy.	11
Kenneth, C.	8	Dosztojevszkij, M.	8	Makkai S.	12	Zilahy L.	10
Nemere I.	7	Cook, R.	8	Nyíró J.	12	Hemingway, E.	8
Remarque, E. M.	7			Tolsztoj, L.	11	Moldova Gy.	7
				Hugo, V.	10		
				József A.	10		

XXX./b. táblázat

Szlovénia (Mura-vidék) (1995/96) N=66		Ausztria (főleg Bécs) (1993) N=63		Magyarország (vidék) (1993) N=257	
Szerző	Eml. sz.	Szerző	Eml. sz.	Szerző	Eml. sz.
Jókai M.	22	Jókai M.	10	Jókai M.	67
Petőfi S.	22	Gárdonyi G.	9	Szilvási L.	27
Mikszáth K.	13	Mikszáth K.	8	Christie, A.	19
Gárdonyi G.	12	Arany J.	7	Móricz Zs.	17
Móricz Zs.	9	Móricz Zs.	6	Merle, R.	15
Arany J.	6	Márai S.	5	Berkési A.	13
Ady E.	5	Móra F.	5	Mikszáth K.	13
Verne, J.	3	Petőfi S.	5	Rejtő J.	13
Christie, A.	3	Sütő A.	4	Cook, R.	12
Dosztoevskij, M.	3			Dumas, A. (id.)	11
Cankar, I.	3			Lőrincz L. L.	11
				Gárdonyi G.	10
				Moldova Gy.	10
				Arany J.	9
				Móra F.	9
				József A.	8
				Nemere I.	8
				Petőfi S.	8
				Sienkiewicz, H.	8

XXXI./a. táblázat

„Melyik élete legemlékezetesebb olvasmánya?” (Hét ország magyar nemzetiségű felnőtt könyvolvasóinak válasza alapján)

Dél-Szlovákia (1993) N=284		Ukrajna (Kárpátalja) (1992/93) N=251		Románia (Erdély) (1993) N=338		Kis-Jugoszlávia (Vajdaság) (1992/93) N=211	
Szerző és cím	Eml. sz.	Szerző és cím	Eml. sz.	Szerző és cím	Eml. sz.	Szerző és cím	Eml. sz.
Gárdonyi: Egri csillagok	38	Gárdonyi: Egri csillagok	40	Gárdonyi: Egri csillagok	35	Gárdonyi: Egri csillagok	37
Jókai: Az arany ember	16	Jókai: Az arany ember	12	Mitchell: Elfújta a szél	17	Jókai: Az arany ember	14
Jókai: A köszívű ember fiai	12	Cooper: A nagy indiánkönyv	10	Jókai: Az arany ember	13	Molnár: A Pál utcai fiúk	11
Dallos: Aranyecset + A nap szerelmese	11	Dallos: Aranyecset + A nap szerelmese	9	Dallos: Aranyecset + A nap szerelmese	10	Jókai: A köszívű ember fiai	10
Mitchell: Elfújta a szél	10	Hugo: Nyomorultak	6	Jókai: A köszívű ember fiai	10	Móricz: Légy jó mindhalálig	7
Móricz: Légy jó mindhalálig	8	Fekete I.: Tüskevár	6	Biblia	9	Arany: Toldi	5
Hemingway: Az öreg halász és a tenger	6	Biblia	6	Sienkiewicz: Quo vadis?	9	Dumas: Gróf Monte Christo	5
Hugo: Nyomorultak	6	Jókai: Kárpáthy Zoltán	5	May: Winnetou	8	Jókai: Kárpáthy Zoltán	5
Molnár: A Pál utcai fiúk	6	Jókai: Egy magyar nábob	5	Jókai: Erdély aranykora	7	Tamási Á.: Ábel	5
Sienkiewicz: Quo vadis?	6	Mitchell: Elfújta a szél	5	Shaw, I.: Oroszlánkölykök	7	Tolsztoj: Háború és béke	5
Bulgakov: A Mester és Margarita	5	Ady Endre versei	5	Brontë, E.: Üvöltő szelek	6	Zilahy: Halálos tavasz	5
József Attila versei	5	Gárdonyi: Ida regénye	5	Cronin: Réztábla a kapu alatt	6		
		Dumas: Monte Christo grófja	5	Gárdonyi: A láthatatlan ember	6		
		Móricz: Légy jó mindhalálig	5	Hemingway: Akiért a harang szól	6		
				Saint-Exupéry: A kis herceg	6		
				Uris: Exodus	6		

XXXI /b. táblázat

Dél-Szlovákia (1993) N=284		Ukrajna (Kárpátalja) (1992/93) N=251		Románia (Erdély) (1993) N=338	
Szerző és cím	Eml. sz.	Szerző és cím	Eml. sz.	Szerző és cím	Eml. sz.
Gárdonyi: Egri csillagok	14	Biblia	6	Gárdonyi: Egri csillagok	25
Molnár: A Pál utcai Fiúk	4	Tolsztoj: Háború és béke	6	Jókai: A kőszívű ember fiai	11
Jókai: Az arany ember	4	Gárdonyi: Egri csillagok	4	Mitchell: Elfújta a szél	11
Jókai: Fekete gyémántok	3	József Attila versei	3	Brontë, Ch.: Jane Eyre	6
Biblia	2	Madách: Az ember tragédiája	3	Dallos: Aranyecset + A nap szerelmese	6
Fekete L.: Tüskevár	2	Ady Endre versei	2	Jókai: Az arany ember	6
May: Winnetou	2	Arany János versei	2	Molnár: A Pál utcai fiúk	6
Mikszáth: A fekete város	2	Petőfi Sándor versei	2	Móricz: Légy jó mindhalálig	5
		Dosztojevszkij: A Karamazov testvérek	2	Cooper: Nagy indiánkönyv	4
		Flaubert: Salammbó	2	Saint-Exupéry: A kis herceg	4
		Mitchell: Elfújta a szél	2		
		Werfel: A Musza Dagh negyven napja	2		

XXXII. táblázat

Olvasói ízléskategóriák (Hét ország magyar nemzetiségű felnőtt könyv olvasóinak százalékos megoszlása) 1991–1995

Ízléskategóriák (kedvenc írók és művek alapján)	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia* (Mura-vidék)	Ausztria* (őrlég Bécs)	Magyarország (vidék)
„Modern” (az értékes kortárs irodalom dominanciája)	4,2	2,4	6,4	6,7	7,6	12,5	5,4
„Klasszikus” (a XIX–XX. sz.-i realista klasszikusok dominanciája)	23,2	35,9	35,3	37,8	34,8	32,8	14,2
„Bestseller I.” (a „nagy irodalom” látszatát keltő felművész, ill. álművész irodalom dominanciája – értékes művek társaságában)	17,4	10,4	15,7	17,7	9,1	18,7	16,3
„Bestseller II.” (bestseller kedvencek önmagukban, ill. szórakoztató irodalom társaságában)	23,4	11,1	13,8	10,5	4,5	4,7	22,2
„Romantikus” (a XIX. sz.-i romantika dominanciája)	13,7	17,5	16,3	12,9	18,2	4,7	10,6
„Lektűr” (a szórakoztató irodalom direkt műfajainak dominanciája, esetleg romantikával)	12,1	16,7	9,7	8,1	6,1	4,2	20,4
„Ismeretközvetítő” (kizárólagosnak tűnő non-fiction érdeklődés)	4,4	4,4	1,9	5,7	18,2	20,3	9,6
Besorolhatatlan	1,6	1,6	0,9	0,6	1,5	2,1	1,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	431,0	251,0	484,0	211,0	66,0	63,0	387,0

* Az alacsony mintaelemszám miatt az ausztriai és a szlovéniai adatok csak korlátozott érvényűek.

CONTENTS

I. ABOUT THE ANALYSES	11
1. <i>Introduction</i>	11
2. <i>What and how was analysed?</i>	14
3. <i>Some sociological characteristics of the sample groups</i>	20
II. VALUE ORIENTATION AND SET OF VALUES	26
1. <i>Values in education</i>	27
2. <i>Minority set of values</i>	29
3. <i>„Attraction and repulsion” (the structure of the set of values)</i>	30
4. <i>Value groups – social groups</i>	36
5. <i>Seven countries – seven worlds of values?</i>	38
6. <i>Conclusions</i>	42
III. THE USE AND THE CHOICE OF THE LANGUAGE	44
1. <i>Speaking foreign languages</i>	45
2. <i>The language of teaching in schools</i>	47
3. <i>The use of language in everyday life</i>	49
4. <i>Conclusions</i>	55
IV. NATIONAL IDENTITY	56
1. <i>The definition of the national identity</i>	56
2. <i>Interviews on national identification</i>	60
3. <i>Types and components of the perception of national identification</i>	73
4. <i>The structure of identity</i>	82
5. <i>Factors influencing the national feelings</i>	89
6. <i>National self-image</i>	94
7. <i>Interviews on the auto-, and hetero-stereotypes</i>	100
8. <i>Relation to other nations</i>	110
9. <i>Religious identity, religiousness</i>	117
10. <i>The vision of the nation</i>	128

11. <i>Identity and set of values</i>	133
12. <i>Conclusions</i>	138
V. HISTORICAL CONSCIOUSNESS	140
1. <i>The positive side of the image of history</i>	141
2. <i>The negative side</i>	147
3. <i>Széchenyi and Kossuth; Hitler and Stalin</i>	153
4. <i>Hungarians living outside the country – as perceived from Hungary</i>	156
5. <i>Celebrating national commemoration days</i>	158
6. <i>The perception of history in Hungarian–Hungarian comparison</i>	160
7. <i>Conclusions</i>	164
VI. CULTURAL AND READING CUSTOMS	166
1. <i>Cultural habits</i>	166
a. <i>Free time activities</i>	166
b. <i>Cultural orientation</i>	170
c. <i>Listening to radio, watching tv</i>	174
2. <i>Acquiring readings</i>	176
a. <i>Information and procurement sources</i>	176
b. <i>Buying books and the home-library</i>	178
c. <i>The use of public libraries</i>	181
3. <i>Reading different types of newspapers</i>	186
4. <i>Reading books</i>	187
a. <i>The frequency of reading</i>	187
b. <i>Ways of reading and the reader's activity</i>	191
c. <i>The language of reading</i>	197
d. <i>The composition of the readings</i>	199
e. <i>Readers' taste</i>	207
5. <i>The relation between the culture of reading and identity</i>	213
6. <i>Conclusions</i>	218
VII. SOME LESSONS TO BE DRAWN (summary)	220

SUMMARY

On the basis of the experiences of our questionnaire which covered almost 2,800 persons from the adult population of Hungarian nationality in eight Central European countries, we concluded that the Central European Hungarians living outside Hungary – mainly in countries with a larger Hungarian population – have a domineering *Hungarian identity* while a double, or multiple identity is less typical. (This statement concerns only their national identity and not their loyalty to the state which they happen to be citizens of!) The national identification of Central European Hungarians is basically of a non-ethnic nature: it is not based on the consciousness of a blood-relation, but mainly on cultural factors (the mother tongue, arts, traditions, customs etc.) and on emotional elements, i.e. it can be described as an identity of a *cultural nation* (*Kulturnation*). The national identification is a *coherent* and not a diffuse phenomenon: its components (national identification, the vision, the self-image, the perception of history or the religious and cultural identity) are closely linked, influence one another and strengthen the impacts mutually.

A comparison of the identification of the societies *in* and *outside Hungary* (in the Carpathian basin) shows that those living outside its borders have typically a stronger national feeling, more optimistic vision and a more positive self-image, which may be rooted in the self-protecting attitude of the minority existence. This self-protective mechanism of the mind is also reflected in the fact that the identification, the self-image and the cultural identity of the minorities living in highly *scattered form* (parallel with and as a remedy for the assimilation tendencies) tend to get stronger. Among conditions of minority existence, not only the identification, but the tolerance level in general

increases: minorities tend to assess the relation to the *neighbouring nations* more positively than the mother country does. A related experience shows that deficient (negative or neutral) identification results in a stronger intolerance while the acknowledged identification and its positive nature (if not "overheated" emotionally!) generally goes hand in hand with tolerance and is even a *precondition* of it.

The main strata-specific feature of identification is that the most learned and the best educated people have the most conscious and most positive (but not merely emotional) national consciousness, the most optimistic vision, the most realistic and balanced national self-image and historic awareness. The main preservers of the minority consciousness are the minority *intellectuals* in spite of the fact that they generally have not graduated in their mother tongue and worked in majority language environment.

The *mother tongue* is a key element of the identification of the Central European Hungarians, in spite of (or rather due to?) the fact that generally, only a smaller part of the Hungarians living in minority outside Hungary can live among bilingual conditions with the dominance of the mother tongue. The way minority Hungarians use their mother-tongue shows – due to the sociological environment – certain signs of degradation: the mother tongue domineers among the less educated rural population. The *language culture of the mother-tongue* has an important role: the majority of the readings of Hungarians living in larger groups is in Hungarian and – unlike in the mother country – *cultural traditions* are important and the classical Hungarian literature has a substantial share among the readings (especially for the ones living scattered). On the basis of our experience, the higher level of the culture of reading is accompanied by more conscious, more positive and more balanced forms of identification. Culture (in concrete terms: the culture of reading) is – so to say – a pillar of identification.

Osiris Kiadó, Budapest
A kiadásért felel az Osiris Kiadó igazgatója
Szöveggondozó Koltay Mária
Műszaki szerkesztő Szigligeti Mária
A nyomdai előkészítés és sokszorosítás az Osiris Kft. munkája
Tördelő Huszár Zoltán

ISBN 963 379 804 3
ISSN 1585 – 6313

Közel 2800 főre, nyolc közép-európai ország magyar nemzetiségű felnőtt lakosaira kiterjedő kérdőíves vizsgálatunk tapasztalata szerint a Magyarország határain kívül élő közép-európai magyarok – főleg azokban az országokban, ahol nagyobb létszámban élnek – döntően magyar identitásúak, a kettős, illetve többes identitás kevéssé jellemző rájuk. (Ez a kijelentés nemzeti hovatartozásukra és nem állampolgári lojalitásukra vonatkozik!) A közép-európai magyarok nemzeti identitása alapvetően nem etnikai természetűnek mutatkozik:

nem a vérségi összetartozástudatra, hanem főleg kulturális tényezőkre, emocionális és etikai elemekre épül, tehát összességében kultúrnmzeti identitásnak mondható.

A magyarországi társadalom és a határon túli (Kárpát-medencei) magyarok identitástudatát összevetve, az utóbbiakat általában markánsabb nemzettudat, derűlátóbb jövőkép és pozitívabb nemzeti önkép jellemzi, amely jelenség nagyrészt kisebbségi helyzetük védekező lelki alapállásából következik.

Kisebbségi helyzetben nemcsak az identitástudat, hanem általában a tolerancia szintje is növekszik: a környező népekkel való kapcsolat megítélése a kisebbségben élők részéről pozitívabb, mint az anyaországban. Ezzel összefüggő tapasztalat, hogy a hiányos (negatív, illetve közömbös) identitástudat inkább intoleranciával jár együtt, az identitástudat vállalása és pozitív jellege (ha az emocionálisan nem „túlfűtött”), többnyire a tolerancia velejárójának, sőt feltételének tekinthető.

ISBN 963 379 804 3

9 789633 798041

1480 Ft